

**ERMENİ TEHCİRİNİN ANADOLU'YA ETKİLERİ:
GÖÇ TEORİLERİ BAĞLAMINDA BİR
DEĞERLENDİRME**
Melih Dursun TOSUN
Yüksek Lisans Tezi
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi
Ana Bilim Dalı
Doç. Dr. Esmeray ALACADAĞLI
2026
(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
BAYBURT ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

ERMENİ TEHCİRİNİN ANADOLU'YA ETKİLERİ: GÖÇ TEORİLERİ
BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Melih Dursun TOSUN

Danışman: Doç. Dr. Esmeray ALACADAĞLI

BAYBURT - 2026

KABUL VE ONAY

Doç. Dr. Esmeray ALACADAĞLI danışmanlığında, Melih Dursun TOSUN tarafından hazırlanan “Ermeni Tehcirinin Anadolu’ya Etkileri: Göç Teorileri Bağlamında Bir Değerlendirme” başlıklı bu çalışma, 14.04.2026 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Doç. Dr. Tuna BATUHAN

Üye : Doç. Dr. İsmail DURSUNOĞLU

Üye : Doç. Dr. Esmeray ALACADAĞLI

Bu tezin kabulü Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulu’nun/...../20... tarih ve 20...../.....-..... sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Bünyamin ALIM
Enstitü Müdürü

BEYANNAME

Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tez yazım kılavuzuna göre Doç. Dr. Esmeray ALACADAĞLI danışmanlığında hazırlamış olduğum “Ermeni Tehcirinin Anadolu’ya Etkileri: Göç Teorileri Bağlamında Bir Değerlendirme” başlıklı yüksek lisans tezimin bilimsel etik değerlere ve kurallara uygun, özgün bir çalışma olduğunu, aksinin tespit edilmesi halinde her türlü yasal yaptırımını kabul edeceğimi beyan ederim.

14.04.2026

Melih Dursun TOSUN

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan Ermeni Tehciri meselesini tarihsel, demografik, ekonomik, siyasal ve toplumsal boyutlarıyla modern göç teorileri perspektifinden ele almaktadır. Tez ile zorunluluğa dayalı bir göç olan tehcirin; arka planı, tehcir süreci, geri dönüşler, nüfus hareketleri ve diğer etkileri göç teorilerine dayalı olarak değerlendirilerek alana katkı sunulması hedeflenmiştir. Çalışmanın, konuya ilgi duyan araştırmacılar için başvurulabilir bir kaynak olmasının yanı sıra, tartışmaların bilimsel zeminde yürütülmesine katkı sağlaması umulmaktadır.

Bu tez çalışmasının ortaya çıkmasında değerli bilgi birikimi, yönlendirmeleri ve yapıcı eleştirileriyle her aşamada desteğini esirgemeyen danışman hocama en içten teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca sabırları, anlayışları ve manevi destekleriyle daima yanımda olan aileme en derin teşekkürlerimi borç bilirim.

Melih Dursun TOSUN

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ERMENİ TEHCİRİNİN ANADOLU'YA ETKİLERİ: GÖÇ TEORİLERİ BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

Melih Dursun TOSUN

Bayburt Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Esmeray ALACADAĞLI

Bayburt-2026, Sayfa: 148

Bu çalışmada 1915 yılında Osmanlı Devleti tarafından alınan Tehcir kararının tarihsel arka planı, uygulanma süreci ve Anadolu'ya olan etkileri göç teorileri bağlamında incelenmektedir. Ermeni meselesi, Osmanlı'nın son yüzyılında ortaya çıkmış siyasi ve jeopolitik yönleri olan bir sorundur. Birinci Dünya Savaşı'nın kritik döneminde, Ermeni komiteleri Rus ordularıyla iş birliği yaparak sabotaj ve isyan faaliyetlerini yoğunlaştırmış, Osmanlı Devleti de cephe gerisi güvenliğini sağlamak amacıyla Tehcir kararı almıştır. "Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Kanun-ı Muvakkat" ile yasal çerçevesi oluşturulan bu uygulama, doğrudan Ermenileri hedef almamış, savaş şartlarında ihanet ve casusluk yapan herkesi kapsamıştır. Osmanlı yönetimi, sevkیات sırasında göçmenlerin güvenliğini sağlamak için talimatnameler yayımlamış ve yapılan suistimalleri Divan-ı Harplerde yargılamıştır.

Tehcirin Anadolu'ya etkileri çok yönlü olup bölgesel güvenlik riskine göre farklı uygulamalar da olmuştur. Tehcir sonrası demografik yapı önemli ölçüde değişmiş, Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde boşalan yerleşim alanları muhacir iskânıyla doldurulmuştur. Yine tehcir sonrası Lozan Antlaşması ile Anadolu'da kalan Ermeni nüfusu azınlık statüsü kazanmış, 1939'da Hatay'ın Türkiye'ye katılması gibi dönemlerde önemli göç hareketleri yaşanmıştır.

Göç teorileri temelinde yapılan bu çalışmada tehcirle sonuçlanan Ermeni meselesinde; devlet merkezli klasik diplomasi anlayışının ötesine geçilerek, şeffaflık ve bilimsel bilgi temelinde kültürel ve insani etkileşimle, ekonomik iş birliği ve çok katmanlı kamu diplomasisi araçlarını içeren uzun vadeli, proaktif ve yapıcı bir stratejinin benimsenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Gelecekte bu konuda çalışacak araştırmacıların, bu olayın Türk ve Ermeni halkı üzerindeki algısal, sosyo-psikolojik ve politik etkilerini disiplinlerarası yöntemlerle ölçmelerinin; her iki toplumda yanlış algılamaları azaltıp karşılıklı etkileşim alanlarını güçlendirerek kültürel, ekonomik ve iletişim temelli yaklaşımların gelişmesini sağlamaya katkısı olacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni tehciri, göç politikaları, Anadolu coğrafyası, Osmanlı Devleti, demografik değişim.

ABSTRACT

M. SC. THESIS

THE EFFECTS OF THE ARMENIAN RELOCATION ON ANATOLIA: AN EVALUATION IN THE CONTEXT OF MIGRATION THEORIES

Melih Dursun TOSUN

Bayburt University

Institute of Graduate Studies

Department of Political Science and Public Administration

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Dr. Esmeray ALACADAĞLI

Bayburt-2026, Pages: 148

This study examines the historical background, implementation process, and effects on Anatolia of the Relocation decision taken by the Ottoman Empire in 1915 within the framework of migration theories. The Armenian Question was a political and geopolitical issue that emerged during the final century of the Ottoman Empire. During the critical period of the First World War, Armenian committees intensified acts of sabotage and rebellion in cooperation with the Russian armies, prompting the Ottoman government to adopt the Relocation decision in order to ensure security behind the front lines. The legal basis of this measure was established through the Temporary Law on Those Opposing Government Actions in Time of War (Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Kanun-ı Muvakkat). The measure did not directly target Armenians but encompassed all individuals engaged in treason and espionage under wartime conditions. The Ottoman administration issued directives to ensure the safety of migrants during the relocation process and prosecuted cases of abuse before military tribunals.

The effects of the Relocation on Anatolia were multidimensional, and its implementation varied according to regional security risks. Following the Relocation, the demographic structure changed significantly, and settlement areas vacated in regions with dense Armenian populations were repopulated through the settlement of Muslim immigrants (*muhacirs*). Furthermore, after the Relocation and the signing of the Treaty of Lausanne, the Armenian population that remained in Anatolia acquired minority status. Significant migration movements also occurred during later periods, such as the incorporation of Hatay into Türkiye in 1939.

Based on migration theories, this research concludes that in addressing the Armenian Question, which culminated in the Relocation, it is necessary to move beyond the state-centered understanding of classical diplomacy and adopt a long-term, proactive, and constructive strategy grounded in transparency and scientific knowledge, incorporating cultural and humanitarian interaction, economic cooperation, and multilayered public diplomacy instruments. It is also suggested that future researchers should examine the perceptual, socio-psychological, and political effects of this event on both Turkish and

Armenian communities through interdisciplinary methods. Such studies may contribute to reducing misconceptions between the two societies, strengthening areas of mutual interaction, and fostering the development of cultural, economic, and communication-based approaches.

Keywords: Armenian relocation, migration policies, Anatolian geography, Ottoman Empire, demographic change.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	II
BEYANNAME.....	III
ÖN SÖZ.....	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
TABLOLAR.....	X
KISALTMALAR.....	XI
GİRİŞ.....	1
Araştırmanın Konusu ve Problemi	3
Araştırmanın Amacı	4
Araştırmanın Önemi ve Gerekçesi	5
Araştırmanın Yöntemi	7
Araştırmanın Sınırlılıkları	8
Varsayımlar	9
BİRİNCİ BÖLÜM.....	11
1. KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	11
1.1. GÖÇ VE YERİNDEN EDİLME TEORİLERİ	12
1.1.1. İtme-Çekme Teorisi	12
1.1.2. Zorla Göç ve Yerinden Edilme Teorisi.....	13
1.1.3. Güvenlik İkilemi ve Devlet Politikaları Teorisi.....	14
1.1.4. Dünya Sistemi / Merkez – Çevre Teorisi.....	16
1.1.5. Göçmen İlişkiler Ağı / Network Teorisi	16
1.1.6. Kültürel Travma Teorisi	17
1.2. TEMEL KAVRAMLAR VE TANIMLAR.....	18
1.2.1. Göç.....	18
1.2.2. Tehcir	19
1.2.3. Sosyo-Kültürel Yapı	20
1.2.4. Demografik Değişim / Nüfus Hareketleri.....	21
1.2.5. Anadolu Coğrafyası	21
1.2.6. Etnik Kimlik	22
1.2.7. Dini Kimlik	22
İKİNCİ BÖLÜM	24
2. ERMENİ TEHCİRİNİN TARİHSEL ARKA PLANI; NEDENLER VE SONUÇLAR.....	24
2.1. ERMENİ NÜFUSUNUN ANADOLU'DAKİ MEVCUDİYETİ.....	25
2.1.1. Ermeni Halkı; Tarihsel Köken	26
2.1.2. Osmanlı Döneminde Ermeni Nüfusu.....	27
2.1.3. Osmanlı Millet Sistemi İçinde Ermeniler	28
2.1.4. Ermenilerin Diğer Osmanlı Topluluklarıyla İlişkileri	31
2.2. 1915 OLAYLARININ TARİHSEL ÇERÇEVESİ.....	34
2.2.1. İlişkilerin Dönüşümü ve Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı	34
2.2.2. Büyük Devletlerin Ermeni Toplumu Üzerindeki Etkisi	36

2.2.3. Silahlı Örgütlenmeler ve İsyan Hazırlıkları.....	40
2.2.4. İsyanlar ve İç Güvenlik Sorunları	42
2.2.5. Tehcirin Başlangıcı ve Yasal Çerçeve	44
2.2.6. Tehcir, Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar ve Alınan Tedbirler	46
2.2.7. Savaş Koşullarında Can Kayıpları ve Nüfus Tartışmaları.....	49
2.3. TEHCİR SONRASI DÖNEM	53
2.3.1. Sevk Edilen Nüfusa İdari ve Sosyoekonomik Uygulamalar	53
2.3.2. Tehcirin Sonlandırılma Süreci	55
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	58
3. GÖÇ TEORİLERİ PERSPEKTİFİNDEN TEHCİRİN ANADOLU COĞRAFYASINA ETKİLERİ.....	58
3.1. DEMOGRAFİK ETKİLER VE ZORLA GÖÇ / YERİNDEN EDİLME TEORİSİ	59
3.1.1. Boşalan Alanların Yeniden İskânı ve Yapılanması	60
3.1.2. Kalan Nüfus, Geri Dönüşler ve Yeni Göç Dalgaları	63
3.1.3. Demografik Boşalma ve Nüfus Yapısındaki Değişim.....	67
3.2. EKONOMİK ETKİLER VE DÜNYA SİSTEMİ / MERKEZ-ÇEVRE TEORİSİ	71
3.2.1. Ekonomik Alanda Meydana Gelen Boşluk.....	72
3.2.2. Emval-i Metruke, Muhacir İskânı ve Mülkiyetin Yeniden Dağılımı	75
3.2.3. Ekonomik Yapının Değişimi ve Millileşme Süreci	77
3.2.4. Mülkiyetin İade Süreci ve Uzun Vadeli Ekonomik Sonuçlar.....	79
3.3. POLİTİK ETKİLER VE GÜVENLİK İKİLEMİ / DEVLET POLİTİKALARI TEORİSİ	81
3.3.1. Dış Politikaya Etkileri.....	82
3.3.1.1. Komşu devletlerle ilişkilere etkisi	83
3.3.1.2. AB ve Avrupa devletleri ile ilişkilere etkisi	87
3.3.1.3. ABD ile ilişkilere etkisi	93
3.3.1.4. Rusya ile ilişkilere etkisi.....	96
3.3.2. İç Politikaya Etkileri	99
3.4. SOSYOLOJİK ETKİLER VE GÖÇMEN İLİŞKİLER AĞI / KÜLTÜREL TRAVMA TEORİSİ.....	103
3.4.1. Anadolu'da Kalan Ermeni Nüfusunun Sosyolojik Durumu	103
3.4.2. Toplumsal Yaşama Uzun Vadeli Etkiler	106
3.4.2.1. Diaspora kimliği ve kolektif hafızanın inşası	109
3.4.2.2. Terör eylemlerinin toplumsal etkileri	111
3.4.3. Medya, Eğitim ve Kamuoyunda Tehcir Algısı	114
SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER.....	117
Sonuç	117
Bulgular ve Tartışma	123
Öneriler.....	128
Politika Yapıcılar İçin Farkındalık ve İş Birliğini Artırma Önerileri.....	128
Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler	131
KAYNAKÇA.....	133
EKLER	147
Ek 1: Ermeni İleri Gelenleri Tarafından Sunulan Sadakat Mahzarı.....	147
ÖZ GEÇMİŞ	148

TABLÖLAR

Tablo 1: Farklı Kaynaklara Göre Osmanlı'daki Ermeni Nüfusu	50
Tablo 2: Osmanlı Topraklarından Çeşitli Ülkelere Yapılan Göçler.....	66
Tablo 3: 1914-1927 Nüfus Verilerinin Karşılaştırması.....	68

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BM	: Birleşmiş Milletler
DİB	: Dâhiliye Nezareti
DMİ	: Divân-ı Harb-i Örfî
HN	: Harbiye Nezareti
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
KMA	: Kanun-ı Muvakkat
MMK	: Meclis-i Mebusan Kanunları
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaşanan siyasal, toplumsal ve demografik dönüşümler hem imparatorluk coğrafyasını etkilemiş hem de modern Türkiye Cumhuriyeti'nin sosyo-demografik yapısının oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır. 1915 yılında Osmanlı hükümeti tarafından alınan Tehcir Kararı ve bu kararın uygulanmasıyla ortaya çıkan gelişmeler bu dönüşüm sürecine etkisi olan ve bu anlamda en çok incelenen olaylardan biridir. Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşulları altında, çok uluslu bir imparatorluğun karşı karşıya kaldığı güvenlik sorunları, iç siyasal dengeler ve uluslararası kutuplaşmalar gibi nedenler, Ermeni nüfusun zorunlu göçüne ilişkin bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Bu çalışma ile; söz konusu tehcir süreci göç teorileri bağlamında ele alınarak, Anadolu coğrafyasının etnik, demografik ve sosyo-kültürel yapısı üzerindeki etkilerinin incelenmesi ve bu sürecin günümüze uzanan sonuçlarının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Özellikle dış göçler ve birçok açıdan farklı da olsa tehcir olayı günümüz Türkiye'sinde de etkileri olan ve bu etkilerine bağlı olarak süreç içinde dönemsel olarak dozu farklılaşsa da üzerinde yoğun olarak tartışılan bir alandır. Tehcir özelinde Ermenistan ile diplomatik ilişkilerin kurulmaya başlandığı günümüze kadar tartışılan bu sorunlar, bu konudaki tarihsel sürecin siyasal mirasıyla yakından bağlantılıdır. Uluslararası alanda, günümüzde başta Avrupa Birliği ile ilişkiler olmak üzere çeşitli platformlarda 1915 olayları sıkça gündeme gelmekte ve Türkiye'nin dış politikasını etkileyen önemli bir unsur olarak hala varlığını sürdürmektedir. Bu durum, Ermeni diasporasının uluslararası ölçekte yürüttüğü lobi faaliyetlerine dayanmakta olup Türkiye'nin uluslararası algısını etkilemektedir. Bu ise tehcirin siyasal sonuçlarının günümüzde de devam ettiğinin bir göstergesidir. Öte yandan tehcirin sosyolojik etkilerinin toplumsal hafıza, kimlik inşası ve tarihsel anlatılar üzerinden günümüzdeki izleri de oldukça belirgindir. Anadolu'da yaşayan toplulukların kolektif belleğinde farklı biçimlerde yer edinen tehcir süreci, kuşaktan kuşağa aktarılan anlatılar aracılığıyla farklı yorumlara açık hale gelmiş olup izleri bu mecralarda kolayca sürülebilmektedir. Tehcir sonrasında Ermeni nüfusun yaşadığı bölgelere yerleştirilen göçmen ve mülteci grupların entegrasyonu, yeni toplumsal yapıların ortaya çıkması ve kültürel etkileşimler, Anadolu'nun sosyo-kültürel dokusunda meydana gelen değişimlerin ve tehcirin yol açtığı dönüşümlerin izlerini oluşturmaktadır. Bu nedenle günümüzde tehcirin toplumsal bellekteki yeri ve bu olaya ilişkin farklı tarihsel anlatılar, Türkiye toplumunda da hâla hassasiyetini koruyan bir tartışma alanı olarak varlığını sürdürmektedir.

Türk tarihinin bir döneminde yaşanan ve tez çalışmamızın konusunu oluşturan “Tehcir” kavramı, yukarıda da açıklandığı üzere yalnızca bir nüfus hareketiyle sınırlı

olmayıp, toplumsal yapıda dönüşümlere yol açan bir süreci de ifade etmektedir. Zorunlu göç, yerinden edilme ve deportasyon gibi kavramlarla da ilişkilendirilen bu olgu, göç çalışmaları ve yerinden edilme literatürü açısından da önemli bir örnek teşkil etmektedir. Farklı nedenlere dayalı göç olaylarını analiz ederken araştırmacıya yardımcı olan; itme-çekme kuramı, güvenlik ikilemi yaklaşımı ve devlet politikaları çerçevesinde geliştirilen teorik modeller bize tehcir sürecinin nedenlerini ve sonuçlarını da farklı açılardan yorumlama imkânı sunmaktadır. Bu çalışmada kuramsal temel oluştururken güvenlik nedeniyle gelişen ve devlet politikalarının da bu yönde belirlenmesine etki eden güvenlik temelli yaklaşımlar esas alınmıştır. Odak noktası güvenlik temelli olmakla birlikte çalışmada, bu yaklaşım ekseninde oluşan devlet politikaları ve bu politikaların yol açtığı sonuçlar da değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde, göç ve tehcire yönelik temel kavramlarla bu konudaki kuramlar ayrıntılı biçimde ele alınarak literatüre dayalı olarak tehcir olayının tarihteki yeri ve bu konudaki farklı yaklaşımlar ortaya konmaktadır. Kısaca birinci bölümde, literatür taramasına dayalı olarak sağlanan verilerle araştırmamızın kuramsal ve kavramsal altyapısı oluşturulmaktadır.

İkinci bölümde, Ermeni tehcirinin tarihsel arka planı ve sürecin gelişimi ayrıntılı biçimde incelenmektedir. Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde yüzyıllar boyunca yaşamış olan Ermeni toplumunun demografik yapısı, yerleşim düzeni ve sosyo-ekonomik konumu, tehcir öncesi dönemin anlaşılması açısından bize temel bir çerçeve sunmaktadır. Bu açıdan özellikle Doğu Anadolu vilayetlerinde yoğunlaşan bölgenin demografik ve ekonomik yapısında önemli bir unsur olarak öne çıkan Ermeni nüfus incelenmektedir. Ermeni toplumunun Osmanlı halkı ile komşuluk ilişkileri, ticari bağlar ve sosyal etkileşimler, uzun bir birlikte yaşama deneyiminin izleri, bölgesel dinamikler açısından önemli bir yere sahip olan Ermeni ve diğer etnik unsurlar arasındaki ilişkiler ile tehcir sürecinin bu ilişkileri nasıl dönüştürdüğü, toplumsal yapıda meydana gelen kırılmalar ve yeniden yapılanmalar çerçevesinde bu bölümde değerlendirilmektedir. Ardından tehcir kararına giden süreç ile birlikte ilişkilerin bozulması ve karşılıklı güvensizlik atmosferinin oluşum aşamaları ele alınmaktadır. Sonrasında ise 1915 yılının ilkbaharından itibaren özellikle doğu Anadolu bölgesinde cereyan eden şiddet olayları ve ardından alınan tehcir kararı uygulama biçimleriyle ele alınmakta; süreç boyunca karşılaşılan sorunlar, alınan tedbirler ve uygulamanın yönetimi ayrıntılı olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca tehcirin sona erdirilme süreci ile göç ettirilen nüfusun yeni iskân bölgelerindeki yerleşim düzeninin sağlanması için Osmanlı Hükümeti tarafından gerçekleştirilen uygulamalar da bu bölümde analiz edilmektedir.

Üçüncü bölümde; tehcir sürecinin Anadolu'daki demografik, ekonomik, siyasal ve toplumsal/sosyolojik etkileri, ilgili göç ve toplum teorileri çerçevesinde incelenmektedir. Bu bölümde öncelikle tehcin Anadolu'nun nüfus yapısı üzerindeki etkileri ele alınmakta; Ermeni nüfusun zorunlu göçe tabi tutulması ile ortaya çıkan demografik değişimler, zorla göç ve yerinden edilme teorisi kapsamında değerlendirilmektedir. Bunun yanında boşalan yerleşim alanlarına yeni nüfus gruplarının yerleştirilmesi, nüfus hareketliliğinin Anadolu'nun demografik yapısında meydana getirdiği dönüşümler ve bu sürecin uzun vadeli sonuçları incelenmektedir. Bölümün devamında tehcin ekonomik etkileri üzerinde durulmakta; ticaret, üretim, iş gücü yapısı ve mülkiyet ilişkilerinde meydana gelen değişimler dünya sistemi teorisi (merkez-çevre) teorisi bağlamında analiz edilmektedir. Politik etkiler kısmında ise tehcir sürecinin Osmanlı Devleti'nin güvenlik politikaları, iç ve dış siyaset anlayışı ile Cumhuriyet dönemine uzanan devlet politikaları üzerindeki yansımaları, güvenlik ikilemi ve devlet politikaları teorisi çerçevesinde ele alınmaktadır. Son olarak tehcin toplumsal ve sosyolojik etkileri değerlendirilmekte; toplumsal hafıza, kimlik algısı, kültürel kırılmalar, azınlık ilişkileri ve Anadolu'daki birlikte yaşama pratiğinde meydana gelen değişimler göçmen ilişkiler ağı ve kültürel travma teorileri ekseninde incelenmektedir. Bu bağlamda Cumhuriyet döneminde Anadolu'da kalan sınırlı sayıdaki Ermeni nüfusun sosyal konumu, azınlık statüsü ve toplumsal ilişkiler içerisindeki yeri de bölüm kapsamında değerlendirilmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmada; her iki toplumda da derin izler bırakan Ermeni tehcinin tarihsel bağlamı, uygulanma süreci, uzun vadeli sonuçları ve tehcin Anadolu'nun etnik yapısı, toplumsal ilişkileri ve siyasal dinamikleri üzerindeki etkileri, akademik anlamda incelemeye ve analiz edilmeye çalışılmıştır.

Araştırmanın Konusu ve Problemi

Bu araştırma, 1915 yılında Osmanlı Devleti tarafından alınan tehcir kararının Anadolu coğrafyası üzerindeki çok boyutlu etkilerini incelemektedir. I. Dünya Savaşı'nın kritik koşullarında, güvenlik gerekçesiyle alınan tehcir kararı, Ermeni nüfusun zorunlu göçünü ve farklı bölgelere yerleştirilmesini öngörmüş ve bu süreç Anadolu'nun demografik, sosyo-kültürel ve mekânsal yapısında değişimlere yol açmıştır (Günay, 2009, s. 560).

Araştırmanın temel problemi, tehcir uygulamasının Anadolu coğrafyasının demografik yapısı, sosyo-kültürel dokusu ve siyasi ve etnik ilişkileri üzerindeki etkileri olup bu konudaki değerlendirme göç teorileri temelinde yapılmaya çalışılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun çok etnikli yapısı içerisinde önemli bir yere sahip olan Ermeni toplumunun tehci, sadece bir nüfus hareketi olmanın ötesinde, Anadolu'nun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısında

değişimlere neden olan bir olaydır (Ata, 2005, s. 299). Bu bağlamda, tehcirin Anadolu coğrafyası üzerindeki etkilerinin objektif ve sistematik bir şekilde incelenmesi hem tarihsel süreçlerin anlaşılması hem de günümüz Türkiye'sinin demografik ve sosyolojik yapısının kavranması açısından büyük önem taşımaktadır.

Tehcirin dönemin koşulları içerisinde ve tüm boyutlarıyla anlaşılmasının bugünü biçimlendirmedeki etkisinden hareketle yapılan bu çalışmada; yüzyılı aşkın bir süredir Anadolu coğrafyasında tartışma konusu olan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin başta AB olmak üzere komşularıyla ilişkilerini önemli ölçüde etkileyen 1915 olayları göç teorileri temelinde tarihsel bir perspektifle, tehcir öncesi ve sonrasında Ermeni nüfusunun Anadolu'daki diğer etnik gruplarla olan ilişkileri ele alınarak incelenmiştir. Bu incelemede, Anadolu'daki en büyük etnik gruplardan biri olan Ermenilerin göç etmesi sonrasında onlardan boşalan alanların diğer etnik gruplar tarafından doldurulmasının Türkiye Cumhuriyeti açısından siyasi ve sosyolojik sonuçlarının da belirlenmesi amaçlanmıştır.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışma, Ermeni tehcirini tarihsel bağlamını, uygulanma sürecini ve uzun vadeli sonuçlarını göç teorileri temelinde akademik olarak incelemeyi amaçlamaktadır. İncelenen arşiv kayıtları, literatür taramasıyla ulaşılan belgeler, demografik veriler aracılığıyla, tehcirin Anadolu'nun etnik yapısı, toplumsal ilişkileri ve siyasal dinamikleri üzerindeki etkileri analiz edilmeye çalışılmıştır. Amaca ulaşmada yardımcı olacağı düşünülmektedir oluşturulan hedefler, alt amaçlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'daki Ermeni nüfusunun demografik yapısını ve yerleşim durumunu ortaya koyarak, tehcir kararının alınmasına yol açan tarihsel süreçleri incelemek.
2. Tehcir uygulamasının Anadolu'nun farklı bölgelerinde oluşturduğu demografik ve sosyo-kültürel değişimleri analiz etmek.
3. Tehcirin Anadolu'daki etnik ilişkiler üzerindeki etkilerini, özellikle Ermeni toplumunun göç etmesiyle boşalan alanlara yerleşen diğer etnik grupların durumunu değerlendirmek.
4. Tehcirin siyasi ve sosyolojik sonuçlarını, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci ve sonrasındaki iç ve dış politika bağlamında incelemek.
5. Tehcir nedeniyle meydana gelen söz konusu etkilerin tümünü göç teorileri perspektifiyle açıklamak.

Araştırmanın Önemi ve Gerekçesi

Araştırma, Türkiye'nin yakın tarihinin en tartışmalı konularından biri olan Ermeni tehcirini Anadolu coğrafyasının dönüşümüne olan etkilerini göç teorileri bağlamında ele alarak literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır. Öte yandan tehcir konusu hem ulusal hem de uluslararası düzeyde politik, hukuki ve akademik tartışmaların merkezinde yer almakla birlikte, bu olayın Anadolu'nun sosyo-demografik yapısı üzerindeki somut etkilerinin yeterince sistematik biçimde incelenmediği de görülmektedir. Bu çalışmada tehcir, yalnızca siyasi bir olay olarak değil, aynı zamanda Anadolu'nun toplumsal coğrafyasını yeniden şekillendiren kapsamlı bir dönüşüm süreci olarak ele alınmakta ve bu alandaki literatürde var olan boşluğun doldurulması hedeflenmektedir.

Türkiye'de bu konuda yapılan akademik çalışmalara bakıldığında; bu çalışmaların farklı tematik alanlarda önemli katkılar sunduğu görülmektedir. Bu çalışmaları yapan araştırmacılardan Ata (2005), tehcir sonrasında Divân-ı Harb-i Örfî mahkemelerinde yürütülen yargılamaları istatistiksel açıdan analiz ederken; Günay (2009) tehcir kararını etkileyen faktörleri ve Maraş-Zeytun'daki uygulamaları incelemiştir. Osmanlı demografisi ve nüfus hareketleri üzerine Mutlu (2016) ile Elibol (2007), Ermeni nüfusunun Anadolu'daki dağılımına ilişkin veriler ortaya koyarken; Uygur (2016) bu demografik yapıyı uluslararası ilişkiler bağlamında değerlendirmiştir. Aybar (2017) ve Özdemir (2007) tehciri göç tarihi ve nüfus politikaları çerçevesine yerleştirirken; Atasoy F. (2019), Yücel (2020) ve Şensivas (2024) tehcir kararının alındığı dönemin modernleşme süreci ile siyasal-ideolojik atmosferini anlamaya yönelik önemli bir zemin sunmuştur.

Bu konuda bölgesel ve yerel ağırlıklı olarak uygulamalara odaklanan çalışmalar da bulunmaktadır. Literatürde bölgesel ve yerel çalışmalar, tehcirin Anadolu'nun farklı bölgelerinde nasıl uygulandığını ve yerel toplumlar üzerindeki etkilerini görünür kılması bakımından önem taşımaktadır. Alkaya (2006) Eskişehir örneğinde tehcirin yerel yansımalarını ve Ermeni nüfusunun sosyal yapısını ele almış; Avrupa devletlerinin azınlık politikaları üzerinden Osmanlı Devleti üzerinde kurduğu baskının Ermeni meselesinin ortaya çıkmasındaki etkisini vurgulamıştır. Aksoy (2018), Vakıflı köyünde kültür-kimlik-etnisite ekseninde Ermeni toplumunun kültürel kimliğini sürdürme biçimlerini toplumsal coğrafya perspektifiyle incelemiştir. Şengül (2014) Adapazarı örneğinde ilişkilerin tarihsel gelişimini ve milliyetçilik etkisini değerlendirirken; Tiftik (2009) Kütahya Ermenilerinin tehcire tabi tutulmamasını isyan faaliyetlerine katılmama gerekçesiyle açıklamıştır. Demirel (2019) Elâzığ çevresinde Müslüman-Ermeni ilişkilerini ele alarak tartışmaların uluslararası düzlemde farklı yorumlandığını belirtmiş; Şenol (2006) ise güzergâhlar, demografi ve yardım

faaliyetleri üzerinden tehcirin sosyo-ekonomik boyutlarını incelemiştir. Bu bulgular, uygulamanın bölgeden bölgeye değişen sonuçlar doğurduğunu göstermektedir.

Ermeni tehciri konusunda yapılan bazı çalışmalarda, etnik ilişkiler ve olayın siyasi boyutlarına odaklanılmıştır. Etnik ilişkiler ve siyasi boyut literatürü, tehcir sürecini geç Osmanlı dönemindeki siyasal dönüşümler ve dış müdahaleler bağlamında anlamlandırmaktadır. Ayna (2018), Kürt-Ermeni ilişkilerinde 19. yüzyıl sonlarından itibaren yabancı devletler ve misyoner faaliyetleri ile yaşanan kırılmaya dikkat çekmiş ve Berlin Antlaşması'nı önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirmiştir. Can (2019), kamu diplomasisi perspektifinden propaganda ve diaspora etkisinin uluslararası kamuoyunda tehcirin farklı biçimlerde yorumlanmasına yol açtığını belirtmiştir. Kalfaoğlu (2015), Erivan'daki anket ve mülakatlara dayalı psiko-politik yaklaşımıyla Ermeni toplumunda Türk algısının diaspora ve tarihsel travmalarla şekillendiğini ortaya koymuştur. Ülkü (2019), Osmanlı'ya sadakat gösteren Ermenilere odaklanarak tüm Ermenilerin isyan hareketlerine katılmadığını ve ileri gelenlerin devlete bağlılıklarını ifade ettiğini göstermiştir. Yıldız (2018) ise II. Meşrutiyet döneminde Ermenilerin devlet-toplum-kimlik tartışmalarını inceleyerek dönemin siyasal ve toplumsal atmosferine ilişkin önemli veriler sunmuştur.

Ermeni siyasi düşüncesi ve diasporaya yönelik literatür, tehciri uzun verimli siyasal ve ideolojik sonuçları olan çok katmanlı bir süreç olarak ele almaktadır. Hamzayev (2018), 19. yüzyıl sonlarından günümüze Ermeni siyasi düşüncesinin gelişimini ve örgütlenme süreçlerini inceleyerek Osmanlı ve Rus İmparatorluklarındaki siyasi gelişmelerin siyasallaşmayı hızlandığını, kilisenin kurucu bir rol oynadığını ve milliyetçilik ile sosyalizm gibi ideolojik akımların Ermeni siyasi hareketlerini etkilediğini belirtmiştir. Armenekan, Hınçak ve Taşnaksutyun gibi örgütlerin ortaya çıkışı; I. Dünya Savaşı koşulları; Birinci Ermenistan Cumhuriyeti ve Sovyet Ermenistan dönemi bu çerçevede değerlendirilmiş, diaspora faaliyetlerinin meselenin uluslararasılaşmasında belirleyici olduğu vurgulanmıştır. Bu yönüyle söz konusu çalışmalar, tehcirin yalnızca yerel bir olay değil, uzun vadeli siyasal ve ideolojik sonuçları bulunan tarihsel bir süreç olduğunu göstermektedir (Hamzayev, 2018, s. 68).

Bu literatür genel olarak değerlendirildiğinde Ermeni tehciri üzerine önemli bir akademik birikim oluştuğu görülmekle birlikte çalışmaların çoğunlukla belirli bölgeler, siyasi gelişmeler veya ideolojik tartışmalar çerçevesinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Bu durum, tehcirin Anadolu coğrafyasının demografik, sosyal ve mekânsal yapısı üzerindeki bütüncül etkilerinin daha sistematik biçimde ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Tarafımızca yapılan bu çalışmada; literatürde yer alan bölgesel çalışmalar, etnik ilişkilere yönelik araştırmalar ve

Ermeni siyasi düşüncesi ile diaspora çalışmalarından elde edilen bulgular sentezlenerek, göç teorilerine dayalı olarak, tehcir sürecinin Anadolu'nun toplumsal ve coğrafi dönüşümü üzerindeki etkileri bütüncül bir perspektifle değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Araştırmamız birkaç noktada diğer araştırmalardan ayrılmaktadır. Öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yaşanan nüfus hareketlerinin ve demografik değişimlerin anlaşılması, modern Türkiye'nin toplumsal yapısının oluşumunu kavramak açısından kritik öneme sahiptir (Elibol, 2007, s. 142). Tehcir süreci Anadolu'nun etnik ve dini yapısında değişikliklere yol açmış, bu değişimler Cumhuriyet döneminin sosyal politikalarını da etkilemiştir (Çelik, 2015, s. 82). Ayrıca tehcir sonrasında Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yaşanan sosyo-kültürel dönüşümlerin incelenmesi bölgesel etkilerin anlaşılması açısından önemli veriler sunmaktadır. Bununla birlikte bu araştırmanın, kamu yönetimi perspektifinden Türkiye'nin komşu ülkelerle ilişkileri, Avrupa Birliği ile yürütülen müzakere süreçleri ve güncel siyasi tartışmalar bağlamında da önem taşıyan tehcir meselesinin sosyo-kültürel bir zeminde ele alınmasına katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca yüzyılı aşkın süredir Türkiye'nin hem dış hem de iç politikasını meşgul eden bu hassas konuyu çağdaş ve klasik göç teorileri üzerinden değerlendirerek meseleye farklı bir perspektiften yaklaşım sağlanması hedeflenmektedir.

Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırma, nitel araştırma yöntemlerine göre verilere ulaşma temelinde tasarlanmış olup, bu kapsamda tarihsel süreç analizi ve doküman incelemesi teknikleri kullanılmıştır. Araştırmanın temel veri kaynakları, Osmanlı arşiv belgeleri, nüfus sayım kayıtları, resmî belgeler ve akademik literatürden oluşmaktadır. Osmanlı dönemi nüfus sayımları, Ermeni nüfusunun Anadolu'daki dağılımı ve demografik özelliklerinin anlaşılması konusunda yapılmış akademik araştırmalar bu kapsamda değerlendirilmiştir. Bu veriler bize, tehcir öncesi ve sonrası dönemdeki demografik değişimlerin karşılaştırmalı olarak analiz edilmesini sağlamıştır.

Araştırmada, birincil kaynakların yanı sıra, konuyla ilgili yerli ve yabancı akademik çalışmalar da sistematik olarak taranmış ve değerlendirilmiştir. Tehcir sürecinin farklı boyutlarını ele alan tarihsel çalışmalar, sosyolojik analizler ve demografik araştırmalar da geniş bir bakış açısı oluşturmak amacıyla sentezlenmiştir. Araştırmada, betimleyici ve analitik yaklaşım birleştirilerek hem tarihsel olayların sunulması hem de bu olayların sosyal, kültürel ve siyasi sonuçlarının değerlendirilmesi hedeflenmiştir.

Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma bazı sınırlılıklar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir. İlk sınırlılık demografik verilerin güvenilirliği ve eksiksizliği ile ilgilidir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yapılan nüfus sayımları, günümüz standartlarına göre tam olarak güvenilir kabul edilememektedir. Farklı kaynakların Ermeni nüfusunun büyüklüğü konusunda çelişkili rakamlar vermesi ise tehcir öncesi ve sonrası dönemlerin karşılaştırmalı analizini zorlaştırmıştır. Ayrıca, tehcir sırasında ve sonrasında yaşanan kayıpların tam olarak tespit edilememesi, demografik değişimin boyutlarının kesin olarak belirlenmesini engellemiştir. Savaş dönemi koşulları, kayıt sistemlerinin düzensizliği ve göç hareketlerinin karmaşıklığı nedeniyle, nüfus hareketlerinin detaylı bir şekilde takip edilmesi de mümkün olmamıştır.

Öte yandan araştırmanın zaman ve kapsam sınırlaması bulunmaktadır. Bu çalışma, temel olarak 1915 tehciri ve bunun Anadolu coğrafyasına etkilerine odaklanmakla birlikte konunun tüm boyutlarını çok kapsamlı bir şekilde ele alma iddiasında değildir. Tehcir öncesi dönemdeki Ermeni toplumunun sosyo-ekonomik yapısı, kültürel özellikleri ve kültürel değerleri gibi konular yalnızca genel hatlarıyla ele alınmaktadır. Benzer şekilde, tehcir sonrasında diasporada yaşayan Ermeni toplumunun deneyimleri bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Araştırma, öncelikli olarak Anadolu coğrafyasındaki etkilere odaklandığından, olayın uluslararası boyutları ve küresel etkileri sınırlı düzeyde incelenmiştir.

Bir diğer sınırlılık ise konunun siyasi ve ideolojik hassasiyetinden kaynaklanmaktadır. Ermeni tehciri hem Türkiye'de hem de uluslararası boyutta tartışmalı ve güncel bir konu olmaya devam ettiğinden bu konudaki mevcut literatürün önemli bir kısmı belirli politik duruşları yansıtmaktadır. Bu da tarafsız akademik çalışmaların sınırlı sayıda olması gibi bir sonucu doğurmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın metodolojik sınırlamaları da söz konusu olup çalışma, ağırlıklı olarak ikincil kaynaklara, literatür taramasına ve mevcut arşiv belgelerinin analizine dayanmaktadır. Sözlü tarih çalışmaları, yaşayan tanıkların ifadeleri gibi birincil kaynak toplama imkânı, olayın üzerinden geçen uzun süre nedeniyle oldukça sınırlıdır. Ayrıca, kullanılan nitel araştırma yöntemi de yöntemsel olarak da bazı sınırlılıklar içermektedir. Yapılan karşılaştırmalı tarih yazımı ve bölgeler arası analizler, her bölge için yeterli veri bulunmaması nedeniyle tam olarak gerçekleştirilememiştir. Belirtilen bu sınırlılıklar, araştırmanın bulgularının yorumlanmasında belirleyici olup okuyucularca bu durum göz önünde bulundurulmalıdır.

Varsayımlar

Bu araştırma, Ermeni tehcirine ilişkin tarihsel sürecin incelenmesinde kullanılan arşiv belgeleri, resmi kayıtlar, döneme ait yazılı kaynaklar ve akademik literatürün, tüm sınırlılıklarına rağmen, techire yol açan nedenleri tüm boyutlarıyla değerlendirmek üzere yeterli ve anlamlı veriler sunduğu ön kabulüne dayanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, tehcir sürecinin aşamaları, nedenleri ve Anadolu coğrafyasında ortaya çıkardığı etkileri belirlemek üzere; Osmanlı arşiv belgeleri, resmi yazışmalar, dönemin basın yayın organları, hatıratlar ve bilimsel çalışmalar incelenmiştir. Bu inceleme sonunda ulaşılan verilerin göç teorilerine dayalı olarak; bütüncül yaklaşımla, eleştirel, karşılaştırmalı ve çok yönlü bir analizle değerlendirilmesi sonucunda bulgulara ulaşılmıştır. Bu bağlamda çalışmamızın varsayımları şunlardır:

1. Tarihsel ve sosyopolitik altyapısı olan tehcir olayının; farklı kaynaklardan elde edilen veriler ve göç teorilerine dayalı olarak analiz edilmesinin daha nesnel değerlendirmeyi, olaya bütüncül yaklaşma ve neden sonuç ilişkisini daha kolay kurma ve anlamayı sağlayabileceği.
2. Ermeni tehcirinin yalnızca tarihsel bir olay değil, aynı zamanda zorunlu göç ve yerinden edilme olgusu çerçevesinde ele alınabilecek bir nüfus hareketi olduğu ve modern göç teorilerinin yalnızca günümüz göç hareketlerini değil, tarihsel süreçte meydana gelen kitlesel yer değiştirmeleri açıklamada kullanılabileceği.
3. Yerinden edilme (zorla göç) teorisi, dünya sistemi yaklaşımı, güvenlik ikilemi/devlet politikaları çerçevesi ve göçmen ilişkiler ağı ile kültürel travma teorisinin, tehcirin Anadolu coğrafyasında ortaya çıkardığı demografik, ekonomik, politik ve sosyolojik etkileri analiz etmede açıklayıcı bir kuramsal zemin sunduğu, tehcirin Anadolu coğrafyasındaki demografik yapıyı köklü biçimde değiştirmesi, nüfusun mekânsal dağılımında önemli dönüşümler yaratmasının ise yerinden edilme teorisi çerçevesinde anlamlandırılabilceği.
4. Tehcir sonrasında ortaya çıkan ekonomik dönüşümlerin, üretim yapısı, iş gücü dağılımı ve bölgesel ekonomik ilişkiler üzerindeki etkilerinin, dünya sistemi (merkez-çevre) yaklaşımı perspektifinden değerlendirilebileceği, tehcirin iç ve dış politika üzerindeki yansımalarının, güvenlik ikilemi ve devlet politikaları çerçevesinde şekillendiği ve bu sürecin uluslararası ilişkilerde farklı aktörler tarafından çeşitli biçimlerde yorumlanarak politik sonuçlar doğurduğu.
5. Tehcirin yalnızca fiziksel bir yer değiştirme süreci olmadığı; aynı zamanda toplumsal ilişkilerde, kimlik algılarında ve kolektif hafızada önemli kırılmalar yarattığı ve bu

doğrultuda, tehcir sonrasında ortaya çıkan diaspora oluşumu, toplumsal aidiyet biçimleri ve kimlik inşası süreçlerinin, göçmen ilişkiler ağı teorisi ile açıklanabileceği; buna ek olarak, zorunlu göç deneyiminin toplumsal hafıza ve kimlik üzerindeki etkilerinin kültürel travma yaklaşımıyla -bu yaklaşım bir göç teorisi olmamakla birlikte, zorunlu göç süreçlerinin sosyolojik boyutlarını anlamada tamamlayıcı bir çerçeve sunmaktadır- daha kapsamlı biçimde analiz edilebileceği.

6. Bu çalışmada ele alınan itme-çekme teorisinin, tehcir, bireylerin serbest iradeleriyle gerçekleştirdiği gönüllü bir göç hareketinden ziyade, zorunlu yerinden edilme süreci olduğundan Ermeni tehcirinin doğrudan etkilerini tek başına açıklayan bir kuramsal çerçeve sunmadığı ancak itme-çekme yaklaşımının, tehcir sonrasında ortaya çıkan nüfus hareketleri, yerleşim tercihleri, diaspora oluşumu ve farklı coğrafyalara yönelim gibi süreçlerin anlaşılmasında tamamlayıcı bir rol oynadığı.

Bu çerçevede bu çalışmada tek başına hiçbir göç ve toplumsal kuramın tehcir olayını açıklamaya yeterli olmadığından yola çıkılarak yukardaki varsayımlar temelinde ve farklı kuramsal yaklaşımlar birlikte kullanılarak, tehcirin Anadolu'ya etkileri daha kapsamlı ve bütüncül bir şekilde açıklanmaya çalışılmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KURAMSAL VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bu araştırmanın kuramsal modeli; bağımsız değişkenimiz olan tehcir politikasının uygulanması ve kapsamının, bağımlı değişkenimiz olan Anadolu coğrafyasının sosyo-demografik ve etnik yapısında yol açtığı dönüşüm temelinde kurulmuştur. Bu kuramsal altyapıyı oluşturmada; savaş koşulları, devlet güvenlik politikaları, etnik gruplar arası ilişkiler ve uluslararası politik gelişmeler de ara değişkenler olarak bize katkı sağlamıştır. Varsayımlarımız bazı öngörüler temelinde değişkenler arasında nedensellik ilişkileri kurularak geliştirilmiştir. Bu kapsamda birinci öngörümüz olarak; tehcir öncesi dönemde Ermeni nüfusun yoğun olduğu bölgelerde, tehcir sonrasında sosyo-ekonomik ve kültürel boşlukların daha belirgin bir şekilde ortaya çıktığı öngörülmüştür. İkinci öngörü olarak, tehcir sürecinin uygulanma biçiminin bölgeler arası farklı sosyal ve ekonomik sonuçlar doğuracağı varsayılmıştır. Bir diğer öngörümüz ise, tehcirin etnik ilişkiler üzerindeki etkisi, toplumsal güven ve bir arada yaşama kültürünü uzun vadede olumsuz yönde etkilediğidir. Son öngörümüz ise olarak, tehcir sonrası sürecin bölgesel sosyo-kültürel yapıların yeniden şekillenmesinde belirleyici rol oynadığıdır.

Tehcir olayının etkileri açıklanırken göç ve yerinden edilmeye yönelik kuram/teorilerden yararlanılmıştır. Bu kapsamda göç hareketlerinin ilgili coğrafyaya etkilerini açıklamak için en yaygın kullanılan ve aşağıda ayrıntılı olarak açıklanan yaklaşımlardan kendi özgün koşulları içinde Ermeni tehcirini analiz etmeye en uygun olduğu ve olanak tanıdığı düşünülen “Yerinden Edilme / Zorla Göç Teorisi, Dünya Sistemi (Merkez-Çevre) Teorisi, Güvenlik İkilemi / Devlet Politikaları Teorisi ve Göçmen İlişkiler Ağı / Kültürel Travma Teorisi” yaklaşımlarından yararlanılmıştır. Ancak çalışmamızda tehcir olayı çok boyutlu olarak analiz edilmeye çalışıldığından, konuyla ilgisine göre göç süreçlerini çeşitli verilere dayanarak açıklayan itme ya da çekme yaklaşımına da refere edilerek durum açıklanmaya çalışılmış ve tehcir sonrası Anadolu’da kalan Ermeni nüfusunun gönüllü göçünün ve diaspora oluşum sürecinin anlaşılması açısından değinilmiştir. Diğer modern ve klasik dönem göç teorileri ise Ermeni Tehcirini açıklamada yetersiz kaldığından bu çalışmanın dışında tutulmuştur.

Sonuç olarak nedeni ne olursa olsun tehcir bir zorla göç olayı olup zorla göç çalışmaları, devlet güvenlik politikaları, etnik çatışma teorileri ve demografik dönüşüm kavramlarıyla doğrudan ilişkilidir. Bu açıdan çalışmamızda kuramsal yapı; bağımsız değişkenimiz olan tehcir kararının alınmasından uygulanmasında etkili olan faktörlere ve yol

açtığı sonuçlara göre ilişkilendirilerek kurulmuş ve ona göre uygun olan yaklaşıma odaklanılarak analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda tehcir kararının alınması ve uygulanması sürecinde etkili olan faktörleri analiz ederken, sadece kararın alınmasına değil bu sürecin Anadolu coğrafyasının demografik, sosyal ve ekonomik yapısı üzerindeki uzun vadeli etkilerini de dikkate alarak olayı açıklamada en uygun olan yaklaşıma yönelinmiştir. Çalışmamız aslında güvenlik ikilemi teorisi çerçevesinde devlet-toplum ilişkilerini, itme-çekme teorisi bağlamında göç dinamiklerini, zorla göç teorisi perspektifinden yerinden edilme süreçlerini, dünya sistemi teorisi kapsamında ekonomik değişimleri, ilişkiler ağı ve kültürel travma teorileri açısından ise sosyal etkileşimleri ilgili dönemlerde yaşanan olaylara bağlı olarak bütüncül bir yaklaşımla ele alan bir çalışmadır. Bu nedenle araştırmada hipotezlerimizi doğrulamak üzere oluşturulan kuramsal modele temel olan teoriler/yaklaşım/kuramlar ile bu konuya yönelik anahtar kelime ve kavramlar aşağıda başlıklar halinde sunulmaktadır.

1.1. GÖÇ VE YERİNDEN EDİLME TEORİLERİ

1.1.1. İtme-Çekme Teorisi

Göç olgusunu açıklamak amacıyla geliştirilen yaklaşımlar arasında en yaygın kullanılanlardan biri itme-çekme teorisidir. Kuramın temelleri, göç hareketlerini sistematik biçimde inceleyen Ravenstein'in çalışmalarıyla ortaya konmuş, daha sonra Everett Lee tarafından daha kapsamlı bir kuramsal çerçeveye kavuşturulmuştur (Ravenstein, 1885, s. 168; Lee, 1966, s. 48-50). Bu yaklaşıma göre göç, bireyleri bulundukları yerden ayrılmaya yönelten olumsuz koşullar ile başka bir bölgenin sunduğu cazip imkânların etkileşimi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Lee, göç kararının yalnızca bu iki unsurla açıklanamayacağını, sürecin çıkış yerine ilişkin faktörler, varış yerine ilişkin faktörler, araya giren engeller ve bireysel faktörler olmak üzere dört temel değişken tarafından şekillendiğini belirtmiştir (Uslu Ak, 2021, s. 1753).

Lee'nin modelinde göçe etki eden faktörler pozitif, negatif ve nötr unsurlar olarak sınıflandırılmıştır. Bireylerin bulundukları yerde kalmalarını teşvik eden unsurlar pozitif (+), onları bulundukları yerden ayrılmaya yönelten unsurlar negatif (-) ve göç kararında belirgin bir rol oynamayan unsurlar ise nötr (0) faktörler olarak değerlendirilmektedir (Lee, 1966, s. 50; Yılmaz & Özer, 2022, s. 284-285). Aynı durum göç edilmesi düşünülen yer için de geçerlidir. Ancak bu unsurlar her birey için aynı anlamı taşımamaktadır. Örneğin bazı toplumsal imkânlar belirli gruplar için çekici bir unsur oluştururken, başka bireyler açısından aynı unsurun etkisi sınırlı kalabilmektedir. Bu nedenle itme-çekme teorisi, göçü tek tip bir davranış olarak ele almamakta, bireylerin ve toplulukların farklı koşullara verdikleri tepkiler çerçevesinde açıklamaktadır (Yılmaz & Özer, 2022, s. 284-285).

İtme-çekme yaklaşımı özellikle ekonomik göçlerin açıklanmasında etkili olmuştur. Düşük ücretler, işsizlik, sınırlı istihdam olanakları ve ekonomik fırsatların yetersizliği bireyleri bulundukları yerden uzaklaştıran başlıca itici faktörler arasında sayılmaktadır. Buna karşılık daha yüksek gelir, geniş iş imkânları, daha iyi yaşam koşulları ve gelişmiş hizmetler göç edilen yerin çekici özellikleri olarak görülmektedir (Dorigo & Tobler, 1983, s. 10; Massey vd., 1993, s. 435). Bu yaklaşım, bireyin göç kararını maliyet ve kazanç hesaplaması doğrultusunda veren rasyonel bir aktör olduğu varsayımına dayanmaktadır. Ancak göç hareketleri çoğu zaman yalnızca ekonomik nedenlerle açıklanamayacak kadar karmaşık bir yapıya sahiptir. Siyasi baskılar, savaşlar, etnik ve dini çatışmalar gibi faktörler de göç süreçlerinde belirleyici olabilmektedir (Orallı & Atasever, 2023, s. 33-34; De Haas, 2021, s. 16).

1.1.2. Zorla Göç ve Yerinden Edilme Teorisi

Göç olgusu her zaman bireylerin serbest iradeleriyle gerçekleşen bir hareketlilik değildir. Tarih boyunca savaş, şiddet, devlet müdahalesi, güvenlik politikaları, etnik ve siyasi baskılar, doğal afetler ve benzeri zorlayıcı koşullar nedeniyle insanların yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kaldıkları görülmektedir. Bu noktada zorla göç ve yerinden edilme teorisi, bireylerin ya da toplulukların kendi tercihleri dışında gerçekleşen nüfus hareketlerini açıklamada önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır (Gibney, 2014, s. 121). Zorunlu göç, bireylerin baskı, tehdit, can güvenliği riski, silahlı çatışma, insan hakları ihlali ya da benzeri nedenlerle yaşadıkları yerleri istemedikleri halde terk etmeleri olarak tanımlanmaktadır. Bu göç türünün temel özelliği, bireysel inisiyatifin ciddi biçimde sınırlandırılmış ya da tamamen ortadan kalkmış olmasıdır (Zolberg vd., 1989, s. 45).

Zorunlu göç ile gönüllü göç arasındaki ayrım burada önem kazanmaktadır. Gönüllü göçte bireyler çoğunlukla ekonomik, eğitimsel veya sosyal nedenlerle yer değiştirirken, zorunlu göçte savaş, siyasi kriz, devletin güvenlik ve iskân politikaları, etnik ve dini baskılar gibi zorlayıcı unsurlar belirleyici olmaktadır. Richmond'a göre zorla göç, gönüllü göçten esas olarak hedef bölge seçimi, hareket zamanı ve karar süreci bakımından ayrılmaktadır; çünkü bu durumda bireylerin özgür iradesi ciddi biçimde sınırlandırılmaktadır (Richmond, 1994, s. 46). Castles ise zorla göçü sadece fiziksel yer değiştirme olarak görmeyip, toplumsal yapıların ve ilişkilerin köklü biçimde dönüşmesine yol açan bir süreç olarak değerlendirmektedir (Castles, 2003, s. 17-18). Bu nedenle zorla göçün etkileri sadece göçe maruz kalan topluluklar üzerinde oluşmamakta, göçün yaşandığı ve geride bırakıldığı coğrafyalar üzerinde de kalıcı etkiler yaratmaktadır (Quinn & Ruiz, 2022, s. 15-18).

Zorunlu göçü sistematik biçimde sınıflandıran önemli yaklaşımlardan biri William Petersen'in göç tipolojisidir. Petersen, 1958 tarihli çalışmasında özellikle zorlanmış (impelled) ve zorunlu/zoraki (forced) göç ayrımına dikkat çekmiştir. Bu ayrım, göç eden bireyin karar verme gücünün derecesine dayanmaktadır. Zorlanmış göçte birey ağır baskı koşulları altında olsa da sınırlı biçimde karar verme alanına sahiptir; zorunlu göçte ise bu alan bütünüyle ortadan kalkmakta ve birey doğrudan dışsal bir güç tarafından yerinden edilmektedir. Böylece göçün yalnızca bireysel tercih ya da ekonomik nedenlerle açıklanamayacağı, devlet ve benzeri baskı mekanizmalarının süreci doğrudan belirleyebildiği ortaya konulmaktadır (Petersen, 1958, s. 261; Bozok, 2025, s. 18).

Yerinden edilme kavramı da bu teorinin önemli bir parçasıdır. Birleşmiş Milletler, ülke içinde yerinden edilmiş kişileri; özellikle silahlı çatışmalar, yaygın şiddet, insan hakları ihlalleri veya doğal ya da insan kaynaklı felaketler nedeniyle evlerinden ya da sürekli yaşadıkları yerlerden ayrılmak zorunda kalan, ancak uluslararası sınırları geçmeyen kişiler olarak tanımlamaktadır (Betts & Sterck, 2022, s. 74). Bu tanım, yerinden edilmenin yalnızca mekânsal bir değişiklik değil, aynı zamanda güvenlik, aidiyet ve yaşam düzeninde meydana gelen bir kırılma olduğunu ve toplulukların sosyal ve kültürel yapıları üzerinde derin etkiler bıraktığını da göstermektedir. Bu noktada kültürel travma yaklaşımı açıklayıcı bir çerçeve sunmaktadır. Eyerman'a göre kültürel travma, bir grubun kimliğini ve anlam dünyasını etkileyen dramatik kayıp ya da toplumsal bünyedeki bir yırtılma olarak anlaşılmalıdır. Sztompka ise sürgün, zorla göç, etnik temizlik, savaş ve kitlesel katliamların kültürel travma üretme potansiyeline dikkat çekmektedir. Bu nedenle zorunlu göç, kolektif hafıza, aidiyet, üretim biçimi ve toplumsal düzenin sarsılması anlamına da gelmektedir (Tekin, 2011, s. 93-94).

1.1.3. Güvenlik İkilemi ve Devlet Politikaları Teorisi

Göç olgusunu yalnızca ekonomik nedenlerle ya da bireysel tercihlerle açıklamak, savaş, isyan, etnik gerilim ve devlet müdahalesinin belirleyici olduğu tarihsel süreçlerde yeterli değildir. Bu tür dönemlerde göç, bireylerin ve toplulukların içinde bulundukları çatışma ve güvensizlik ortamına verdikleri bir tepki olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede çatışma, göç ve güvenlik arasındaki ilişkiyi esas alan yaklaşım, göç kararının bireylerin ve hane halklarının yaşadıkları yerde karşılaştıkları güvensizlik algısıyla doğrudan bağlantılı olduğunu göstermektedir (Sirkeci & Göktuna Yaylacı, 2019, s. 26-27). Buradaki çatışma kavramı yalnızca açık savaş hâliyle sınırlı olmayıp siyasi, ekonomik, kültürel, etnik ve toplumsal düzeyde ortaya çıkan gerilimleri de kapsamaktadır. Ancak güvenlik tehdidinin varlığı tek başına göçü açıklamamaktadır; göçün gerçekleşebilmesi, beşerî, sosyal, mali ve

fiziksel sermaye gibi imkânlarla da bağlıdır. Bu nedenle göç hem güvenliksizlik algısının hem de bu algıya karşı hareket edebilme kapasitesinin ortak sonucu olarak değerlendirilmelidir (Sirkeci & Göktuna Yaylacı, 2019, s. 27).

Bu genel çerçeve içinde güvenlik ikilemi, çatışma ve yer değiştirme süreçlerini anlamada önemli bir kuramsal araçtır. Güvenlik ikilemi, bir aktörün kendi güvenliğini sağlamak amacıyla aldığı önlemlerin diğer aktörler tarafından tehdit olarak algılanması ve bunun karşılıklı güvensizliği derinleştirmesi durumunu ifade etmektedir (Herz, 1950, s. 157). Bu süreçte belirleyici unsur, niyetlerin tam olarak bilinmemesi ve savunma ile saldırının her zaman açık biçimde ayırt edilememesidir. Böylece taraflardan her biri kendi tedbirlerini savunma amacıyla alırken, karşı tarafın adımlarını tehdit olarak yorumlayabilmekte ve bu durum karşılıklı korku ile yanlış algılamalar üzerinden bir güvenlik sarmalı üretmektedir (Glaser, 1997, s. 186; Jervis, 1976, s. 66). Güvenlik ikileminin merkezinde de bu belirsizlik yer almakta, aktör önce karşısındakinin niyetini yorumlamaya, ardından buna hangi araçlarla karşılık vereceğine karar vermektedir (Booth & Wheeler, 2008, s. 4).

Güvenlik ikilemi yalnızca devletler arası ilişkilerle sınırlı değildir; merkezi otoritenin zayıfladığı, savaş şartlarının ağırlaştığı veya toplumsal gruplar arasındaki ilişkilerin sert biçimde bozulduğu durumlarda etnik ve dinsel topluluklar arasında da ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle güvenlik ikileminin etnik ve toplumsal güvenlik boyutları, kimlik, aidiyet ve varlığını sürdürme kaygısı etrafında şekillenen çatışmaları açıklamak bakımından önem taşımaktadır (Posen, 1993, s. 28; Mearsheimer, 1990, s. 36). Bir grubun kendi güvenliğini sağlamaya dönük attığı adımların diğer gruplar tarafından tehdit olarak algılanması, özellikle çok etnikli ve çok dinli toplumlarda daha hızlı bir kutuplaşma ve çatışma süreci doğurabilmektedir. Böylece güvenlik ikilemi, askerî bir mesele olmanın ötesine geçerek toplumsal ilişkileri, kimlik algılarını ve nüfus hareketlerini etkileyen bir yapıya dönüşmektedir (Bilgiç, 2011, s. 128-129).

Bu noktada devlet politikaları teorisi, güvenlik ikileminin açtığı analitik alanı tamamlayan ikinci temel yaklaşım olarak önem kazanmaktadır. Bu teoriye göre büyük ölçekli nüfus hareketleri toplumsal çatışmaların kendiliğinden sonucu değildir. Devletin aldığı kararlar, uyguladığı idarî düzenlemeler ve güvenlik stratejileri tarafından şekillendirilen bir süreçtir. Devlet burada pasif bir gözlemci olmaktan çıkarak toplumu düzenleyen, nüfusu yönlendiren ve kriz anlarında mekânsal-demografik yapıya doğrudan müdahale eden asli bir aktör statüsündedir (Rousseau vd., 1998, s. 515). Bu nedenle tehcir gibi tarihsel olayları anlamak için toplumsal gerilimlere odaklanmak yeterli olmamaktadır. Devletin bu gerilimleri nasıl tanımladığına, hangi güvenlik araçlarıyla yönettiğine ve bunları hangi idarî

mekanizmalarla uygulamaya dönüştürdüğüne de bakmak gerekir (Lake & Rothchild, 1996, s. 41).

1.1.4. Dünya Sistemi / Merkez - Çevre Teorisi

Dünya sistemi kuramı ya da merkez-çevre yaklaşımı, uluslararası göçü küresel kapitalist sistemin yapısı ve gelişimi çerçevesinde açıklayan kuramlardan biridir. “Bağımlılık Okulu” olarak da adlandırılan bu yaklaşım başta Immanuel Wallerstein, Samir Amin ve Andre Gunder Frank olmak üzere birçok düşünür tarafından geliştirilmiştir (Arı, 2022, s. 3788). Marksist politik ekonomi perspektifine dayanan bu kurama göre dünya ekonomisi tek bir kapitalist sistem içerisinde işlemekte ve bu sistem merkez ve çevre olarak iki temel yapıdan oluşmaktadır. Gelişmiş kapitalist ülkeler sistemin merkezini oluştururken az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler çevre konumunda yer almakta ve bu iki yapı arasında ekonomik, siyasal ve kültürel bağımlılık ilişkileri bulunmaktadır (Sirkeci & Göktuna Yaylacı, 2019, s. 25).

Kurama göre kapitalist sistemin genişlemesiyle birlikte merkez ülkeler çevre bölgelerin topraklarını, hammaddelerini ve işgücünü küresel ekonomik sisteme dahil etmiştir. Bu süreç çevre ülkelerde geleneksel üretim ilişkilerinin zayıflamasına, küçük üreticilerin mülkiyet kaybına uğramasına ve ekonomik açıdan yoksullaşmasına yol açmıştır. Geçim kaynaklarını kaybeden nüfus kesimleri ise yeni iş imkânları arayışıyla göç etmeye yönelmiştir. Bu nedenle dünya sistemi kuramı uluslararası göçü, ülkeler arasındaki ücret farklarından ziyade küresel kapitalist sistemin yarattığı yapısal eşitsizliklerin bir sonucu olarak değerlendirmektedir (Şahin & Evkaya, 2016, s. 333-334). Merkez ülkeler ekonomik büyümelerini sürdürebilmek için ucuz işgücü, hammadde ve yeni pazar alanlarına ihtiyaç duyarken, çevre ülkeler de ekonomik gelişimlerini sürdürebilmek için merkez ülkelerle ekonomik ilişkiler kurmaktadır. Böylece merkez ve çevre ülkeler arasında karşılıklı fakat eşitsiz bir bağımlılık ilişkisi ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda uluslararası göç, kapitalist dünya sisteminin hem bir sonucu hem de sistemin devamlılığını sağlayan önemli mekanizmalardan biri olarak görülmektedir (Özcan, 2017, s. 201).

1.1.5. Göçmen İlişkiler Ağı / Network Teorisi

Göçmen ilişkiler ağı (network) kuramı, göç hareketlerinin yalnızca ekonomik ya da politik nedenlerle açıklanamayacağını, göçmenler arasında kurulan sosyal ilişkilerin göç sürecinde belirleyici bir rol oynadığını savunan bir yaklaşımdır. Bu kurama göre göçmen ağları; göçmenlerin daha önce göç etmiş kişilerle kurdukları akrabalık, arkadaşlık, hemşehrilik ve soydaşlık gibi bağlardan oluşan sosyal ilişkiler bütünüdür. Bu ilişkiler

göçmenler için iş bulma, barınma, bilgi edinme ve yeni topluma uyum sağlama konularında destek sağlayan bir sosyal sermaye niteliği taşımaktadır (Arı, 2022, s. 3790). İlk göç eden bireyler hedef ülke hakkında yeterli bilgi ve bağlantıya sahip olmadıkları için daha yüksek maliyet ve risklerle karşılaşırken, sonraki göçmenler bu sosyal ağlardan yararlanarak göç edecekleri ülke hakkında bilgi edinmekte ve çeşitli imkânlarla daha kolay ulaşabilmektedir. Bu durum göç maliyetlerini azaltmakta ve göç hareketlerinin zincirleme biçimde devam etmesine neden olmaktadır (Uslu Ak, 2021, s. 1754).

Göçmen ağları zamanla kurumsallaşarak göçmenlerin yoğunlaştığı bölgelerde ibadethaneler, dernekler, marketler ve çeşitli sosyal kurumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamaktadır. Bu kurumlar göçmenler arasında dayanışmayı güçlendirirken, aynı zamanda göç edilen ülkedeki iş imkânları ve yaşam koşulları hakkında edinilen bilgilerin kaynak ülkeye aktarılmasını sağlayarak göç düşüncesinin yayılmasına katkı sunmaktadır. Network kuramına göre bu ağlar, kaynak ülkeden hedef ülkeye yönelen göç akımları, hedef ülkedeki göçmen birikimi ve geri dönüş göçleri arasında bağlantı kurmaktadır. Ağların gelişmesi göç hareketini sosyo-ekonomik açıdan daha az seçici hale getirirken devletlerin göç akımlarını kontrol etmesini de zorlaştırmaktadır. Bu yönüyle kuram, göçün sürekliliğinde sosyal ilişkilerin ve bilgi akışının belirleyici rolünü vurgulamaktadır (Özcan, 2017, s. 202; Şahin & Evkaya, 2016, s. 336-337).

1.1.6. Kültürel Travma Teorisi

Kültürel travma teorisi, bir göç teorisi olmamakla birlikte tehcirin Anadolu üzerindeki sosyolojik etkilerini açıklamak konusunda etkili olacağı düşünüldüğünden çalışmaya dahil edilmiştir. Kültürel travma teorisi, savaş, zorunlu göç, sürgün, kitlesel şiddet ve etnik çatışma gibi olayların toplumların ortak hafızası üzerindeki etkilerini inceleyen bir yaklaşımdır. Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman ve Piotr Sztompka gibi araştırmacılar tarafından geliştirilen bu teoriye göre travma, bireysel psikolojik etkilerin ötesinde toplulukların kimlik algısını, aidiyet ilişkilerini ve tarihsel hafızasını da etkilemektedir. Eyerman kültürel travmayı, bir topluluğun kimliğinde ve anlam dünyasında derin iz bırakan tarihsel bir kırılma olarak tanımlamaktadır. Bu nedenle travmatik olayın kendisi kadar, olayın toplumsal hafızada nasıl yorumlandığı ve sonraki kuşaklara nasıl aktarıldığı da önem taşımaktadır (Tekin, 2011, s. 93).

Kültürel travma teorisinde kolektif hafıza merkezi bir konumdadır. Toplumlar yaşadıkları büyük kırılmaları aile anlatıları, anma törenleri, dini kurumlar, tarih yazımı ve kültürel semboller aracılığıyla hafızalarında taşımaktadırlar. Böylece travmatik deneyimler sonraki kuşaklara aktarılabilir. Halbwachs'ın kolektif hafıza yaklaşımında da

bireylerin gemişı algılama biçiminin toplumsal çevre tarafından şekillendiğı belirtilmektedir. Özellikle savaş, sürgün ve zorunlu göç gibi süreçler, toplulukların geçmiş algısını uzun süre etkileyebilmekte ve kimlik oluşumunda belirleyici hâle gelebilmektedir. Tekin'in zorunlu göç üzerine yaptığı çalışmada, ani ve zorlayıcı yer değıştirme süreçlerinin toplumsal yapıda ciddi kırılmalar meydana getirdiğı, bu durumun da zamanla kültürel travmaya dönüştüğü ifade edilmektedir (Öztürk & Emen, 2024, s. 51).

Kültürel travma teorisinin temel varsayımlarından biri, travmatik olayların toplumsal hafızayı yeniden şekillendirmesidir. Bu yaklaşımda topluluklar, yaşadıkları büyük travmaları geçmişte kalmış olaylar olarak unutmayıp kimliklerini tanımlayan tarihsel deneyimler olarak görmektedirler. Böylece travma, kolektif hafıza aracılığıyla yeniden üretilmekte ve sonraki kuşaklara aktarılmaktadır. Alexander'a göre kültürel travma, bir topluluğun yaşadığı olayın toplumsal hafızada "biz kimiz?" sorusuna verilen cevabı değıştirmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle kültürel travma, bireysel acıların toplamından daha geniş bir anlam taşımakta; grubun tarih algısını, aidiyet ilişkilerini ve toplumsal dayanışma biçimlerini dönüştürmektedir. Kültürel travma deneyimleri genellikle savaş, etnik çatışma, zorunlu göç, kitlesel sürgün ve soykırım gibi olaylarla ilişkilidir (Hergüvenç & Çağla, 2025, s. 9).

Zorunlu göç süreçlerinde insanlar yaşadıkları bölgeyi terk ederken sosyal çevrelerinden, ekonomik düzenlerinden ve gündelik yaşam alışkanlıklarından da kopmaktadırlar. Göç edilen bölgelerde işsizlik, kültürel uyum sorunları, dışlanma ve yoksulluk gibi problemler ortaya çıkabilmektedir. Göç ve travma üzerine yapılan çalışmalarda bu koşulların travma sonrası stres bozukluğu, kimlik bunalımı, yalnızlık hissi ve sosyal yabancılaşma gibi sonuçlara yol açabildiğı belirtilmektedir (Derin, 2020, s. 46-50; Selimbeyoğlu, 2022, s. 1-2). Özellikle savaş ve sürgün ortamlarında gerçekleşen göçlerde aidiyet duygusunun zayıflaması, travmanın uzun süre etkisini korumasına neden olabilmektedir.

1.2. TEMEL KAVRAMLAR VE TANIMLAR

1.2.1. Göç

Göç, bireylerin ya da insan topluluklarının dini, iktisadi, siyasal, sosyal ve çevresel etkenlerin oluşturduğu koşullar doğrultusunda yaşadıkları yerleşim alanlarını terk ederek başka bir yerleşim birimine yönelmeleri ile ortaya çıkan bir toplumsal süreçtir (Özcan, 2017, s. 185). Bu süreç yalnızca fiziksel bir mekân değışimini ifade etmemekte; bireyin içinde bulunduğu sosyal ağlardan, ekonomik ilişkilerden ve kültürel çevreden koparak yeni bir toplumsal yapıya dâhil olmasını da içermektedir. Dolayısıyla göç, coğrafi hareketliliğin

ötesinde bireyin kimliğinde, değer dünyasında ve toplumsal konumunda dönüşümler yaratan yapısal bir olgu niteliği taşımaktadır. Göç gönüllü ya da zorunlu biçimde gerçekleşebildiği gibi geçici veya kalıcı nitelik de gösterebilmektedir. Bu yönüyle göç, bireysel kararların sonucu olarak ortaya çıkan bir hareket olmasının yanında savaş, siyasal baskı, ekonomik yoksunluk ve güvenlik kaygıları gibi yapısal koşulların belirlediği kolektif bir eylem biçimi olarak da değerlendirilmektedir. Tanımlarda ortak unsur olan yer değiştirme olgusu, kısa mesafeli hareketlilikten uluslararası sınırları aşan geniş ölçekli nüfus hareketlerine kadar uzanan geniş bir alanı kapsamaktadır (Özcan, 2017, s. 186).

Göç olgusunun etkileri yalnızca göç eden bireylerle sınırlı kalmamakta, göç veren ve göç alan toplumların ekonomik, siyasal ve kültürel yapılarında da dönüşümlere yol açmaktadır. De Haas, Castles ve Miller’a göre günümüz dünyası yoğun nüfus hareketleri nedeniyle “göç çağı” olarak nitelendirilmektedir (De Haas vd., 2019, s. 148). Modern göç hareketleri; endüstrileşme ve kentleşme, kapitalist üretim ilişkilerinin yayılması, gelir dağılımındaki eşitsizlikler, işgücü talebi, siyasal istikrarsızlıklar, savaşlar, terör olayları ve dini baskılar gibi çok sayıda faktörün etkileşimi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda göç, yalnızca ekonomik gerekçelerle açıklanabilecek bir olgu olmaktan çıkmış; insan hakları, güvenlik, kimlik ve toplumsal uyum tartışmalarının merkezinde yer alan çok katmanlı bir sosyal mesele haline gelmiştir. Göç eden bireyler yeni yerleşim alanlarında hem ekonomik yaşama katılmakta hem de kültürel etkileşim yoluyla toplumsal yapının dönüşümüne katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte uyum sorunları, dışlanma ve kimlik çatışmaları göçün beraberinde getirdiği temel toplumsal problemlerdendir. Dolayısıyla göç, nüfus hareketliliğinin ötesinde bireysel yaşamları ve toplumların yapısını yeniden şekillendiren tarihsel ve sosyolojik bir süreç olarak ele alınmalıdır (Arı, 2022, s. 3786).

1.2.2. Tehcir

“Tehcir” kelimesi kökeni Kur’an-ı Kerim’de bulunan Haşr Suresi’nden gelmektedir. Günümüz hukuk sisteminde veya roma germen ve anglosakson hukuk sistemlerinde kelime olarak eş anlamlısı yoktur. Bu kavram Dünya literatürüne İslam hukukundan geçmiştir. Tehcir; insanın ya da bir grubun diğer gruplara karşı emniyetini sağlamak, gerçekleşen olumsuzlukları bertaraf etmek amacıyla devlet kolu ve iradesiyle ülke sınırları içerisinde bulunan daha güvenli ve kargaşaya mahal verme ihtimali olmayan bölgelere geçici veya kalıcı şekilde sevk ve iskân edilmesidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, tehcir uygulamasının sınır dışı ya da sürgün etmek demek olmadığıdır. Devletin içerisinde bulunan halkın yine devletin kendi sınırları içerisinde bulunan başka alanlara yerleştirilmesidir (Akçay, 2011, s. 22).

Zorunlu göç kavramı olarak tehcir, modern uluslararası hukukta "deportation" terimiyle karşılık bulmakta ve sivil halkın sistemli bir şekilde yerinden edilmesini ifade etmektedir (Gibney, 2013, s. 117). Tehcir, Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı koşullarında 1915 yılında aldığı ve Ermeni nüfusun Anadolu'nun iç kesimlerine ve Suriye bölgesine zorunlu olarak yerleştirilmesini öngören bir uygulamadır. Resmi olarak "Sevk ve İskân Kanunu" adını taşıyan yasa 27 Mayıs 1915'te geçici olmak koşuluyla Meclis-i Vükela'da kabul edilmiştir. Kanun güvenlik gerekçesiyle ve cephe gerisinde oluşabilecek güvenlik risklerinin önlenmesi amaçlı bir karar olarak resmileştirilmiştir. Tehcir kararı, özellikle Doğu Anadolu'da Rus ordusuyla iş birliği yaptığı düşünülen Ermeni toplulukların zorunlu göçünü içermektedir (Aznevi, 2016, s. 517).

1.2.3. Sosyo-Kültürel Yapı

Sosyo-kültürel yapı, bir toplumun tarih boyunca oluşturduğu değerler, inançlar, gelenek ve görenekler, dil, din, ahlak anlayışı ve yaşam biçimlerinin bütününe kapsayan karmaşık ve çok yönlü bir sistemdir. Bu yapı, bireylerin davranışlarını yönlendiren normlar ve kurallar aracılığıyla toplumsal ilişkilerin nasıl kurulacağını, bireylerin rollerini ve toplum içindeki konumlarını belirler. Sosyo-kültürel yapı, sadece geçmişten devralınan bir miras değil, kuşaklar boyunca aktarılırken değişime uğrayan, ekonomik ve siyasal yapılar ile kurumların etkileşimiyle sürekli yeniden şekillenen dinamik bir sistemdir. Bu yapı, bireylerin dünyayı algılama biçimlerini, olaylara yükledikleri anlamları ve toplumsal yaşama katılımlarını biçimlendirir. Aynı zamanda toplumsal değişim ve dönüşüm süreçleriyle de doğrudan ilişkilidir; savaşlar, göçler, ekonomik krizler ve teknolojik gelişmeler kültürel dokuda kırılmalara yol açar, bireylerin kimlik ve aidiyet algılarını etkiler. Özellikle göç, farklı sosyo-kültürel yapıların karşılaşmasını sağlayarak kültürel etkileşim, uyum ve çatışma süreçlerini tetikler ve bu şekilde hem yeni kültürel sentezler oluşmasına hem de değer çatışmaları ve toplumsal gerilimlerin ortaya çıkmasına neden olur. Bu nedenle sosyo-kültürel yapı, birey ile toplum arasındaki ilişkiyi anlamada ve toplumsal olguları çözümlemede merkezi bir çerçeve sunan dinamik bir sistem olarak ele alınmaktadır (Güzel, 2006, s. 84-85).

Sosyo-kültürel etki ise, bir toplumsal olayın veya politikanın toplumun sosyal yapısı, kültürel değerleri, gündelik yaşam pratikleri ve kolektif kimliği üzerinde yarattığı dönüşüm ve değişimleri ifade eden bir kavramdır. Bu kavram, toplumsal ilişkiler ağının, kültürel üretim biçimlerinin, dil ve sanat gibi sembolik sistemlerin ve toplumsal kurumların işleyişinin nasıl etkilendiğini anlamak için kullanılır. Sosyo-kültürel etki analizi, özellikle göç, savaş, zorunlu yerinden edilme gibi kitlesel nüfus hareketlerinin toplumlar üzerindeki sonuçlarını değerlendirmede büyük öneme sahiptir (De Haas vd., 2019, s. 39).

Bu açıdan değerlendirildiğinde 1915 yılında Osmanlı'da uygulanan tehcir uygulamasının, Anadolu'nun sosyo-kültürel dokusunda değişimlere yol açtığı kesindir. Yüzyıllardır Anadolu'nun çeşitli kentlerinde ticaret, zanaat ve sanat alanlarında önemli roller üstlenmiş olan Ermeni toplumunun zorunlu göçü bölgesel ekonomilerde ve kültürel yaşamda değişikliklere neden olmuştur, ilerleyen süreçte Anadolu'daki sosyo-kültürel yapı yeniden şekillenmiştir (Ülkü, 2019, s. 53).

1.2.4. Demografik Değişim / Nüfus Hareketleri

Demografik değişim, bir bölgenin veya ülkenin nüfus yapısında meydana gelen sayısal, yapısal ve dağılımsal dönüşümleri ifade eden bir kavramdır. Bu değişimler, doğum ve ölüm oranları, göç hareketleri, yaş ve cinsiyet dağılımı, etnik ve dini yapı gibi temel demografik göstergelerdeki farklılaşmalar yoluyla gerçekleşir. Nüfus hareketleri ise, insanların coğrafi mekânlar arasında gerçekleştirdiği yer değiştirme süreçlerini kapsamakta olup; gönüllü göçler, zorunlu göçler, iç göçler ve uluslararası göçler gibi farklı biçimlerde ortaya çıkmaktadır. Demografik değişim ve nüfus hareketleri arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Göç hareketleri hem göç veren hem de göç alan bölgelerde demografik yapının yeniden şekillenmesine neden olurken, mevcut demografik koşullar da göç kararlarını etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda demografik değişim, sadece istatistiksel bir olgu olmakla kalmaz, aynı zamanda toplumların tarihsel gelişimini, kimlik inşasını ve mekânsal örgütlenmesini etkileyen bir süreçtir (Weeks, 2015, s. 65).

1915 tehciri, Anadolu'nun demografik yapısını değiştiren olaylardan biridir. Osmanlı nüfus kayıtlarına göre tehcir öncesi dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yoğun olarak yaşayan Ermeni nüfus, tehcir sonrasında büyük ölçüde azalmış ve bölgenin etnik yapısı değişmiştir. Bu demografik dönüşüm, yalnızca Ermeni nüfusun azalmasıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda Balkanlar ve Kafkasya'dan gelen Müslüman muhacir ve mültecilerin iskânıyla da şekillenmiştir. Böylece Anadolu, XX. yüzyılın başlarında büyük bir nüfus hareketliliğine şahit olmuştur (Karpas, 1985, s. 29).

1.2.5. Anadolu Coğrafyası

Anadolu coğrafyası, Asya kıtasının en batı ucunda yer alan ve üç tarafı denizlerle çevrili yarımadaı ifade eden bir kavramdır. Coğrafi olarak batıda Ege Denizi, kuzeyde Karadeniz, güneyde Akdeniz ile çevrili olan Anadolu, doğuda ise Kafkasya ve Mezopotamya ile komşudur. Tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Anadolu, zengin kültürel mirası, çeşitli iklim kuşakları ve karmaşık topografik yapısıyla önemli bir coğrafi bölge olarak öne çıkmaktadır. Anadolu'nun stratejik konumu, Asya ile Avrupa arasında bir

köprü işlevi görmesini sağlamış, bu durum bölgenin tarih boyunca önemli göç yolları ve ticaret güzergâhlarının kesişim noktası olmasına yol açmıştır (Darkot & Tuncel, 1995, s. 113).

1.2.6. Etnik Kimlik

Etnik kimlik, bireylerin ortak bir köken, dil, kültür, tarih ve toplumsal deneyimlere dayalı olarak kendilerini belirli bir gruba ait hissetmeleri ve bu grup üyeliğini benlik tanımlamalarının merkezine yerleştirmeleri anlamına gelmektedir (Karpas, 1999, s. 19). Diğer bir deyişle, bireylerin veya grupların kendilerini belirli bir ataya, dil, kültür, coğrafya ve tarihsel deneyimlere dayandırarak tanımladıkları, kendilerini “öteki” olarak algılanan topluluklardan ayırdıkları ve bu süreçte aidiyet duygusunu yeniden ürettikleri bir sosyal inşa sürecidir. Etnik kimlik, doğuştan kazanılan unsurların yanında, toplumsal etkileşim, eğitim, iletişim araçları, göç ve modernleşme gibi faktörlerle sürekli şekillenen ve değişen dinamik bir olgudur. Göçler, ekonomik ve politik krizler, kültürel etkileşim ve “ötekiyle” karşılaşmalar, bireylerin etnik kimliklerini yeniden tanımlamalarına yol açmakta, bu süreçte tarih, gelenekler, bayramlar ve ortak kültürel pratikler hem gerçeğe hem de muhayyel anlatılara dayanarak kimliğin inşasında kullanılmaktadır. Modern toplumlarda medyanın, basın-yayın araçlarının ve eğitilmiş orta sınıfın etkisi, etnik kimliğin daha görünür hâle gelmesini sağlarken, aynı zamanda kimliklerin milliyetçilik ve dini aidiyetle örtüşmesini de tetiklemektedir. Etnik kimlik, bireyin kendisini kolektif bir topluluk içinde konumlandırmasını sağlayan ve toplumsal ilişkilerde farklılıkları ve aidiyeti anlamlandıran bir referans noktası olarak hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sürekli yeniden üretimi gereken bir kavramdır (Yanmış & Kahraman, 2013, s. 122-123).

1.2.7. Dini Kimlik

Dini kimlik, bireylerin belirli bir inanç sistemine, ritüellere ve dini cemaate aidiyetleri üzerinden şekillenen ve sosyal davranışlarını, değer yargılarını ve dünya görüşlerini etkileyen kimlik boyutunu ifade eder (Brubaker, 2012, s. 9). Bu kimlik, yalnızca bireyin doğuştan kazandığı bir özellik değil, sosyalleşme süreçleri, eğitim, aile ve çevresel etkileşimler yoluyla edinilen, aynı zamanda değişim ve dönüşüm potansiyeline sahip dinamik bir olgudur. Modernleşme, bireyciliğin yükselmesi ve sekülerleşme gibi süreçler, dini kimliğin biçimlenmesini etkilemekle birlikte, kimlik krizleri ve yeniden yapılanmalar yoluyla dini kimliğin yeniden öne çıkmasına da zemin hazırlamaktadır. Göç, hızlı toplumsal değişim ve kültürel etkileşim, bireylerin dini kimliklerini yeniden tanımlamalarına yol açmakta, kimi zaman etnik kimlikle birlikte, kimi zaman ise bağımsız olarak bireylerin aidiyet ve toplumsal konumlarını güçlendirmektedir. Özellikle göçmen topluluklar, modernleşme sürecinde

kimliklerini koruma ve yeniden üretme çabası içinde dini kimliği, kültürel bir referans noktası olarak kullanmaktadır. Bu bağlamda dini kimlik, yalnızca inanç sistemi ile sınırlı kalmayıp, toplumsal dayanışma, ortak değerler ve kültürel aidiyet üzerinden bireyin toplumsal dünyadaki yerini anlamlandırmasını sağlayan temel bir çerçeve sunar (Yanmış & Kahraman, 2013, s. 122-123).

İKİNCİ BÖLÜM

2. ERMENİ TEHCİRİ'NİN TARİHSEL ARKA PLANI; NEDENLER VE SONUÇLAR

Ermeni Tehciri, 1915 yılından günümüze kadar Türkiye'nin siyasi ve tarihî gündeminde yer alan ve uluslararası alanda tartışmalı hale gelen bir konudur. Bu tarihi problemin özünde yatan nedenler ve sonuçlar, uzun yıllardır araştırmaların temel inceleme alanlarından birini oluşturmaktadır. Söz konusu çalışmalarda, yaşanan gelişmelerin tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirilmesi ve olayların bilimsel yöntemlerle açıklanması amaçlanmıştır (Alkaya, 2006, s. 82). Ermeni Tehciri, Türkiye'deki resmî söylem ve bu doğrultudaki akademik çalışmalar tarafından, I. Dünya Savaşı'nın zorlu koşulları altında Osmanlı Devleti tarafından hayata geçirilen mecburi bir sevk ve iskân uygulaması olarak ele alınmaktadır (Çelik, 2015, s. 67). Bu hareketin tetiklenmesinde, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç bütünlüğünü tehlikeye atan ayrılıkçı eylemleri, isyanları ve cephe gerisinde düşmanla iş birliği yapmaları temel gerekçeler olarak gösterilmiştir (Dündar, 2013, s. 68). Osmanlı Hükümetinin ise bu gelişmeleri, orduyu ve masum sivil halkı koruma zorunluluğu doğuran bir güvenlik sorunu olarak ele aldığı belirtilmektedir (Akyıldız, 2021, s. 88).

Diğer taraftan bazı Ermeni ve batılı araştırmacılar, tehcir uygulamasının Osmanlı hükümeti tarafından güvenlik sorunu bahane edilerek gerçekleştirilmiş sistematik bir imha politikası niteliği taşıdığını öne sürmektedirler (Akçam, 2006, s. 1). Ancak Türkiye'de yapılan bazı araştırmalar da Ermeni meselesinin bu denli büyük bir uluslararası soruna dönüşmesinin ardında, Osmanlı Devleti'nin zayıflama sürecinden faydalanmak isteyen Batılı devletlerin emperyalist politikalarının etkili olduğu savunulmaktadır (Karayumak, 2007, s. 101). Bu çalışmalara göre yabancı güçler, Ermeni azınlıkları kışkırtarak isyanlara teşvik etmiş ve bu olayları sonrası dönemlerde Türkiye aleyhine bir propaganda aracı olarak kullanmışlardır (Güven, 2012, s. 176). Bu yoğun propaganda faaliyetleri sonucunda, tarihi gerçekliklerden uzaklaşmış ve Ermeni diasporasının da girişimleriyle olaylar, uluslararası alanda "soykırım" iddiası şeklinde siyasileşmiştir (Kılıç, 2008, s. 87).

Bu bölümde, Ermeni tehcirinin tarihsel arka planı ele alınmaktadır. Öncelikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde Anadolu'da yaşayan Ermeni nüfusunun demografik yapısı ve yerleşim düzeni incelenerek, tehcir öncesi toplumsal ve mekânsal durum ortaya konulmaktadır. Ardından 1915 olayları, tehcir kararının alınmasına zemin hazırlayan siyasal, askerî ve güvenlik koşulları bağlamında değerlendirilmekte; tehcirin başlangıcı, yasal

dayanakları ve uygulama süreci tarihsel belgeler ışığında analiz edilmektedir. Son olarak tehcir sonrası döneme odaklanılarak, uygulamanın sonlandırılması süreci, bu süreçte devam eden güvenlik sorunları ve tehcir sonrasında ortaya çıkan nüfus hareketleri incelenmektedir. Böylece Ermeni tehcirinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan koşullar ile uygulama ve sonrasındaki gelişmeler tarihsel bir bütünlük içerisinde değerlendirilmektedir.

2.1. ERMENİ NÜFUSUNUN ANADOLU'DAKİ MEVCUDİYETİ

Ermeniler, kendi tarihsel anlatılarına göre, sadece bugünkü Ermenistan Cumhuriyeti'nin bulunduğu coğrafyada değil; Güney Kafkasya, Doğu Türkiye, Batı İran, Kuzey Irak, Kuzey Suriye ve Kilikya'yı içine alan çok geniş bir alanda dağınık olarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Aksoy, 2018, s. 57). Tarihsel bağlamda Ermenistan coğrafyası, Fırat Nehri'nin doğusunda Büyük Ermenistan ve batısında Küçük Ermenistan olarak iki ana bölgeye ayrılmaktadır. Ermenilerin kökenine dair kesin bir bilgi mevcut olmamakla birlikte, bu coğrafya, tarih boyunca Pers ve Bizans gibi bölgesel güçlerin sürekli çatışma alanı olmuştur (Bournoutian, 2011, s. 68).

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeye başlamasıyla birlikte Ermeniler, Türk hâkimiyetini Bizans ve İran idarelerine tercih etmiş, Selçuklu ve Osmanlı idaresi altında nispeten daha adil ve hoşgörülü bir döneme girmişlerdir (Ata, 2004, s. 301). Bu himaye sayesinde Ermeniler, devletin yüksek kademelerinde görev alarak ve ticarete uzmanlaşarak ekonomik ve sosyal statülerini önemli ölçüde yükseltmişlerdir (Atasoy, F. 2019 s. 11). Özellikle Fatih Sultan Mehmet döneminden itibaren devlet yönetiminin üst kademelerinde kendilerine çok sayıda görev tevdi edilmiştir (Göyünç, 2005, s. 51).

XIX. yüzyıldan itibaren Batılı devletlerin bölgeye yönelik politikaları ve milliyetçilik akımlarının yayılmasıyla birlikte, Ermeniler arasında bağımsız bir devlet kurma yönünde siyasi talepler ortaya çıkmaya başlamıştır (Memiş & Köstüklü, 2002, s. 279). Özellikle 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle birlikte Ermenilerin yaşadığı bölgelerde reform yapılması talepleri uluslararası siyasetin gündemine taşınmıştır (Demir, 2008, s. 6). Bu süreçte Ermeni siyasi çevreleri tarafından Vilayet-i Sitte'de Ermenilerin çoğunlukta olduğu yönünde iddialar ileri sürülmüş, buna karşılık Osmanlı nüfus kayıtları, Ermenilerin bu iddialarının aksine, hiçbir vilayette çoğunluğu teşkil etmediklerini ortaya koymuştur (Aybar, 2017, s. 480). Bu nedenle tehcir öncesi dönemde Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yaşayan Ermenilerin demografik özellikleri, millet sistemi içerisindeki konumları ve diğer etnik-dinî topluluklarla kurdukları ilişkilerin ele alınması, dönemin toplumsal yapısının anlaşılması açısından önem taşımaktadır.

2.1.1. Ermeni Halkı; Tarihsel Köken

Ermeni toplumuna dair ilk yazılı kayıtlar, Milattan Önce altıncı yüzyılda Pers hükümdarı Darius'un kitabelerinde karşımıza çıkmaktadır. Dikkat çekici bir husus, Ermeni halkının kendi öz kimliklerini tanımlarken hiçbir dönemde "Ermeni" ifadesini kullanmamış olmalarıdır; aksine kendilerini "Haikh" veya "Haikhlar" olarak adlandırmışlardır (Memiş, 2005, s. 3; Bektaş, 1994, s. 2). Ermeni adlandırması, Pers kralının söz konusu coğrafyanın ismine atıfla türettiği bir tanımlamadır. Çivi yazılı belgelerin ortaya koyduğu verilere göre, Milattan Önce üçüncü bin yılın başlarından itibaren, bu toplulukların yerleşim gösterdiği Doğu Anadolu coğrafyası "Armanu" yahut "Armenia" şeklinde anılmaktaydı. Başka bir deyişle, Ermeni topluluklarının bu bölgeye yerleşmesinden yaklaşık bin altı yüz yıl öncesinde dahi Doğu Anadolu, "Armenia" coğrafi adıyla bilinmekteydi. Bu bağlamda Pers kralı, egemenliği altındaki ve muhtemelen batı yönünden göç yoluyla gelen bu yabancı topluluklara, "Armenia Bölgesi'nde ikamet edenler" anlamına gelmek üzere "Ermeni" ismini vermiştir (Bournoutian, 2011, s. 14-15).

Bu noktada önemli bir tartışmayı açıklığa kavuşturmak gerekmektedir: Ermeni toplumu, bu topraklarda kendilerinden önce yaşamış olan Urartu uygarlığını (M.Ö. 9-6. yüzyıllar) atalar silsilesi içerisinde göstermeye ve dolayısıyla bölgenin asli sahipleri olduklarını temellendirmeye çalışmaktadır. Ancak gerçekleştirilen filolojik incelemeler, Ermenilerin konuştuğu dilin Hint-Avrupa dil ailesinden türediğini kesin olarak ortaya koymuştur. Buna karşılık Urartu dilinin, Milattan Önce üçüncü bin yılda Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı ile Güneydoğu Anadolu'nun belirli kesimlerinde yaşayan ve bilim insanları tarafından Proto-Türkler olarak değerlendirilen Hurri kavminin diliyle akraba olduğu, dolayısıyla Asya kökenli dil grubuna dahil olduğu tespit edilmiştir (Bournoutian, 2011, s. 16-17). Balkan 1984 tarihli çalışmasında Ermenilerin bu yöndeki iddialarının temelsiz ve yanlış olduğunu; filolojik perspektiften böyle bir yakınlığın geçerliliğine hiçbir şekilde olanak bulunmadığını ve Urartu uygarlığına filolojik açıdan akraba olabilecek en uygun adayın Türkler olduğunu ileri sürmektedir (Balkan, 1984, s. 519).

Ermeni toplulukları büyük olasılıkla, Milattan Önce sekizinci yüzyılda gerçekleşen Trak göçleri sonucunda Anadolu coğrafyasına gelmiş ve yaklaşık iki asır boyunca çeşitli bölgelerde yaşadktan sonra, Urartu Devleti'nin yıkılmasını bir fırsat penceresi olarak değerlendirerek, M.Ö. altıncı yüzyılın başlarında Van Gölü çevresi topraklarına, Pers Kralı'nın üstünlüğünü tanıma ve vergi ödeme koşuluyla yerleşebilmişlerdir. Dolayısıyla Ermenilerin Anadolu coğrafyasındaki tarihsel varlığı Milattan Önce altıncı yüzyıldan daha eskilere uzanmamaktadır. Oysa çivi yazılı belgelerin aktardığına göre, Türk toplulukları M.Ö.

üçüncü bin yılın sonlarından itibaren Anadolu'da mevcut olup, Anadolu'nun tarihsel seyrinde önemli roller üstlenmişlerdir (Kırzioğlu, 1993, s. 109). Pers İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından Ermeni halkı sırasıyla İskender'in, Selevkosların, Romalıların, Bizanslıların, Selçuklu Türklerinin ve nihayetinde Osmanlı Türklerinin egemenlik alanında yaşamlarını sürdürmüşlerdir (Memiş, 2005, s. 4; Bournoutian, 2011, s. 16).

2.1.2. Osmanlı Döneminde Ermeni Nüfusu

Osmanlı Devleti'nde modern nüfus sayımları, 1831'den itibaren Dâhiliye Nezareti'ne bağlı birimlerce gerçekleştirilmiştir. Bu resmi sayımlar, özellikle 1909'dan sonra gayrimüslimlere askerlik yükümlülüğü getirilmesiyle birlikte daha güvenilir veriler sunmaya başlamış ve eldeki diğer kaynaklara göre en geçerli bilgiler olarak kabul edilmiştir. Osmanlı istatistik defterleri ve vilayet salnameleri, Ermeni nüfusu dâhil olmak üzere, imparatorluktaki demografik yapının ayrıntılı analizi için kritik öneme sahiptir (Günay, 2006, s. 44-45).

Osmanlı resmi verilerine göre, 1895 yılında İstanbul ve çevresi dâhil olmak üzere Ermeni nüfusu yaklaşık 1.031.824 kişi olarak tespit edilmiştir. 1914 yılına ait son resmi nüfus istatistiklerinde ise, Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeniler dâhil toplam Ermeni nüfusu 1.294.851 kişi olarak belirlenmiştir. Bu rakamlar, Ermeni nüfusunun genel Osmanlı nüfusu içindeki oranının yüzde 6,99 civarında kaldığını göstermektedir (Şenol, 2006, s. 29; Alkaya, 2006, s. 81).

Ermeni Patrikhanesi ve özellikle Batılı bazı kaynaklar ise, bu rakamların çok daha üzerinde sayılar ileri sürmüşlerdir (Brubaker, 2012, s. 11). Örneğin, 1897 tarihli Fransız Sarı Kitabı, Ermeni nüfusunu 1.475.011 kişi olarak gösterirken (Darkot & Tuncel, 1995, s. 114), bazı Ermeni müellifler 1915'te Türkiye'deki Ermeni nüfusunu 2 milyonun üzerinde iddia etmişlerdir (Karpas, 1985, s. 20). Türk araştırmacılar göre, Osmanlı resmi nüfus istatistikleri ile bu veriler arasındaki büyük rakamsal farklılıklar, Ermenilerin bağımsızlık talep ettikleri bölgelerde nüfus çoğunluğunu oluşturdukları yönünde bir algı yaratmaya çalışmalarından kaynaklanmaktadır (Kılıç, 2008, s. 91).

Ermenilerin, reform talep ettikleri Vilayet-i Sitte'de de çoğunlukta oldukları iddialarına karşın (Alkaya, 2006, s. 97), resmi Osmanlı kayıtları bu durumu doğrulamamaktadır (Karpas, 1999, s. 21). Nitekim 1914 tarihli Osmanlı istatistiklerine ve batı kaynakları içinde doğu illerinde Ermeni nüfusunu en yüksek gösteren Fransız Sarı Kitabı'na göre, Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu Bitlis Vilayeti'nde bile, Ermeniler nüfusun yalnızca yüzde 32,96'sını teşkil etmekteydi (Beyoğlu, 2003, s. 6). Bu verilere nedeniyle bazı araştırmacılar Ermenilerin hiçbir vilayette çoğunluğu oluşturmadığı yönünde değerlendirmeler yapmıştır. Nüfus rakamlarındaki

dalgalanmalar ise kısmen Ermenilerin 1829 ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşları sırasında Rusya'ya göç etmelerinden kaynaklanmıştır (Budak, 2020, s. 452). Ayrıca Ravenstein'e göre bazı Ermenilerin, özellikle de Ermeni Patrikhanesi'nin yönlendirmesiyle, askerlik yükümlülüğünden kaçınmak veya vergi vermemek amacıyla nüfuslarını kasıtlı olarak düşük göstermeleri de bu istatistik farklılıklarında rol oynamıştır (Ravenstein, 1885, s. 179).

Özel bölgelere bakıldığında ise, 1914 verilerine göre Hatay'da toplam 16.158 Ermeni yaşadığı (Aksoy, 2018, s. 69), Kütahya gibi şehirlerde de, yoğun olmamalarına rağmen yerel toplumsal yapıda etkin bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır (Alptekin, 2016, s. 63). I. Dünya Savaşı sonrasında İngilizler tarafından yapılan bir nüfus çalışmasında ise Ermeni nüfusunun yaklaşık 1.652.000 olarak tespit edilmiştir. Bu durum bazı araştırmacılar tarafından Ermeni çevrelerinin iddia ettiği 1,5 milyon Ermeni'nin katledildiği yönündeki tezlerin çürütüldüğü yönünde yorumlanmıştır (Beyoğlu, 2003, s. 6; Polat, 2014, s. 392).

2.1.3. Osmanlı Millet Sistemi İçinde Ermeniler

Osmanlı Devleti'nin yüzyıllar boyunca farklı kültürleri bir arada barış içerisinde yaşatabilmesi, çeşitli idari ve toplumsal düzenlemelerin bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bu düzenlemelerin başında, Osmanlı'da uygulanan millet sistemi gelmektedir. Bu sistem, ırksal anlamda kurulan bir sistem değil, dinî nitelikli bir sistemdir. Osmanlı'da millet tanımı, ırksal tanıma dayanan millet ifadesinden oldukça uzaktır. Temelinde din olgusu ve din cemaati bulunmaktadır (Karataş, 2024, s. 268). Nitekim Osmanlı'da "Rum" ifadesi yalnızca Yunanları değil, Ortodoks Hristiyan mezhebine mensup farklı etnik grupları da kapsayan bir üst kimlik olarak kullanılmıştır. Bu çerçevede Osmanlı yönetimi, farklı toplulukların kendi dinî ve kültürel değerlerini koruyabilmelerine imkân tanımış ve bu durum, toplumsal düzenin sağlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu sistem, bütün etnik kökenlerin barış ve huzurunu sağladığı gibi, Ermeni toplumunun da aynı güvencede kalmasını sağlamıştır (Kurtaran, 2011, s. 58).

Ermeniler, tarihsel süreç içerisinde kimi zaman kendi tercihleri doğrultusunda, kimi zaman ise Bizans ve Pers gibi siyasi güçlerin etkisiyle geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Bu yayılım, günümüz Ermenistan coğrafyasından başlayarak özellikle Doğu Anadolu ve Kilikya bölgelerini kapsamaktadır (Aksoy, 2018, s. 69). Bu durum, Ermenilerin farklı siyasi otoriteler altında yaşamalarına neden olmuş ve uzun süre bağımsız bir devlet yapılanması oluşturmamalarına yol açmıştır. Osmanlı Devleti'nin Anadolu'da hâkimiyet kurmasının ardından ise Ermeniler dâhil olmak üzere farklı dinî gruplara belirli ölçülerde dinî ve hukukî özerklik tanınmıştır (Ertaş, 2015, s. 65).

Bu çerçevede, farklı inanca sahip Osmanlı vatandaşlarının “millet” sıfatı altında birleşmesi, Osmanlı millet sistemini oluşturmaktadır. Bu sistem kapsamında; Fatih Sultan Mehmet’in 1461’de İstanbul’da Ermeni Patrikhanesi’ni kurması ve Ermeni ruhani liderlerini yetkilendirmesi, Ermenilerin siyasi ve dinî varlıklarının devamında kritik bir rol oynamıştır. Patrikhaneye verilen bu yetkiler sayesinde Ermeniler, cemaat hukuku, eğitim ve hayır işleri gibi alanlarda özerk bir yapıya sahip olmuşlardır (Ortaylı, 2014, s. 193-194). Bu gelişme, Ermeni toplumunun Roma İmparatorluğu’ndan bu yana devlet içerisinde ulaşabildiği en yüksek konum olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Ermenilerin Osmanlı Devleti dışında dünyada sadece bir tane patrikhanesi bulunmaktaydı. Dönemin Osmanlı padişahı tarafından Kudüs’te bulunan Ermeni Patrikhanesi’ne de döneminin en geniş imtiyazlarını verilmiştir (Gümü, 2009, s. 167). 19. yüzyıla gelindiğinde Katolik ve Protestan Ermenilerin ayrılarak kendi patrikhanelerini kurabilmeleri de Osmanlı Devleti’nin Ermenilere sağladığı ayrıcalığın bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Zira bu ayrılıklar sonrasında yeni kurulan Ermeni patrikhaneleri de Osmanlı’dan aynı hoşgörü ve imtiyazları elde etmişlerdir (Akça, 2007, s. 63).

Osmanlı millet sisteminin en çok faydasının olduğu milletlerin Rumlar ve Ermeniler olduğu söylenebilir. Osmanlı hâkimiyetindeki tüm Ortodoks milletlerin Rum Patrikhanesi’ne bağlanması dolayısıyla Rum dilinin çok geniş alanlara yayılması, Rum milletinin diğer Hristiyan Ortodoks milletlere kıyasla avantaj sağlamasına neden olmuştur. Osmanlı Devleti’nin sağladığı bu imtiyazlar sayesinde Ermeni grupları da Anadolu’da örgütlenme fırsatı bulmuşlar ve bu sayede birlik ve beraberliklerini de güçlendirmişlerdir. Bu gelişme, Ermenilerin Roma İmparatorluğu döneminde yaşadıkları baskı ve ezilmelerin ardından onlar için bir aydınlanma olarak görülmektedir (Kılıç, 2006, s. 30). Bu durum Ermeni milletinin Osmanlı Devleti’ne sadakatının artmasında ve Osmanlı Devleti’nde Ermenilere “Millet-i Sadıka” denmesinde de etkili olmuştur. Bu gelişmelerin, Osmanlı’nın temel felsefesi olan devletin devamlılığı hususuna çok büyük katkılar sağladığı ve Osmanlı’nın “İlâ-yı Kelimetullah” anlayışı ile İslam’ın sancağını dünyanın her yerine adalet ve hoşgörü içerisinde yayma amacına bunların da bir vesile olduğu söylenebilir (Ülkü, 2019, s. 33).

Millet sisteminin, başarıya ulaşmasının yegâne sebebi Osmanlı Hükümeti’nin sosyo-kültürel anlamda hoşgörölü olması değildir. Tüm bu güvenilir ve adil devlet anlayışlarının yanında Osmanlı Devleti’nin güçlü bir idarî yapıya sahip olması da bu sistemi başarıya götüren etkenler arasında sayılmaktadır. Zira toplumlar arasında bu denli bir barış ve hoşgörü ortamının sürekliliği, devletin gücünün ve varlığının imparatorluğun her köşesinde bütün toplumlara hissettirilmesinden ötürüdür (Kurtaran, 2011, s. 60-61). Bu sebeple Osmanlı

Hükümeti, halka verdiği hürriyet ve ayrıcalıklar kadar aynı oranda merkezi otoriteyi ve devletin iç gücünü de artırmıştır ki bu da sistemi başarıya ulaştırma girişimlerinden biridir. Ayrıca o dönemde Osmanlı haricindeki toplumlarda, özellikle Avrupa’da gettolaşma yaygın iken Osmanlı’da böyle bir durumun olmaması, farklı etnik grupların iletişim içerisinde olmasına, ticaret yapmasına, hatta evlilik yoluna gitmesine sebep olmuştur. Bu da toplumu bir arada tutan etkenlerden biri olarak kabul edilmektedir. Buna mukabil Osmanlı içinde de Müslüman mahallesi ya da gayrimüslim mahallesi gibi alanlar bulunsa da bu yerleşim yerlerine farklı etnik kimliklerin yerleşmesinde sakınca görülmemiştir (Gümüş, 2009, s. 168-169). Osmanlı Devleti’nin dinî hoşgörü ile birlikte idarî ve malî özerklik sağlaması da millet sistemini başarıya götüren faktörler arasındadır. Bu bağlamda Osmanlı yönetiminin temel amacının asimilasyondan ziyade farklı toplulukların bir arada ve huzur içinde yaşamının sürdürülebilirliğini sağlamak olduğu ifade edilebilir (Akdemir, 2008, s. 373).

Bununla birlikte bazı Türk araştırmacılara göre Ermeni ulusunda “milliyet” tanımının gelişmesi ve ulus kimliğinin oluşması Türkler sayesinde olmuştur. Bu yalnızca Malazgirt Savaşı sonrasına değil, Türkler Anadolu’yu fethetmeden önce yaşanan İslamî gelişmelere kadar dayanmaktadır. Zira İslam’ın Arap Yarımadası’nın kuzeyine doğru yayılması ile birlikte İslam medeniyeti ile tanışan Ermeniler, Roma ve Bizans’ta mezhepsel farklılıklarından dolayı gördükleri baskı ve zulmü İslam medeniyetinden görmemiş; aksine bu ezilmişliğe karşı bir destek almışlardır (Kılıç, 2006, s. 38). Hatta Ermeniler, Müslümanlardan aldıkları destek ile çoğunlukta bulundukları bölgeleri kendileri yönetme fırsatı bile bulmuşlardır. Ermeni tarihinde, Türk ve İslam devletlerinden aldıkları bu kazanımların eski tarihlerine kıyasla oldukça büyük bir yükseliş olarak görülmesi, Osmanlı yönetimi tarafından bir sadakat beklentisine dönüşmüştür. Ancak günümüzde bu durum iki ulus arasındaki gerilimleri bertaraf etmemektedir. Karataş’a göre Ermeni, Ermeniler için bir ulus olma bilincinin gelişmesine son katkı, Osmanlı yönetimi tarafından 1863 yılında Ermeni Milleti Nizamnamesi’nin ilan edilmesi ve akabinde 150’ye yakın üye ile kurulan Ermeni meclisinin açılmasıdır (Karataş, 2024, s. 269-270). Ancak bu gelişmeler Ermeniler ile Osmanlı idaresi arasındaki uyumun uzun süre devam etmesini sağlayamamıştır. Osmanlı’nın son döneminde yaşanan milliyetçilik akımları ve Avrupalı devletlerin Ermeni halkı üzerindeki baskıları Ermeni toplumunun Osmanlı idaresinden uzaklaşmasına ve iki halk arasındaki ilişkilerin gerilimli bir atmosfere dönüşmesine neden olmuştur (Karataş, 2024, s. 268).

Diğer taraftan Ermeni ulus bilincinin oluşmasında Türkler kadar olmasa da Rusların da etkisinin olduğu söylenebilir. 19. yüzyılda dünyanın farklı bölgelerinden, özellikle de Arap ve Farsların çoğunlukta bulunduğu bölgelerden günümüzde çoğunlukta yaşadıkları bölgeye

yerleştirilmeleri, Ermeni birlik ve beraberliğinin oluşumunda en belirgin hususlardan biri olmuştur. Bu noktada belirtmek gerekir ki tarihte, özellikle de Osmanlı'nın son iki yüzyılında, Osmanlı Devleti'nin etnik toplumlar arası birlik ve beraberliği teşviki kadar kuzeydeki Rus gücünün de aynı oranda ayrılığı ve devlet içi kargaşayı teşviki söz konusu olmuştur. Nitekim tarihi süreçte Ermeniler ve Türkler arasında yaşanan çatışmaların genelinde bir Rus etkisinin söz konusu olduğu tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır (Gümüş, 2009, s. 170).

2.1.4. Ermenilerin Diğer Osmanlı Topluluklarıyla İlişkileri

Osmanlı Devleti Anadolu yarımadasını himayesi altına aldığı dönemde Anadolu'da Ermeni nüfusu oldukça fazlaydı. Osmanlı öncesinde de bu durum böyleydi. Ancak Anadolu'nun genel nüfusu içerisinde çoğunlukta olmadıkları ve dağınık bir yapıya sahip oldukları için yeni kurulan devlete ve toplumsal düzene kolaylıkla adapte olmuşlardır (Demirel, 2019, s. 84). Bunun en temel nedenlerinden biri, Ermenilerin genel olarak şehir merkezlerinde bulunmaları ve temel geçim kaynaklarının ticaret olmasıdır. Bu yüzden de Türklerin Anadolu'yu fetih sürecinde ve sonrasında Ermenilerden önemli bir direniş görülmemiştir. Yine aynı sebepten, tarihe bakıldığında Türk ve Ermeni ulusu arasında ciddi bir harp yaşandığı da görülmemiştir. Türk devletinin önemli şehirlerde Ermenilere iş ve çalışma alanı sunması da devlete bağlılıklarını pekiştirmiştir (Şeker, 2012, s. 130).

Ermeni toplumunun devlete olan sadakati dolayısıyla Osmanlı toplumu içerisinde sevilen bir halk olduğu bilinmektedir. Ancak bu durum birdenbire gelişmemiş, zaman içerisinde şekillenmiştir. Türkler ve Ermenilerin bağlılıkları ve iyi ilişkileri Malazgirt Savaşı'nın sonrasına, hatta öncesine dayanmaktadır; bu iyi ilişkiler ve sadakat, uzun süreli birikime borçludur. Bin yılı aşkın bir süredir Türklerin hâkimiyetinde yaşayan Ermeni milleti, Türkler zamanında elde ettikleri güç ve ayrıcalığı tarihlerinin hiçbir döneminde elde edememiştir (Gümüş, 2009, s. 169). Önceden yaşadıkları pek çok imparatorluğun aksine, devletin asli unsuru olan Türklerden hiçbir farkları olmamış; ticaret, sanat ve ilim alanında en az onlar kadar etkin olmuşlardır (Göyünç, 2005, s. 96).

Osmanlı Devleti'nde İslam medeniyetinin Müslüman olmayanlara karşı hoşgörülü yaklaşımı sebebiyle Ermeni halkı, Türklerin yönetimi altında çeşitli ayrıcalıklar kazanmış ve bu ayrıcalıklar sayesinde devlet yapılanması içerisinde önemli görevlerde bulunabilmiştir. Bu durum, uzun yıllar boyunca Türk ve Ermeni halkları arasında görece barışçıl ve karşılıklı güvene dayalı bir toplumsal ilişki zemini oluşturmuştur. Ermeniler, Osmanlı toplum yapısı içinde ticaret, zanaat ve bürokrasi alanlarında aktif roller üstlenmiş, iki toplum arasındaki ilişkiler günlük hayatın birçok alanında iç içe geçmiştir. Güvenin en somut göstergelerinden

biri, Müslümanların Hac veya askerlik görevleri sırasında mallarını ve hatta ailelerini Ermeni komşularına emanet edebilmesidir (Karacakaya, 2005, s. 14).

Ermeni ve Türk nüfusu arasındaki sosyal etkileşim, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan itibaren gelişen ve derin bir kültürel uyumu içeren bir süreçtir. Ermeniler, Müslüman Türklerle aynı sosyal yaşamda yer almışlar, düğün, cenaze ve eğlence gibi kültürel pratiklerde benzerlikler sergilemişler, bu da iki grup arasında güçlü bir komşuluk ve kader birliği duygusu oluşturmuştur (Ata, 2004, s. 298). Osmanlı Devleti'nin Ermenilere geniş imtiyazlar tanıyan adil yönetimi, bu sosyal bağların gelişmesini desteklemiş ve Ermeni cemaatinin devlete olan sadakatini pekiştirmiştir. Özellikle zanaat ve ticaret alanındaki başarıları sayesinde Ermeniler, Müslümanlarla birlikte Osmanlı ekonomisinin önemli bir parçası olmuşlardır (Ülkü, 2019, s. 51). Sosyal yaşamda Ermeniler ve Müslümanlar yüzlerce yıl boyunca yan yana, iç içe yaşamışlardır. Ermeniler, Müslüman Türklerin giyim tarzlarını, gelenek ve göreneklerini benimsemiş, hatta pek çok Ermeni ana dil olarak Türkçeyi konuşur hâle gelmiştir (Köstüklü, 2006, s. 487). Bu kültürel entegrasyon o kadar güçlüydü ki, yabancı seyyahlar Ermenileri “Hristiyan Türkler” olarak nitelendirmiştir (Demirel, 2019, s. 12).

Osmanlı Devleti'nde Ermeni-Türk ilişkilerini anlamak için hukuk alanındaki gelişmelere de bakılabilir. Bu bağlamda dönemin mahkeme kayıtları incelendiğinde, Ermeniler ile Müslüman Türklerin birbirlerini vekil olarak atadıkları görülmektedir. Bazı Türk ve Müslüman köy ve mahallelerinde Müslümanlar arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda da Ermeni asıllı kişilerin vekil olarak görevlendirildiği tespit edilmektedir. Aynı şekilde Ermenilerin de kendi aralarında yaşadıkları miras, boşanma ve benzeri ihtilaflarda Müslümanlardan vekillik ve şahitlik hizmeti aldıkları anlaşılmaktadır (Gümüş, 2009, s. 174). Anadolu coğrafyasında bu duruma örnek teşkil eden pek çok olay mevcuttur. Örneğin, dönemin Tokat vilayetinde çoğunluğunu Türkler ve Ermenilerin oluşturduğu bir grup insan, aralarında çıkan ya da çıkabilecek anlaşmazlıklarda sorun çözücü olarak görev yapması amacıyla Ermeni Çavuşyan Ohannes Efendi'yi vekil olarak seçmiştir. Bir başka örnekte ise Adıyaman ilinin Besni ilçesine bağlı Kahta köyünde Ayşe ve Emine isimli iki Müslüman kadının aralarında yaşanan bir anlaşmazlık sonucunda Ermeni asıllı Akçıyan Efendi'yi vekil tayin ettikleri görülmektedir. Bu tür örnekler, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin hukuki meselelerde dahi birbirlerine güven duyduklarını ve güçlü bir toplumsal bağlılık içerisinde olduklarını ortaya koymaktadır (Deveci Bozkuş, 2020, s. 112-113).

Osmanlı Devleti'nde Türkler ile Ermeni gruplar arasındaki ilişkinin sağlıklı bir zeminde yürütüldüğünü gösteren bir diğer önemli alan ise ticari faaliyetlerde kurulan

ortaklıklardır. İmparatorluk arşivlerinde yer alan çeşitli belgelerde Türk ve Ermeni tüccarların birlikte ticari faaliyetler yürüttükleri, birbirlerine borç alıp verdikleri ve hatta ortak iş merkezleri açtıkları görülmektedir. Ayrıca esnaflar arasında da etnik kimlikten bağımsız olarak kurulan ortaklıkların ve karşılıklı güvene dayalı ilişkilerin varlığı dikkat çekmektedir. Bu duruma örnek olarak Zonguldak'taki kömür işletmelerinin önemli bir kısmının Ermeniler tarafından işletilmesi ve Tokat vilayetinde çeşitli esnaf kollarında çok sayıda Ermeni isminin yer alması gösterilebilir (Uyar, 2008, s. 2).

Ekonomik alanda ise Ermeniler, askerlik yükümlülüğünden muaf olmalarının da etkisiyle ticaret ve zanaatkârlıkta ustalaşmışlar ve önemli bir servet edinmişlerdir. Ermeni aileler, Osmanlı'nın Darphane ve Baruthane gibi stratejik kurumlarında dahi yüksek rütbeli görevlere getirilmişlerdir (Kurt, 2019, s. 56). Bu ekonomik ve bürokratik etkinlik, Ermenilerin Osmanlı toplum yapısında önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Örneğin Hatay bölgesindeki Ermeniler, özellikle Musa Dağı'nın eteklerindeki altı köyde (Vakıflı, Hıdırbey vb.) yoğunlaşmış, burada Sünni Müslüman, Nusayri ve Yahudi gibi farklı etnik gruplarla bir arada, çatışmasız bir ortamda yaşamışlardır. Ancak Hatay'ın 1939'da Türkiye'ye katılmasıyla yaşanan göç dalgası sonucunda, bu yerleşimlerin büyük bir kısmı boşalmış ve geriye sadece Vakıflı Köyü kalmıştır (Aksoy, 2018, s. 74).

Ermeniler ve Kürtler arasındaki ilişkiler ise, çoğunlukla Doğu Anadolu'nun zorlu coğrafyasında, çatışma ve komşuluğun iç içe geçtiği karmaşık bir süreç sergilemiştir. Ermeniler ağırlıklı olarak tarım, ticaret ve zanaatla uğraşan yerleşik bir toplumsal yapı sergilerken, Kürtler büyük ölçüde aşiret sistemi içerisinde hayvancılığa dayalı bir ekonomik düzen sürdürmekteydi. Bu durum, iki unsur arasında ekonomik anlamda tamamlayıcı bir ilişki doğurmuşsa da özellikle Kürt aşiret reislerinin yerel otoriteyi temsil eden konumları nedeniyle Ermeni köylüler ve zanaatkârlar üzerinde kurdukları baskı, ilişkilerde sürekli bir gerilim kaynağını olmuştur (Ayna, 2018, s. 65). Nitekim vergi zorlaması, angarya yükümlülükleri, gasp, hayvan sürülerine el koyma, kız kaçırma ve eşkıyalık gibi olaylar, bölgede sıklıkla karşılaşılan asayiş sorunları arasında yer almakta ve Ermeni toplumunun hem aşiret yapısına hem de bu yapıya yeterince müdahale edemeyen devlet mekanizmasına yönelik şikâyetlerini artırmaktaydı. Bununla birlikte, söz konusu gerilimler başlangıçta doğrudan etnik bir düşmanlıktan ziyade, yerel güç dengeleri ve ekonomik çıkar çatışmaları çerçevesinde gelişmiştir (Çaykırın, 2019, s. 72).

Ermeni topluluğunun diğer Anadolu azınlıkları ile ilişkilerinde ise mezhep ve kilise meselesi ayrıca belirleyici bir başlık olarak öne çıkmaktadır. Osmanlı idaresi, gayrimüslim cemaatler arasında çıkabilecek mezhep temelli çatışmaların kamu düzenini bozmasını

istemediği için bu alana sık sık müdahale etmiştir. Rumlara mahsus vergilerin Ermenilerden, Ermenilere mahsus vergilerin Rumlardan talep edilmemesi yönünde emirler verilmiş, Rum Ortodoks Patriği'nin Bosna'daki Katoliklerden vergi almasının yasaklanmıştır (Kaymak, 2016, s. 31). Ayrıca farklı mezheplere geçişin belli dönemlerde men edilmesi ve Katolikliğe yönelik propagandaların sınırlandırılması, devletin mezhepler arası rekabeti denetim altında tutma çabasını göstermektedir. Özellikle Katolikliğe geçişlerin yasaklanması ve Ermenilerin Frenk kiliselerine yönelmesinin önlenmeye çalışılması, meselenin yalnızca dinî bir tercih değil, idarî ve toplumsal sonuçları olan bir kamu düzeni konusu olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır (Kaymak, 2016, s. 39). Aynı şekilde Süryani Katolik milleti ile Yakubi-Ermeni ilişkilerinde ayin ve yetki kaynaklı ihtilafların yaşanması, protokol sırasının dahi cemaatler arasında problem doğurması ve taşra meclislerinde hangi ruhani liderin önde geleceğinin nüfus ve tarihi birikim ölçütleriyle belirlenmesi, Osmanlı'daki gayrimüslim dünyasının kendi içinde de son derece hararetli ve rekabetçi bir alan olduğunu göstermektedir (Özcoşar, 2014, s. 6). Bu çerçevede Ermenilerin, yalnızca Müslüman çoğunlukla değil, diğer gayrimüslim topluluklarla da sürekli müzakere, rekabet ve konum arayışı içinde bulunan bir cemaat olduğu anlaşılmaktadır.

2.2. 1915 OLAYLARININ TARİHSEL ÇERÇEVESİ

1915 olaylarını tarihsel bağlamı içinde değerlendirebilmek için, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde Türk-Ermeni ilişkilerinde meydana gelen dönüşümü, bu dönüşümde büyük güçlerin etkisini ve nihayetinde silahlı örgütlenme ile iç güvenlik sorunlarına giden süreci birlikte ele almak gerekmektedir. Bu süreç yalnızca 1915 yılına ait gelişmelerle sınırlı olmayıp, kökleri daha erken dönemlere uzanan askerî, siyasi, diplomatik ve toplumsal gelişmelerin bir sonucu olarak şekillenmiştir.

2.2.1. İlişkilerin Dönüşümü ve Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı

Osmanlı İmparatorluğu'nun eski gücünü kaybetmesi ve Batılı devletlerin Osmanlı iç işlerine müdahalesinin artmasıyla birlikte Müslümanlar ile gayrimüslimler arasındaki geleneksel denge zayıflamaya başlamış, bu durum Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkileri de doğrudan etkilemiştir. Avrupalı devletler, Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzlarını artırmak ve kendi çıkarlarını gerçekleştirmek amacıyla gayrimüslim unsurlar üzerinden siyaset geliştirmişlerdir. Özellikle İngiltere ve Fransa, ıslahat çalışmalarını gerekçe göstererek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme imkânı bulmuş; Rus Çarlığı da Kilikya (Adana, Maraş, İskenderun) bölgesindeki Ermenileri Ortodoks mezhebi çerçevesinde kendine bağlayarak bu yolla Akdeniz'e ulaşmayı hedeflediğinden, Ermeniler üzerinde etkili olmak için

faaliyetlere girişmiştir (Bektaş, 1994, s. 7). Bu süreç Ermeni toplumunun Osmanlı idaresiyle olan ilişkisinde önemli bir kırılmaya yol açmıştır (Kodaman, 1993, s. 33–34).

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin hukuk önünde Müslümanlarla eşit hâle getirilmesi, Türk ve Ermeni toplumu arasındaki toplumsal dengeleri de etkilemiştir. Bu düzenleme sonrasında bazı Ermeni grupları, daha önce sahip oldukları kimi ayrıcalıkları kaybettikleri düşüncesine yönelmişlerdir. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından ise Rusya tarafından işgal edilen Doğu Anadolu ve Kafkasya topraklarının Ermenilere özerk yönetim olarak verilmesi ya da Ermenilere yeni ayrıcalıklar tanınması talepleri gündeme gelmiştir. Bu taleplerin Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ve Berlin Antlaşması'nın 61. maddesiyle uluslararası belgelerde yer alması, Ermeni meselesinin Osmanlı Devleti'nin iç meselesi olmaktan çıkarak dış müdahaleye açık bir konu hâline gelmesine neden olmuştur (Kodaman, 1993, s. 35; İlder, 1988, s. 25–26).

Ermeni meselesinin tarihsel süreçte belirginleşmeye başlaması çoğu zaman 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) ile ilişkilendirilse de bu sürecin arka planı daha erken tarihlere uzanmaktadır (Kodaman, 2001, s. 74). 1827 yılında Rusya'nın Kafkasya'da başlattığı askerî harekât, 1828'de Revan ve Tebriz'den batıda Edirne'ye kadar uzanan geniş bir ilerleyişe dönüşmüştür. Bu süreçte Rus kuvvetleri Kars Kalesi'ni de hedef almış ancak Osmanlı kuvvetleri ile yerel halkın direnişi karşısında Rus birlikleri geri çekilmeye başlamıştır. Ancak bazı kaynaklarda bölgedeki Ermeni unsurların desteğiyle Rusların yeniden saldırıya geçtiği ve bu gelişmeler neticesinde Rus kuvvetlerinin kaleyi ele geçirebildiği belirtilmektedir (Kırzioğlu, 1958, s. 32; Şihaliyev, 2010, s. 117).

Kars Kalesi'nin düşmesinin ardından Rus kuvvetleri Ahıska yönünde ilerlemiştir. Bu ortamda Ahıska'daki Yahudi ve Ermeni grupların da Rus güçlerine destek verdiği Zeyrek'in 2019 tarihli çalışmasında ifade edilmektedir. Buna göre Ahıska'da yaşanan çatışmalar sırasında yerleşim yerleri zarar görmüş, sivil halk ciddi kayıplar vermiş ve bölgesel direnişe rağmen Ahıska, Rus kuvvetleri tarafından ele geçirilmiştir. Bu durumun bölgenin demografik ve sosyo-ekonomik yapısında önemli değişimlere yol açtığı değerlendirilmektedir (Zeyrek, 2019, s. 21). 14 Eylül 1829 tarihinde Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusyası arasında imzalanan Edirne Antlaşması'nın ardından Rus birlikleri geri çekilmeye başlamıştır. Türklere yaşanan çatışmalar nedeniyle huzursuz olan bir kısım Ermeni nüfusunun, bu dönem Rus birlikleriyle birlikte Osmanlı topraklarını terk etmeyi tercih ettiği yerel çalışmalarda belirtilmektedir. Bu amaçla kurulan göç komitesi aracılığıyla toplam doksan bin Ermeni'nin Ruslarla birlikte Osmanlı topraklarından ayrıldığı kaydedilmiştir. Ayrıca Ruslarla birlikte geri dönen Ermeni

ailelerinin sayısı, 7.298'i Erzurum'dan olmak üzere toplam 14.044 olarak verilmiştir (Şihaliyev, 2010, s. 123–125).

Bu tarihten sonraki süreçte Osmanlı Devleti'nin taraf olduğu savaşlarda bazı Ermeni gruplarının Osmanlı karşıtı güçlerle iş birliği içinde hareket ettiklerine dair değerlendirmeler literatürde yer almıştır. Nitekim 1853–1856 Kırım Savaşı ve 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) bağlamında bu tür iddialara değinilmektedir (Yetişgin, 2011, s. 680). Ayrıca 93 Harbi sırasında Ermeni din adamlarının bölgedeki dil ve sosyal yapıya hâkimiyetlerinin savaş koşullarında çeşitli askerî ve istihbarî faaliyetlere zemin hazırladığı ileri sürülmüştür. Aynı dönemde bağımsız ya da özerk bir Ermenistan kurulmasına yönelik taleplerin uluslararası gündeme taşındığı, özellikle Ayastefanos Antlaşması görüşmelerinde Rus heyetinin “muhtar Ermenistan” ifadesini dile getirdiği resmi tutanaklardan anlaşılmaktadır (Kodaman, 2001, s. 88).

Bu gelişmeler, Türk-Ermeni ilişkilerinde daha önce mevcut olan toplumsal yakınlığın zamanla zayıflamasına neden olmuştur. 19. yüzyılın sonlarında Batılı devletlerin siyasi ve misyonerlik faaliyetleri, Fransız İhtilali'nin etkisiyle yayılan milliyetçilik düşüncesi ve Ermeni komitelerinin örgütlenme faaliyetleri, Ermeni toplumunun bir kesiminde bağımsızlık fikrinin güçlenmesine yol açmıştır. Bu süreçte bazı Ermeni ileri gelenleri Osmanlı Devleti'ne sadakatlerini gösteren mahzarlar sunmuş olsalar da (Bakınız: Ek 1), Ermeni toplumunun önemli bir bölümünde ayrılıkçı fikirlerin etkili olduğu Türk tarihçiler tarafından ileri sürülmektedir (Ülkü, 2019, s. 77; Karayumak, 2007, s. 65; Weems, 2002, s. 12). Ermeni komitelerinin Türk yöneticilere ve Müslüman halka yönelik eylemleri ise Türk ve Ermeni toplumları arasında güvensizlik ve düşmanlık algısının derinleşmesine neden olmuştur (Dündar, 2013, s. 65).

2.2.2. Büyük Devletlerin Ermeni Toplumu Üzerindeki Etkisi

Ermeni meselesinin ortaya çıkışında ve Türk-Ermeni ilişkilerinin dönüşümünde en etkili dış aktörlerden biri Rusya olmuştur. Rusya'nın yayılmacı politikası doğrultusunda Slav olmayan nüfusun yoğun olduğu alanlara nüfuz etme hedefi, bazı etnik ve dinî toplulukların siyasal araç hâline getirilmesine yol açmıştır. Bu çerçevede Kafkasya ve Güney Kafkasya'da kalıcı bir güç oluşturmak isteyen Rusya, Ermenileri kendi çıkarları doğrultusunda kullanma yoluna gitmiştir (Sarınay, 2006, s. 89–90). Bu politikanın erken örneklerinden biri Çar I. Petro tarafından 1724 yılında yayımlanan imtiyaz fermanıdır. Söz konusu düzenleme ile Ermeniler Rus Devleti'nin koruması altına alınmış; Türk egemenliği altında bulunan Ermenilerin Rusya'nın himayesine yönlendirilmesi hedeflenmiştir (Glinka, 1990, s. 170).

Rusya, 1552 yılında Kazan Hanlığı'nın mağlup edilmesinden itibaren Kafkasya ve sıcak denizler yönünde genişleme imkânı elde etmiş; İstanbul'u hedef alan "Üçüncü Roma" düşüncesi doğrultusunda Osmanlı Devleti'ne karşı hem içten hem de dıştan müttefik arayışına girmiştir (Yetişgin, 2011, s. 682; Mustafayev, 2013, s. 55). Bu süreçte Rusya'nın ilk müttefiklerinden biri Gürcüler olmuş, 1801 yılında Rusya'nın Tiflis'e girerek Gürcü Krallığı'na son vermesiyle Tiflis, Rusların Kafkasya'daki ana karargâhı hâline gelmiştir (Baddeley, 1989, s. 30–31). Gürcülerin ardından Osmanlı toprakları içinde yeni müttefikler arayan Rusya'nın karşısına Ermeniler ve Kürtler çıkmış; Rusya özellikle Ermeniler üzerindeki nüfuzunu artırmaya çalışmıştır (Çaycıoğlu, 2017, s. 125).

Rusya'nın Kafkasya'da Osmanlı sınırlarına kadar genişlemesi, Kuzeydoğu Anadolu'daki bazı Ermeni gruplar arasında altı vilayeti kapsayan bir Ermeni devleti kurma fikrinin güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Türk araştırmacılar, bu süreçte bazı Ermeni unsurların Rusya ile iş birliği içinde hareket ettiğini ve Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyetlerde bulunduğunu belirtmektedir. Bu gelişmelerin, Tehcir Kanunu'na giden süreçte bölgede güvenlik sorunlarının artmasına, çeşitli isyanlar ve şiddet olaylarının yaşanmasına katkı sağladığı ifade edilmektedir (Hacıyeva, 2021, s. 1976; Şihaliyev, 2010, s. 111).

Rusya, bir taraftan hâkimiyeti altına aldığı bölgelere Ermenileri iskân ederek kendi sınırları içindeki Ermeni nüfusu Osmanlı'ya karşı güçlendirmeye çalışmış, diğer taraftan Osmanlı Devleti bünyesinde yaşayan Ermenilerin desteğini kazanmak ve onları Eçmiyadzin Katogikosluğu'na bağlamak amacıyla 1836 yılında Ermeni Katogikosluğu'na geniş ayrıcalıklar tanımıştır (Arslan, 2005, s. 65). Bu politikanın etkileri kısa sürede görülmüş; Kırım Savaşı sırasında bazı Osmanlı Ermenilerinin Kars yöresini işgal eden Rus kuvvetlerini desteklemesi, bölgede yaşayan Müslüman halk arasında ciddi tepkilere yol açmıştır. Türk tarihçilerine göre Osmanlı Ermenileri, Rusya'daki Ermenilere kıyasla daha fazla hak ve imkâna sahip olsalar da Rusya'nın Osmanlı Ermenilerini devlete karşı yönlendirme faaliyetleri sonucunda Ermeniler 1860'lı yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanma hazırlıklarına girişmişlerdir. İlk aşamada hayır cemiyeti görünümünde ortaya çıkan Ermeni teşkilatlarına, bağımsız Ermenistan düşüncesini benimseyen Kafkasya'daki Ermeniler ile farklı ülkelerde yaşayan varlıklı Ermeniler maddi destek sağlamıştır (Öke, 1991, s. 149–150).

Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki stratejik hedeflerinde Doğu Anadolu özel bir yer tutmuştur. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlara rağmen sıcak denizlere ulaşma ve Türk Boğazlarını ele geçirme amacını tam olarak gerçekleştiremeyen Rusya, Boğazlar hattının yanında Doğu Anadolu güzergâhına da

yönelmiştir. Taşcıoğlu'na göre Rusya, Boğazlar üzerinde istediği sonucu elde edemeyince Doğu Anadolu'ya ağırlık vermiş ve burada yaşayan Ermenileri kendi stratejik hedeflerine ulaşmada araç olarak değerlendirmiştir. Bu doğrultuda Rusya, 1871 yılından itibaren Kafkasya Askerî Bölge Karargâhı'nda Doğu Anadolu hakkında bilgi toplama ve analiz etmeye yönelik özel programlar hazırlamış, bu çalışmalar için 12.800 ruble bütçe ayırmıştır (Taşcıoğlu, 2015, s. 70-71).

Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri yalnızca askerî alanla sınırlı kalmamış, diplomatik temsilcilikler de bu süreçte önemli rol oynamıştır. Özellikle Kars ve Erzurum'daki Rus konsolosluklarında görev yapan bazı kişilerin, diplomatik kimliklerinin yanı sıra askerî ve istihbarî faaliyetlerde bulundukları Taşcıoğlu'nun aynı çalışmasında belirtilmektedir (Taşcıoğlu, 2015, s. 72). Erzurum'da konsolos olarak görev yapan Yüzbaşı D. Malama ile yardımcısı Teğmen S. Zavriyev'in Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgelerinde topoğrafik ve etnografik incelemeler gerçekleştirdikleri aktarılmaktadır. Ayrıca 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Doğu Anadolu'da ilerleyen Rus ordusunda Ermeni asıllı General Mihail Loris-Melikov'un komuta kademesinde yer aldığı; A. A. Ter-Gukasov, İ. D. Lazarev ve N. A. Şelkovnikov gibi isimlerin Kafkas cephesinde görev yaptığı da Öke'nin 1991 tarihli çalışmasında ifade edilmektedir (Öke, 1991, s. 149–150).

Sarı'nın 2006 tarihli çalışmasında ise Rusya'nın Erzurum, Bitlis ve Van konsolosları aracılığıyla bölgedeki Ermeniler üzerinde etkili olmaya çalıştığı vurgulanmaktadır. Bu faaliyetler sonucunda bazı Osmanlı Ermenilerinin mezhep ve tabiiyet değiştirme taleplerinde bulundukları; örneğin Bulanık kazası Ermenilerinin Osmanlı vatandaşlığından çıkarak Rusya'ya göç edebilmek için pasaport talep ettikleri aktarılmaktadır (Sarı, 2006, s. 76). Kars Şehbenderliği tarafından Osmanlı Devleti'nin Petersburg Sefir Yardımcılığı'na gönderilen 22 Şubat 1913 tarihli yazıda, Rusya'nın Erzurum, Van, Bitlis ve Bayezid'deki konsolosları aracılığıyla karışıklık çıkarmaya çalıştığı belirtilmiştir (Taşcıoğlu, 2015, s. 78). Bunun yanında Rus görevlilerinin özellikle Van başta olmak üzere doğu vilayetlerinde Ermeni çocuklarına yönelik Rusça eğitim veren okullar açarak ve bu okullarda eğitim gören Ermenilere mali destek sağlayarak Rus yanlılığının Ermeniler arasında yayılmasının sağlandığı da Kurat (2020) tarafından ifade edilmektedir (Kurat, 2020, s. 461).

Türk araştırmacılar tarafından, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde ortaya çıkan Ermeni hareketlerinde Rusya kadar Fransa'nın da etkili olduğu ileri sürülmektedir. Bu kapsamda Fransa'nın Ermeni toplumu üzerindeki etkisini özellikle Güney Anadolu ve Adana çevresindeki Ermeni topluluklarıyla kurduğu ilişkiler üzerinden şekillendiği ve diğer büyük güçler gibi Ermeni gruplarına bağımsızlık vaadinde bulunduğu aktarılmaktadır (Uygur, 2016,

s. 177). Özçelik'e göre Fransızların Ermenilerle sıkı ilişkileri ve koruyuculuğu görevi tek bir zaman dilimiyle sınırlı kalmamıştır. Fransa Osmanlı topraklarındaki nüfuzunu artırmak amacıyla Ermeni meselesini uzun süre gündemde tutmaya çalışmış ve özellikle on dokuzuncu yüzyılda bu yöndeki politikasını hızlandırmıştır (Özçelik, 2007, s. 16).

İngiltere de söz konusu dönemde Ermeni toplumu üzerindeki etkisini artırmaya çalışan devletlerden biri olmuştur. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunan İngiltere'nin bu tavrı, büyük ölçüde Rusya'nın genişleme politikasından duyduğu endişeden kaynaklanmaktaydı. Ancak batıda siyasi ve sosyal alanda gerçekleşen olaylar, ayrıca Rusya'nın Slav kökenli halkları kendi hakimiyeti altında bulundurmak için ortaya attığı Panslavizm düşüncesinin güçlenmesi ve Osmanlı Devleti'nin zayıflamasıyla birlikte İngiltere'nin Osmanlı politikasında değişim meydana gelmiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Hristiyan topluluklar üzerindeki etkisini artırmak amacıyla özellikle Ermeni Hristiyanlar arasında Protestanlığı yaymaya çalışmıştır (Karaca, 2003, s. 523). Diplomatik girişimlerle Protestanlığın Osmanlı Devleti içinde ayrı bir cemaat statüsü kazanması sağlanmış ve İngiltere bu yolla hem Rusya'nın hem de Fransa'nın Anadolu'daki faaliyetlerini yakından izleme imkânı bulmuştur. Türk tarihçilere göre İngiltere bu tutumu yalnızca Rusya'nın etkisini azaltmak maksadıyla değil, Osmanlı'nın iç işlerine karışmak maksadıyla da benimsemiştir (Malhut, 2022, s. 96).

İngiliz diplomatları ilk dönemde Rusya'nın Hristiyan azınlıkları kışkırttığını ve Anadolu'daki Hristiyanların ekonomik, eğitimsel ve toplumsal durumlarının iyi olduğunu rapor etmişlerdir. Bazı belgelerde Ermeni kiliselerinin Rusya etkisinde olduğu ve Ermenilerin Osmanlı Devleti aleyhine gereksiz hareketlerde bulunduğu da vurgulanmıştır (Başak, 2008, s. 51). Ancak Berlin Antlaşması sonrasında İngiltere'nin Ermeni meselesine yaklaşımı değişmiş ve Birleşik Krallık da Ermeni halkının savunuculuğunu üstlenen devletlerden biri hâline gelmiştir (Başak, 2008, s. 73). Bu tarihten itibaren Osmanlı Ermenilerinin güvenliğinin Avrupalı askerler tarafından sağlanması, vergi ve eğitim işlerinin Avrupalı memurlar tarafından yürütülmesi gibi talepler gündeme getirilmiş; böylece Ermeni meselesi Osmanlı Devleti'ne karşı bir baskı aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır (Malhut, 2022, s. 108-109).

Türk tarihçilere göre Ermeni sorununun ortaya çıkmasında Rusya ve AB'li ülkeler kadar ABD'nin izlediği siyaset, Amerikalı misyonerlerin Osmanlı Devleti içindeki faaliyetleri ve Ermeni diasporasının ABD'de güçlü bir konuma sahip olması da etkili olmuştur (Kılıç, 2008, s. 84-85). Amerika Birleşik Devletleri'nin etkisi daha çok misyonerlik faaliyetleri, eğitim kurumları, basın-yayın çalışmaları ve diaspora üzerinden gelişmiştir. On dokuzuncu ve yirminci yüzyılda Osmanlı Devleti'nden ABD'ye göç eden Ermeni nüfusu, Osmanlı Devleti

ve Türkler aleyhine propaganda ve protesto faaliyetlerine II. Abdülhamid döneminde başlamış; misyonerlerin ve Amerikan kamuoyunun desteğini kazanarak kısa sürede etkili bir diaspora oluşturmuştur (Küçükvatan, 2012, s. 103).

Bu kapsamda Amerikan misyonerlerin başlangıçta Müslüman ve Yahudi toplulukları Hristiyanlaştırmaya ve özellikle Protestanlaştırmaya çalıştığı, ancak bu faaliyetlerde beklenen başarıyı sağlayamayınca ilgilerini Osmanlı'daki Hristiyan azınlıklara, özellikle de Ermenilere yönelttikleri Türk araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir (Çörekli, 2024, s. 200). Bu süreçte eğitim kurumları misyoner faaliyetlerinin en önemli araçlarından biri hâline gelmiştir. Din eğitimi veren okulların yanı sıra sağlık, teknik eğitim, özel eğitim, edebiyat ve ana sınıfı gibi farklı alanlarda kurumlar açılmış; yirminci yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti içinde faaliyet gösteren Amerikan okullarının sayısı önemli ölçüde artmıştır (Çörekli, 2024, s. 202). Çörekli'ye göre bu okullarda verilen eğitim, Ermeni halkının ideolojik ve sosyal yapısının Müslümanlardan farklı olduğu düşüncesini güçlendirmiş; Ermeni öğrencilerde tarihî kimliğe karşı farklı bir bakış açısı oluşturularak bağımsızlık ve ulus-devlet fikrini geliştirmiş ve bu durum Osmanlı içerisindeki mevcut durumlarından hoşnutsuzluk duymalarına neden olmuştur (Çörekli, 2024, s. 195).

Aksu Can'ın 2019 tarihli eserinde ise, Amerikan misyonerlerinin faaliyetleri karşısında II. Abdülhamid'in Amerikan elçisini kabul ederek Osmanlı Devleti'nin Ermeniler ve diğer azınlıklar konusundaki politikasını açıkladığı ve bu amaçla Ermenilerin Osmanlı'da özgür ve güven içerisinde olduklarının ABD kamuoyunda duyulmasını sağlamayı amaçladığı ifade edilmektedir. Ancak buna rağmen Osmanlı Devleti içinde faaliyet gösteren Amerikan misyonerleri ile on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda ABD'ye göç eden Ermeni nüfusun Türkler aleyhine propaganda faaliyetlerini yürütmeye devam ettiği belirtilmektedir (Aksu Can, 2019, s. 85). Misyonerlerin Türk halkını olumsuz, Ermeni halkını ise mağdur ve korunması gereken bir topluluk olarak gösteren yayınlarının artmasının, Avrupa ve Amerikan kamuoyunda Türk imajının zedelenmesine yol açtığı da Küçükvatan tarafından vurgulanmaktadır (Küçükvatan, 2012, s. 92). Bu faaliyetlerin, Ermeni meselesinin uluslararası kamuoyunda sürekli gündemde tutulmasına ve Osmanlı karşıtı bir algının güçlenmesine katkı sağladığı aktarılmaktadır (Çörekli, 2024, s. 202).

2.2.3. Silahlı Örgütlenmeler ve İsyan Hazırlıkları

Büyük güçlerin Ermeni toplumu üzerindeki yönlendirme politikaları, zamanla Ermeni komitelerinin daha örgütlü ve silahlı bir yapıya yönelmesine zemin hazırlamıştır. Ermeni meselesinin Avrupa gündeminde yeniden öne çıktığı 1913 yılında Rusya tarafından hazırlanan "Ermeni Islahat Tasarısı", Doğu Anadolu'daki Vilâyat-ı Sitte olarak bilinen altı

vilayetin “Ermeni Vilayeti” adı altında yeniden düzenlenmesini öngörmekteydi (Gürün, 1985, s. 149–150). Başlangıçta özerklik şeklinde sunulan bu tasarı, Osmanlı yönetimi tarafından fiilen bağımsız bir Ermenistan’ın kurulmasına zemin hazırlayabilecek bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Osmanlı Devleti bu tasarıya karşı çıkmış, ancak Rusya’nın yanı sıra İngiltere ve Fransa’nın baskıları ve uzun süren diplomatik görüşmeler sonucunda 1914 yılında düzenlemeyi kabul etmek zorunda kalmıştır (Sertçelik, 2009, s. 215).

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı-Rus çatışması ihtimali üzerinde planlar yapan Ermeni komitelerinin, Osmanlı Devleti’nin silahaltı çağrılarına uyulmamasını; silahaltına alınanların ise firar ederek Ermeni çetelerine ve gönüllü birliklere katılmasını kararlaştırdıkları Taşçıoğlu’nun 2015 tarihli çalışmasında anlatılmaktadır (Taşçıoğlu, 2015, s. 84). Sarımay (2006) tarafından ise, Aynı dönemde Rusya’nın yönlendirmeleriyle Ermeni gönüllülerin Doğu Anadolu ve Kafkasya’da hazırlıklara başladığı, çeteler ve gönüllü birlikler kurarak savaş planları yaptıkları aktarılmakta; Osmanlı vilayetlerinden, ayrıca Rusya, Amerika, İngiltere, Fransa, Bulgaristan, Romanya ve Buhara’dan gelen Ermenilerin Kafkasya’ya akın ettiği belirtilmektedir (Sarımay, 2006, s. 89–90).

Taşçıoğlu’nun çalışmasında verilen bilgilere göre; Rus Hükûmeti, Ermeni gönüllü alaylarının oluşturulmasını desteklemek amacıyla bazı subaylarını Kafkasya’ya göndermiş ve bu faaliyetler için 242.900 ruble kaynak ayırmıştır. Ermeni Katogikosu Keork’un Kasım 1914’te savaş hazırlıklarını denetlemek üzere Tiflis’e gelen Rus Çarı ile yaptığı görüşmede, Türk Ermenilerinin Osmanlı hâkimiyetinden ayrılarak bağımsız bir Ermenistan kurması ve bu devletin Rusya’nın himayesine verilmesi gerektiği yönünde ifadeler kullandığı aktarılmaktadır. Rus Çarı’nın ise Ermenileri parlak bir geleceğin beklediğini söylediği belirtilmektedir (Taşçıoğlu, 2015, s. 88).

Bu gelişmeler, Ermeni komitelerinin yalnızca siyasi taleplerle sınırlı kalmadığını, savaş ortamında Osmanlı Devleti’ne karşı silahlı faaliyetlere yönelme eğiliminin güçlendiğini göstermektedir. Dolayısıyla büyük güçlerin yönlendirme politikaları, diplomatik baskılar, misyonerlik faaliyetleri, diaspora propagandası ve Rusya’nın askerî desteği bir araya geldiğinde, Ermeni meselesi Osmanlı Devleti açısından doğrudan bir iç güvenlik meselesine dönüşmüştür. Bu nedenle, bir sonraki başlık altında Ermeni isyanları ve iç güvenlik sorunlarının tarihsel süreç içerisindeki gelişimini ele almak, tehcir kararına giden ortamın anlaşılması bakımından önem taşımaktadır.

2.2.4. İsyandar ve İç Güvenlik Sorunları

Ermeni komitelerinin Anadolu’da başlattıkları faaliyetler Türk tarihçilere göre Osmanlı hükümetinin tehcir kararını almasına sebep olan en önemli olgudur. Nitekim Ermeni gruplarının 1828 yılından itibaren başlattıkları isyan ve eşkıyalık faaliyetleri, 19. yüzyılın sonlarına doğru da devam etmiştir. Suikast girişimleri yalnızca asker ve sivillerle sınırlı kalmamış, Osmanlı padişahlarını da hedef almıştır. 1886 yılında İsviçre’de Ermeniler tarafından Hınçak Cemiyeti kurulmuş; Osmanlı’nın çeşitli vilayetlerinde teşkilatlanan bu cemiyet, 1894 yılında Erzurum’da bir ayaklanmaya neden olmuştur. İsyana bastırılmış, ancak isyanın organizatörü Hamparsum Boyacıyan Osmanlı dışına kaçmıştır. Bu kişi, daha sonra I. Meşrutiyet’in ilanının ardından Osmanlı Mebusan Meclisi’nde yer almıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti’nin Ermenilere karşı sergilediği ılımlı yaklaşımın önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Zeyrek, 2019, s. 24).

Yetişkin’in 2011 tarihli çalışmasında değinildiği üzere, Erzurum isyanının bastırılmasından birkaç ay sonra Ermeni gruplar yeniden silahlanmıştır. Bugünkü Kahramanmaraş bölgesinde telgraf hatları kesilerek Osmanlı’nın iletişim ağı sabote edilmiş, ardından Maraş Zeytun’daki kışlaya baskın düzenlenmiştir. Bu baskında 600 Türk askeri esir alınmış ve Ermeni kadınlarına öldürtülmüştür. İsyana sırasında yaklaşık 13.000 Türk askeri, 7.000 Müslüman sivil ve 6.000 Ermeni hayatını kaybetmiştir (Yetişgin, 2011, s. 685).

Zeyrek (2019) ise isyanların bastırılmasına rağmen Ermeni grupların taşkınlık faaliyetlerini sürdürdüğünü aktarmaktadır. Batılı devletlerin baskıları nedeniyle Osmanlı Devleti, bu gruplara karşı ordusunu etkin biçimde kullanamamıştır. Bu sebeple Sultan II. Abdülhamid tarafından Doğu Anadolu’da halkın kendini savunmasını sağlamak amacıyla “Hamidiye Alayları” adı verilen sivil birlikler kurulmuştur (Zeyrek, 2019, s. 25). Bu uygulama, Osmanlı Devleti’nin Ermeni vatandaşlarına karşı doğrudan askerî bir harekât yerine, sivil halkı eşkıyalık faaliyetlerine karşı korumayı tercih ettiğini göstermektedir. Öte yandan Ermeni kaynaklarında ise söz konusu isyan sürecinde 80.000 civarında Ermeni’nin hayatını kaybettiği ve hamidiye alaylarının da Ermeni unsurlara yönelik tehdit arz eden bir oluşum olduğu aktarılmaktadır (United States Holocaust Memorial Museum, 2013, s. 6).

Kodaman (2019)’a göre ise, Ermeni grupların faaliyetleri yalnızca Doğu vilayetleri ile sınırlı kalmamış, Batı Anadolu’da da devam etmiştir. Nitekim 1909 yılında Çukurova’da isyan çıkararak bağımsızlık talebinde bulunmuşlardır. Askerî ve idari yetersizlikler ile halkın saldırı ve yağmalara karşı tahammül sınırlarının aşılması sonucunda halk bizzat kendini savunmak zorunda kalmış ve isyan bu şekilde bastırılmıştır (Kodaman, 2001, s. 142). Buna rağmen dönemin Adana Valisi Cemal Paşa ve İçişleri Bakanı Talat Paşa, olaylara karıştığı

tespit edilen 50 Türk vatandaşının idam edilmesini sağlamıştır. Bu tutum, Osmanlı yöneticilerinin tarafsız kalma çabasının bir göstergesi olarak değerlendirilse de halkın kendini savunmak zorunda kalmasına rağmen idama mahkûm edilmesi, dönemin pek çok kesimi tarafından eleştirilmiştir. Dönemin hâkimleri, Batı'nın baskısı ve korkusu nedeniyle tarafsızlıklarını yitirmek ve Ermeni yanlısı tutum sergilemekle suçlanmıştır (Altınay, 1919, s. 49).

Erdoğan (1998) batılı devletlerin baskıları nedeniyle Osmanlı hükümetinin radikal kararlar alamadığını ve bu durumun devlet içindeki isyan faaliyetlerinde bulunan Ermeni grupların daha da cesaretlenmesine yol açtığını vurgulamaktadır. Müslüman mahallelerinde sürekli olaylar çıkarılmış, Müslüman halka silahlı saldırılarda bulunulmuştur. Tüm bu gelişmelere rağmen devlet etkili önlemler alamamış; tutuklanan Ermeniler Batılı elçilerin baskılarıyla serbest bırakılmıştır. Bu durum Müslüman halk arasında güvensizlik ve hayal kırıklığını artırmıştır (Erdoğan, 1998, s. 178-179).

1913 yılının Ekim ayında Osmanlı Devleti seferberlik hazırlıklarına başlamışken, imparatorluk içindeki Ermeni gruplar içerden ve dışardan Osmanlı'ya karşı faaliyetlerini sürdürmüştür. Osmanlı Mebusan Meclisi'ndeki Ermeni milletvekilleri, Doğu Anadolu'daki altı vilayette "Muhtar Ermenistan" fikrini sürekli gündeme getirirken, dönemin Eçmiyazın Katolikosu Rusya'dan Ermeniler için koruma talep etmiştir (Kodaman, 2001, s. 156).

1914 yılının ağustos ayında I. Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti cephede düşmanlarla mücadele ederken, bazı Ermeni çeteleri de içeriden harekete geçmiştir. Sarıkamış harekâtında yaklaşık 90.000 Türk askerinin şehit olması sonrasında saldırıya geçen Rus kuvvetleri, Ermenilere talimat göndererek harekete geçmelerini istemiştir. Bunun üzerine Osmanlı ordusunda silah altında bulunan Ermeniler, önceden kararlaştırdıkları şekilde silahlarıyla birlikte firar ederek Rus ordusuna katılmışlardır (Genelkurmay Başkanlığı, 2003, s. 5-6). Sarıkamış'ta Ruslarla birlikte yaklaşık 3.000 kişilik Ermeni çetesinin Türk ordusuna karşı savaştığı ve bu çeteler arasında daha sonra Osmanlı Mebusan Meclisi'nde yer alacak olan Karakin Pastırmacıyan'ın da bulunduğu anlatılmaktadır. Dönemin Mareşali Fevzi Çakmak Paşa, Ermenilerin Rus ordusunun kuzeyden ilerleyişini fırsat bilerek güneyden ayaklanma başlatmayı ve Türk ordusunu iki taraftan sıkıştırmayı hedeflediklerini ifade etmiştir. Diğer taraftan Maraş'ta faaliyet gösteren Ermeni çetelerinin, askerlik hizmetini tamamlayarak memleketlerine dönmekte olan 100 Türk askerini alıkoymuş ve öldürdüğü de anlatılanlar arasındadır (Zeyrek, 2019, s. 146-149).

Türk tarihçilere göre Ermeni çetelerinin söz konusu faaliyetleri, Rus askerî harekâtını kolaylaştırmış ve Osmanlı ordusunu geri bölgede güvenliği sağlamak için kuvvet ayırmak

zorunda bırakarak cephedeki birliklerin etkinliğini düşürmüştür. 20 Nisan 1915 tarihinde Van'da ayaklanma başlatan Ermeniler, Ruslarla birlikte 17 Mayıs 1915'te Van vilayetini işgal etmiştir. Bu süreçte bölgedeki 30.000 Müslümanın hayatını kaybettiği, çeşitli saldırı ve eziyetlere maruz kaldığı belirtilmektedir. Müslüman halkın kayıklara bindirilerek Van Gölü'nün ortasında göle atıldığı; yaklaşık bir ay süren Rus-Ermeni ortak saldırıları sonucunda Van vilayetinin düştüğü aktarılmaktadır. Benzer işgal ve terör faaliyetlerinin Muş ve Bitlis vilayetlerinde de yaşandığı; Müslüman mahallelerinin yıkılıp tahrip edildiği ancak Ermeni mahallelerine ise dokunulmadığı belirtilmektedir. Müslüman erkek nüfusun büyük kısmının cephede bulunmasının, sivil halkın işgal kuvvetlerine karşı daha savunmasız hâle gelmesinin sebebi olarak yorumlanmaktadır (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2001, s. 208; Erdoğan, 1998, s. 183).

Diğer taraftan Ermeni tarafının kaynakları da Ermeni bağımsızlık hareketlerinin zamanla şiddet faaliyetlerine dönüştüğünü ve bu kapsamda çok sayıda Müslümanın hayatını kaybettiğini doğrulamaktadır. Ancak aynı kaynaklarda Osmanlı hükümeti tarafından sert karşılıklar verildiği de aktarılmaktadır. Nitekim 2013 tarihli Holokost Ansiklopedisinde Ermenilerin özerklik gösterileri sırasında 20.000 bin Ermeni'nin öldürüldüğü vurgulanmaktadır (United States Holocaust Memorial Museum, 2013, s. 8).

2.2.5. Tehcirin Başlangıcı ve Yasal Çerçeve

Bu gelişmeler, terör ve eşkıyalık faaliyetleri ile sivil halka yönelik gerçekleştirilen saldırılar ve özellikle iki halk arasında devam eden huzursuzluklar sonucunda Osmanlı hükümeti ilk tedbir olarak 24 Nisan 1915'te bir genelge yayınlamış ve eşkıyalık faaliyetlerini yürüten Ermeni komitecilerin tutuklanmasına karar vermiştir (Paksoy, 2018, s. 64; Halaçoğlu, 2010, s. 52). Ancak Ermeni çetelerinin faaliyetlerini sürdürdüğü cephede savaşan Türk askerlerine gönderilen erzak ve mühimmat konvoylarına saldırarak ulaşım yollarını kestiği Türk araştırmacılar tarafından aktarılmakta ve Osmanlı Devleti'ni, ordunun güvenliğini ve sivil halkın varlığını korumak adına acil tedbirler almaya mecbur bıraktığı öne sürülmektedir (Zeyrek, 2019, s. 30; Yıldız & Akbulut, 2012, s. 386). Dönemin başbakanı Talat Paşa, milletin ve devletin selameti açısından hükümetin başka bir seçeneğinin kalmadığını, Osmanlı Devleti'nin yerinde hangi devlet olursa olsun farklı bir tutum sergileyemeyeceğini ve hem Ermeni hem de Müslüman halk için en uygun yolun, aşırı faaliyetlerde bulunan grupların savaş bölgesi dışına çıkarılması olduğunu ifade etmiştir (Kodaman, 2001, s. 123).

Bu zorunluluk üzerine Başkumandan Vekili Enver Paşa, 2 Mayıs 1915 tarihli yazısında, isyan yuvalarının dağıtılması ve Rusların Müslüman halka yaptığı gibi, Ermenilerin de ya Rus sınırına sürülmesini ya da Anadolu içlerine dağıtılmasını önermiştir (Karacakaya,

2005, s. 48). Enver Paşa'nın bu talebi üzerine, Dahiliye Nazırı Talat Paşa tarafından "*Vakt-i Seferde İcraat-ı Hükümete Karşı Gelenler İçin Cihet-i Askeriyece İttihaz Olunacak Tedabir Hakkında Kanun-ı Muvakkat*" (Sevk ve İskân Kanunu) hazırlanmıştır (Altınay, 1919, s. 12). 27 Mayıs 1915'te kabul edilen bu kanun, savaş zamanında casusluk veya hıyanet eylemlerinde bulunan tüm halkın askeri komutanlarca sevk ve iskân edilebileceğini hükme bağlamış, böylece isyan ocaklarının dağıtılması amaçlanmıştır (Halaçoğlu, 2001, s. 56). Türk araştırmacılara göre bu uygulama, isyancı unsurları ulusal emellerini takip edemeyecekleri bir konuma getirmeyi hedefleyen bir stratejidir.

Sevk ve İskân Kanunun 1. maddesi, askeri komutanlara, hükümet emirlerine uymayanları veya silahla direnenleri en şiddetli şekilde cezalandırma yetkisi vermiş, 2. madde ise askeri gereklilikler veya hıyanet nedeniyle ahalinin toplu veya münferit olarak başka yerlere sevkini düzenlemiştir (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2007, s. 156). Bu yetkiler, Millî Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı'nın sorumluluğu altında yürütülmüştür (Çelik, 2015, s. 80). Talat Paşa'nın 30 Mayıs 1915'te Meclis-i Vükela'da görüşülen tezkiresiyle, sevk işlemlerinin Musul, Zor ve Suriye bölgelerine başlatıldığı bildirilmiştir (Dündar, 2013, s. 70). Osmanlı Hükümeti, sevk ve iskânı düzenleyen talimatnamelerde, Ermenilerin mallarının korunması ve iaşelerinin karşılanması gibi insani tedbirleri öngörmüştür. Türk tarihçilere göre bu belgeler, uygulamanın temel amacının güvenlik ve geçici yerleştirme olduğunu kanıtlamaktadır ancak Ermeni ve Batılı çevreler bu kanunu "soykırım" iddiasının yasal kanıtı olarak kullanmaktadır (DAGM, 2007, s. 426).

Mevcut belgeler, Ermenilere yönelik zorunlu yer değiştirme uygulamasının Mayıs ayının ortalarında fiilen başlatıldığını, hukuki düzenleme niteliğindeki geçici kanunun ise bu uygulamadan sonra yürürlüğe girdiğini göstermektedir. İlk aşamada uygulamanın kapsamı sınırlı tutulmuş; Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri ile Adana, Sis ve Mersin şehir merkezleri dışında kalan bazı bölgeler sevk kararına dâhil edilmiştir (Atasoy, F. 2019, s. 18). Bu çerçevede Adana ve Mersin çevresi, Hizan ve Cebelibereket havalisi, Maraş sancağının merkez dışındaki kısımları ile Halep vilayetinin merkez kazaları hariç olmak üzere İskenderun, Beylan ve Antakya bölgelerinde yaşayan Ermeni nüfusun Musul ve Zor sancaklarına, Urfa'nın güneyine, Halep'in güney ve güneydoğusuna ve Suriye Vilayeti'nin doğu kesimlerine nakledilmesi öngörülmüştür. Ancak Ermeni isyanlarının yalnızca cephe hattına yakın bölgelerle sınırlı kalmayarak Anadolu'nun iç kesimlerine doğru yayılması, uygulamanın kapsamının genişletilmesine yol açmıştır. Özellikle Şarkî Karahisar'da 15 Haziran'da başlayan ve 3 Temmuz'da bastırılabilen ayaklanmanın ardından, zorunlu yer

değiştirme tedbirleri Anadolu'nun iç bölgelerini de kapsayacak şekilde uygulanmaya başlanmıştır (Yıldız, 2018, s. 100; Aybar, 2017, s. 468).

2.2.6. Tehcir, Uygulamada Karşılaşılan Sorunlar ve Alınan Tedbirler

Türk tarihsel anlatılarına göre Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'nın ağır şartlarına rağmen, Ermeni kabilelerinin can ve mal güvenliğini temin etmek için geniş çaplı hukuki ve idari tedbirler almıştır. Sevk edilen Ermenilerin taşınamaz malları (emval-i metruke), Emval-i Metruke komisyonları tarafından kayıt altına alınarak, sahipleri adına korunmuş ve iade edilmek üzere bedelleri mal sandıklarına yatırılmıştır (Alkaya, 2006, s. 111). Bu düzenlemeler tarihçilere göre, Ermenilerin hukuki haklarının devlet tarafından korunduğunu göstermektedir (Kurtuluş, 2019, s. 17).

Tehcirden muaf tutulan Ermeni nüfusunun da oldukça fazla olduğu öne sürülmektedir. Bunlar arasında Osmanlı ordusunda görevli asker ve subaylar, hükümet memurları, tüccarlar, Protestan ve Katolik Ermeniler ile dul kadınlar ve yetim çocuklar yer almaktadır (Elibol, 2007, s. 74). Özellikle Kütahya Mutasarrıfı Faik Ali Bey gibi yerel yöneticilerin, bölgedeki Ermenilerin isyanlara katılmaması nedeniyle merkezi tehcir emrini uygulamadığı ve onların yerlerinde kalmalarını sağladığı yerel kayıtlarda bulunmaktadır (Günay, 2009, s. 562).

Bu süreçte İstanbul, sevk ve iskân uygulamasının dışında tutulmuştur. Başkentte yalnızca devlet aleyhine faaliyet yürüttükleri tespit edilen 235 kişi, 24 Nisan tarihinde tutuklanmış; bunun dışında genel bir yer değiştirme uygulamasına gidilmemiştir. Ermeni toplumsal hafızasında “katliam günü” olarak anılan 24 Nisan tarihi, esasen bu tutuklamaların gerçekleştirildiği günü ifade etmektedir (Brubaker, 2012, s. 12). Ayrıca hükümet, 26 Eylül 1915 tarihli bir geçici kanunla yerleri değiştirilen kişilere ait taşınır ve taşınmaz malların tasfiye edilmesini ve elde edilen bedellerin, sahipleri adına emanet hesaplarda muhafaza edilmesini kararlaştırmıştır. İskân bölgeleri daha sonra genişletilerek, Kerkük sancağının İran sınırına yakın köy ve kasabaları da dâhil olmak üzere Musul vilayetinin güney ve batı kesimleri, Halep vilayetinin doğu ve batı bölgeleri ile Suriye'nin Havran ve Kerek sancaklarındaki yerleşim alanlarına, yerel Müslüman nüfusun yüzde onunu aşmayacak oranlarda dağıtım yapılması esas alınmıştır (Karacakaya, 2005, s. 50). Bu bakımdan Halaçoğlu'na göre tehcir edilen nüfusun önemli bir kısmı Kerek ve Havran (65.147 kişi), Menç-Bab-Maarra (37.702 kişi), Halep (30.000 kişi), Urfa-Zor-Musul hattı (29.957 kişi), Rakka ve Obik (25.000 kişi), Hama-Humus (12.000 kişi), doğrudan Zor (6.120 kişi) ve Kuneytra-Ba 'albek-Tebek Doma (492 kişi) gibi merkezlere dağıtılmıştır (Halaçoğlu, 2005, s. 39). Ermeni kaynaklarında da bu göçün Doğu Suriye, Kuzey Irak ve Suudi Arabistan'ın Kuzey bölgelerine yapıldığı aktarılmaktadır (United States Holocaust Memorial Museum,

2013, s. 10). Bu veriler, Suriye coğrafyasının hem ana güzergâh hem de iskân alanı olarak kullanıldığını göstermektedir.

Türk tarihçiler tarafından savaş koşullarında, düşmanla iş birliği yaptığı tespit edilen ve bu faaliyetlerini açıkça sürdüren toplulukların belirli bölgelerde zorunlu ikamete tabi tutulması, dönemin güvenlik anlayışı çerçevesinde olağan bir uygulama olarak değerlendirilmektedir. Benzer yöntemlerin İkinci Dünya Savaşı sırasında farklı devletler tarafından da kullanıldığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, tehcir kararının kendisinden ziyade, uygulama biçiminin “katliam” olarak nitelendirilmesi yönünde bir söylem geliştirilmiştir. Bu söylem temelde iki iddiaya dayanmaktadır. İlk iddia, Babîlî’nin ve özellikle Talat Paşa’nın tehcir kararını Ermenileri topluca ortadan kaldırma amacıyla aldığı ve bu doğrultuda gizli emirler yayımladığı yönündedir. İkinci iddia ise sevk sürecinde, zamanla sayısı artan Ermeni nüfusun devlet güçleri tarafından öldürüldüğü savıdır (Darkot & Tuncel, 1995, s. 115).

Birinci iddia, Talat Paşa’nın Berlin’de öldürülmesinin ardından, suikast faili Tehliryan’ın yargılaması sırasında mahkemeye sunulan beş telgraf ile İttihat ve Terakki yöneticilerinin mütareke sonrasında yargılanmalarında okunan iddianameye dayandırılmaktadır. Söz konusu telgrafların, Talat Paşa tarafından Halep’te görev yapan tehcir idaresi sekreteri Naim Bey’e gönderildiği ileri sürülmekte; bu belgelerin imha edilmediği, Aram Andonian adlı bir Ermeni yazar tarafından çoğaltılıp tercüme edilerek 1920 yılında Paris’te yayımlandığı ifade edilmektedir. İddialara göre bu telgraflardan yalnızca beşi “otantik” kabul edilmiştir (Karpas, 1985, s. 3-5). Ancak bu belgelerin neden diğer devletler tarafından uluslararası platformlarda Türkiye aleyhine kullanılmadığı, neden yalnızca sınırlı sayıdaki telgrafın gerçek kabul edildiği ve Andonian’ın eserinde yer alan diğer telgrafların neden aynı şekilde değerlendirilmediği soruları, söz konusu belgelerin güvenilirliği konusunda ciddi şüpheler doğurmaktadır. Nitekim aynı dava sürecinde tanıklık yapan Liman von Sanders, Ermeni tehcirine ilişkin esas talimatın 20 Mayıs 1915 tarihli olduğunu ifade etmiştir. Benzer şekilde, tehcir sürecinde büyük sorumluluk taşıdığı ileri sürülen ve bir Ermeni suikastı sonucu hayatını kaybeden Cemal Paşa da kendisine yöneltilen suçlamalara cevap vermek amacıyla kaleme aldığı yazılarında bu iddiaları reddetmiştir (Tiftik, 2009, s. 124-125).

Cemal Paşa’ya atfedilen değerlendirmede, Doğu Anadolu vilayetlerinde yaşanan gelişmelere ve devletin Ermeni nüfusun genel olarak yer değiştirilmesine neden karar verdiğine ilişkin ayrıntılı bilgi sahibi olunmadığı ifade edilmektedir. Paşa, söz konusu kararın alındığı dönemde İstanbul’da yürütülen görüşmelere dâhil edilmediğini, bu konuda

kendisinden herhangi bir mütalaa talep edilmediğini belirtmektedir. Kendi anlatımına göre, Ermenilerin Mezopotamya bölgesine sevk edilerek savaşın sonuna kadar burada ikamet etmelerini öngören geçici düzenlemeyi, vilayetlere Dâhiliye Nezareti tarafından gönderilen bir tebliğ aracılığıyla öğrenmiştir. Ayrıca Başkumandanlık Vekâleti'nde, sevk işlemlerinin mülki idare aracılığıyla yürütülmesi ve ordu bölgesinden geçişler sırasında Ermenilere yönelik herhangi bir saldırıya kesinlikle izin verilmemesi yönünde açık talimatlar bulunduğunu aktarmaktadır. Bununla birlikte Cemal Paşa, bütün Ermeni muhacirlerinin Mezopotamya'ya gönderilmeleri hâlinde ciddi insani sıkıntılarla karşılaşacaklarını öngördüğünü; bu nedenle sevk edilenlerin bir bölümünün Suriye ve Beyrut vilayetleri sınırları içerisinde iskân edilmelerinin daha uygun olacağı kanaatine vardığını ifade etmektedir. Bu tercih doğrultusunda, söz konusu vilayetlerde yaklaşık yüz elli bin Ermeni'nin yerleştirilmesinin mümkün olduğunu belirtmektedir (Cemal Paşa, 1977, s. 41-45).

Bu anlatım dikkate alınarak, Talat Paşa tarafından gizli ve yok etmeye yönelik genelgeler hazırlandığı yönündeki iddiaların, Cemal Paşa tarafından bilinmemiş ya da savunma amacıyla dahi zikredilmemiş olmasının açıklanmasının güç olduğu Tiftik'in 2009 tarihli çalışmasında ileri sürülmektedir. Ayrıca şu hususun da göz ardı edilmemesi gerektiği vurgulanmaktadır; Devletin Ermeni nüfusu tamamen ortadan kaldırma yönünde bir irade taşıması durumunda, bunu aylar süren ve uluslararası kamuoyunun dikkatini çeken bir sevk ve iskân süreciyle değil, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı ve özellikle cephe hatlarına yakın bölgelerde çok daha kısa sürede gerçekleştirebilme imkânına sahip olduğu söylenmektedir (Tiftik, 2009, s. 126).

Richmond'a (2010) göre, İngiliz arşivlerinde nüshalarının bulunduğu anlaşılan ve tehcir sürecinde uyulması gereken esasları içeren 28 Ağustos 1915 tarihli gizli bir telgrafın ilgili maddeleri de bu tür iddialarla bağdaştırılması güç hükümler içermektedir. Söz konusu talimatlarda, sevk edilen kişilerin gerek yolculuk sırasında gerekse iskân alanlarında herhangi bir saldırıya uğramaları hâlinde failerin derhal yakalanarak Divan-ı Harb'e sevk edilmeleri emredilmektedir (Richmond, 1994, s. 50). Aynı şekilde, muhacirlerden rüşvet alan, tehdit ya da vaat yoluyla kadınları istismar eden veya gayrimeşru ilişkilerde bulunan görevlilerin görevden alınarak ağır cezalara çarptırılmaları öngörülmektedir (Hocaoğlu, 2006, s. 70). Halaçoğlu (2010), bu düzenlemelerin birlikte değerlendirildiğinde, tehcirin gizli bir imha planının parçası olduğu yönündeki iddialarla, sevk sürecinde güvenliği ve hukuki yaptırımları öne çıkaran bu talimatların aynı anda geçerli kabul edilmesinin tutarlı olmadığını belirtmektedir (Halaçoğlu, 2010, s. 60).

Lojistik yetersizlikler, savaşın getirdiği kıtlık, çetin iklim şartları ve salgın hastalıklar (tifo, dizanteri) nedeniyle sevkiyat sırasında büyük zorluklar yaşanmış ve maalesef kayıplar meydana gelmiştir (Demirel, 2019, s. 52). Ayrıca Doğu ve Güneydoğu Anadolu güzergâhlarında Kürt aşiretleri ve Arap Urbanı tarafından gerçekleştirilen eşkıya saldırıları, Ermeni kabilelerinin kayıplarına yol açan diğer önemli bir faktör olarak gösterilebilir (Berber, 2021, s. 53). Türk tarihçilere göre Osmanlı Hükümeti, kabilelere yönelik bu saldırıları önlemek ve düzeni sağlamak için en şiddetli tedbirleri almış ve saldırganları derhal yargılamıştır (DAGM, 2007, s. 177). Görevini ihmal eden, rüşvet alan veya Ermeni kabilelerine kötü muamelede bulunan yaklaşık 1400 memur ve jandarma Divan-ı Harplerde yargılanmış, bir kısmı idam dâhil olmak üzere ağır cezalara çarptırılmıştır. Söz konusu tarihçilere göre bu resmi cezalandırmalar, tehcirin devlet politikası olarak imha amacı taşımadığını ve münferit suçların önüne geçilmeye çalışıldığını göstermektedir (Polat, 2014, s. 395).

2.2.7. Savaş Koşullarında Can Kayıpları ve Nüfus Tartışmaları

Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'daki tüm etnik unsurların ciddi kayıplar verdiği açıktır ve buna Ermeniler de dahildir. Ancak Türk araştırmacılara göre Ermeni isyanları ve silahlı faaliyetleri sonucunda hayatını kaybeden Türklerin sayısı, öldürüldüğü iddia edilen Ermenilerin sayısından çok daha fazladır (Paksoy, 2018, s. 175). Öldürülenlerin önemli bir kısmının, isyanlar sırasında saldırıya uğrayan Osmanlı askerleri ile günlük yaşamını sürdüren sivil halktan olduğu öne sürülmektedir. Ermeni komitacı gruplarının gerçekleştirdiği saldırılarda kadın, çocuk ve yaşlılar da hedef alındığı, birçok yerleşim yerinde sivillerin doğrudan şiddete maruz kaldığı anlatılmaktadır. Bu eylemler savaş ortamında ortaya çıkan en ağır insanlık ihlallerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca Ermeni komitacı hareketleri yabancı devletlerin siyasi teşvikleri, kışkırtmaları ve çeşitli destekleriyle güç kazanmış; bu durum hem Türk hem de Ermeni toplumlarının büyük zarar görmesine yol açmıştır (Müteveli, 2011, s. 284-286).

Doğu Anadolu'da meydana gelen çatışmalar ve tehcir sürecinde Ermeni toplumunun da ciddi kayıplar verdiği açıktır. Göç ettirilen kabilelerin bazıları savaş ortamının yarattığı güvenlik boşluğu, yerel çatışmalar ve bireysel intikam eylemleri nedeniyle saldırılara uğramıştır. Osmanlı hükümeti bu saldırıları önlemek amacıyla çeşitli güvenlik tedbirleri almış, saldırıya karışan kişiler ile görevini ihmal ettiği belirlenen muhafızları yargılayarak ağır cezalara çarptırmıştır (Müteveli, 2011, s. 288).

Savaş yıllarının ağır koşulları da can kayıplarının artmasında belirleyici olmuştur. Ulaşım imkânlarının yetersizliği, gıda ve ilaç eksikliği, sert iklim şartları ve salgın hastalıklar

hem askerî birlikler hem de sivil halk üzerinde yıkıcı etkiler meydana getirmiştir. Nitekim cephelerde yaklaşık 90.000 kişilik Osmanlı ordusu soğuk hava ve hastalıklar nedeniyle büyük kayıplar yaşamıştır. Benzer sıkıntılar yalnızca cephe hatlarında değil, Anadolu'nun uzak bölgelerinde ve hatta başkent İstanbul'da dahi hissedilmiştir. Bu ağır şartlar ve yokluk ortamı, Türkler ve Ermeniler dâhil olmak üzere imparatorluk sınırları içinde yaşayan tüm toplulukları doğrudan etkilemiştir. Bu durum, Ermeni propaganda faaliyetlerinde ve bazı terör örgütleri tarafından 'soykırım (jenosit)' olduğu iddia edilen olayların arka planını oluşturmaktadır (Memiş, 2005, s. 7-8).

Tehcir sırasında hayatını kaybeden Ermenilerin sayısına ilişkin verilen rakamlar ise farklı kaynaklarda birbirinden oldukça farklıdır. Örneğin Encyclopedia Britannica'nın 1918 yılı baskısında tehcir sırasında ölen Ermeni sayısı 600.000 olarak belirtilirken, aynı ansiklopedinin 1968 yılı baskısında bu sayı 1.500.000 olarak gösterilmiştir. Bu farklılık, konuya ilişkin rakamların kesinlik taşımadığını ortaya koymaktadır. Bu nedenle tehcir sürecinin gerçek boyutunu değerlendirmek için Osmanlı İmparatorluğu sınırları içindeki toplam Ermeni nüfusuna ilişkin verilerin incelenmesi gerekmektedir (Memiş & Köstüklü, 2002, s. 280).

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti sınırları içinde yaşayan Ermeni nüfusu çeşitli kaynaklara göre şöyledir:

Tablo 1: Farklı Kaynaklara Göre Osmanlı'daki Ermeni Nüfusu (Memiş, 2005, s. 9)

Kaynak	Nüfus
Ermeni Patrikhanesi	2.560.000
Ermeni Tarihçi Basmacıyan	3.380.000
Lozan'daki Ermeni Heyeti	2.500.000
Ermeni Tarihçisi Kevork Aslan	1.800.000
Fransız Sarı Kitabı	1.550.000
Encyclopedia Britannica	1.500.000
Ludovic de Constensa	1.400.000
H.F.B. Lynch	1.345.000
Revue de Paris	1.300.000
Osmanlı İstatistikleri	1.295.000
İngiliz Yıllığı	1.056.000

Tablo incelendiğinde; Ermeni kaynaklarına göre Osmanlı da ortalama 2 – 2.5 milyon civarında Ermeni'nin yaşadığı, Osmanlı resmi istatistiklerine göre 1.295,000 Ermeni'nin yaşadığı, çeşitli batı merkezli kaynaklarda ise ortalama 1 – 1.5 milyon civarında Ermeni'nin

yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu durum dikkate alındığında, Ermeni tarafınca ileri sürülen yüksek kayıp rakamlarının yine Ermeni tarafınca ileri sürülen nüfus verileri ile örtüştüğü ancak Osmanlı resmi nüfus verileri ve batılı kaynakların bir kısmı tarafından ileri sürülen veriler ile uyuşmadığı görülmektedir.

İttihat ve Terakki yönetiminin önde gelen isimlerinden Talat Paşa, partinin son toplantılarından birinde Ermeni kayıplarının yaklaşık 300.000 civarında olduğunu ifade etmiştir. İngiliz tarihçi Arnold Toynbee ise bu sayıyı 600.000 olarak vermiştir. Toynbee'nin ortaya koyduğu rakam, Encyclopedia Britannica'nın 1918 yılı baskısında yer alan verilerle de örtüşmektedir. Buna karşılık Osmanlı'da İttihat ve Terakki yönetiminin ardından kurulan Hürriyet ve İtilâf Hükümeti tehcir sırasında 800.000 Ermeni'nin hayatını kaybettiğini ileri sürmüştür ancak dönemin politikacıları tarafından bu söylemin hem önceki iktidarı eleştirmek hem de işgal kuvvetlerinin sempatisini kazanmak amacıyla yapıldığı ifade edilmiştir (Memiş, 2005, s. 9-10).

Lozan Konferansı'na katılan Ermeni heyetinin başkanı Bogos Nubar ise o dönemde Türkiye'de yaklaşık 280.000 Ermeni'nin yaşamaya devam ettiğini, ayrıca yaklaşık 700.000 Ermeni'nin de farklı ülkelere göç ettiğini belirtmiştir. Bu açıklama esas alındığında, Osmanlı resmi verilerine göre toplamda yaklaşık 1.300.000 olarak kabul edilen Ermeni nüfusundan Türkiye'de kalanlar ile başka ülkelere göç edenler çıkarıldığında kayıp sayısının yaklaşık 300.000 civarında olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kayıpların içinde isyan ve çete faaliyetlerinde hayatını kaybedenler ile Osmanlı Devleti'ne karşı savaşırken ölenler de bulunmaktadır. Ayrıca savaş şartlarının yol açtığı yoksulluk, hastalık ve yorgunluk gibi nedenlerle hayatını kaybedenler de bu toplamın içinde değerlendirilmelidir (Beyoğlu, 2008, s. 126-127; Memiş & Köstüklü, 2002, s. 282).

Bu çerçevede, döneme ilişkin uluslararası raporlar da benzer sonuçlara işaret etmektedir. Nitekim Milletler Cemiyeti bünyesinde faaliyet gösteren Mülteciler Komisyonu'nun 1923 tarihli raporunda, Osmanlı Ermenilerinden yaklaşık 1.399.000 kişinin hayatta olduğu belirtilmektedir. Aynı raporda yaklaşık 817.000 Ermeni'nin mülteci konumuna düştüğü ifade edilirken, Lozan öncesinde Anadolu'da yaşamaya devam eden Ermeni nüfusunun da yaklaşık 300.000 civarında olduğu anlaşılmaktadır. Bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, toplam Ermeni nüfusunun Osmanlı ve bazı batılı kaynaklara göre ortalama 1.500.000–1.600.000 aralığında kabul edilmesi hâlinde, 1915–1923 yılları arasındaki toplam kayıpların en fazla 300.000 civarında olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Çiçek'in 2011 tarihli çalışmasında bu kayıpların 150.000–200.000 kadarının savaş koşullarının yarattığı olumsuzluklar nedeniyle yaşandığı; dolayısıyla sistematik bir imha

politikasının gerçekleşmediği vurgulanmaktadır. Ayrıca Osmanlı hükümetinin sevk ve iskân sürecinde kayıpları en aza indirmeye yönelik çeşitli tedbirler aldığı ve bu doğrultuda önemli mali kaynaklar ayırdığı da arşiv belgelerinde yer almaktadır (Çiçek, 2011, s. 19-20). Zorunlu göç uygulaması sırasında hastalıktan, açlıktan ve diğer zorluklardan hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı ise, Osmanlı kayıtlarına göre 56.610 civarında kaydedilmiştir (Şenol, 2006, s. 66-67).

Diğer taraftan Ermeni ve Batı literatüründe, 1915 olayları sırasında hayatını kaybeden Ermeni sayısının bir milyondan fazla olduğu yönünde genel bir kabul bulunmakta olup, bazı çalışmalarda bu rakamın 1 ila 1,5 milyon arasında olduğu ifade edilmektedir (Hovannisian, 1992, s. 22). Buna karşılık, Ermeni tarafınca yapılan farklı araştırmalarda daha düşük tahminler de ileri sürülmektedir. Örneğin, bazı çalışmalarda yaklaşık 800.000 ölümden söz edilirken, 1919 Paris Barış Konferansı'nda oluşturulan komisyonun bu sayıyı yaklaşık 200.000 olarak değerlendirdiği görülmektedir (Güçlü, 2006, s. 13). Bu durum, Ermeni kayıplarına ilişkin kesin bir rakam üzerinde akademik bir uzlaşma bulunmadığını ve konunun farklı kaynaklara göre değişen yorumlara açık olduğunu göstermektedir.

Ermeni kayıpları ele alınırken aynı dönemde Türk toplumunun yaşadığı kayıpların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Nitekim Türk nüfusunun uğradığı kayıpların Ermeni kayıplarından daha yüksek olduğu çeşitli kaynakların ortak tezinden anlaşılmaktadır. Bogos Nubar'ın verdiği bilgilere göre yalnızca Doğu Anadolu'daki Müslüman nüfustan yaklaşık 1.400.000 kişi eksilmiştir (Memiş & Köstüklü, 2002, s. 283). Türk tarihçiler bu verilerden yola çıkarak, ortada planlı bir soykırımın bulunmadığını ve 1.500.000 Ermeni'nin öldüğü yönündeki iddiaların tarihsel verilerle örtüşmediğini ifade etmektedir. Bu tür iddialar, olayların gerçek boyutunu yansıtmayan yorumlar olarak değerlendirilmektedir (Genelkurmay ATASE Başkanlığı, 1989, s. 71-73; Köstüklü, 2006, s. 488).

Ayrıca Justin McCarthy da tehcir ve savaş yıllarındaki can kayıplarını ele alırken, yalnızca Ermeni nüfusun değil, aynı dönemde yaşamını yitiren Müslüman nüfusun da değerlendirme kapsamına alınmasının zorunlu olduğunu vurgulamaktadır. McCarthy'ye göre, istatistikî veriler, büyük çoğunluğu Türklerden oluşan yaklaşık 2,5 milyon Müslüman'ın bu dönemde hayatını kaybettiğini göstermektedir. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı altı vilayette ise bir milyondan fazla Müslüman nüfusun öldüğü belirtilmektedir. Ayrıca, cephe hattı dışında kalan Sivas gibi bölgelerde dahi, Rus ordusunun fiilî işgali söz konusu olmamasına rağmen, yüksek sayıda Müslüman kaybı yaşandığı ifade edilmektedir. Bu durumun, yalnızca belirli bir bölgeye özgü olmayıp, savaş koşullarının Anadolu genelinde yarattığı yıkımın bir sonucu olduğu ileri sürülmektedir (McCarthy, 1984, s. 90).

2.3. TEHCİR SONRASI DÖNEM

2.3.1. Sevk Edilen Nüfusa İdari ve Sosyoekonomik Uygulamalar

Tehcir sırasında yerlerinden edilen Ermeniler, Musul, Zor, Halep ve Suriye gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun savaş cephelerinden uzak güney bölgelerine sevk edilmişlerdir. Sevk edilen nüfusun toplam 438.758 olduğu ve sevk bölgesine varan nüfusun ise Halep'te bulunanlarla birlikte yaklaşık 382.148 kişi olduğu belgelenmiştir (Şenol, 2006, s. 38). Osmanlı Devleti, sevk edilen Ermenilerin yeni yerleşim yerlerinde hızla ekonomik ve sosyal yaşama adapte olmalarını sağlamak için kapsamlı planlar yapmıştır. Yeni iskân bölgelerinde Ermenilere, tarım yapmaları için devlet arazisinden toprak, tohum ve sermaye sağlanmıştır. Ticaret ve zanaatla uğraşan Ermeniler de desteklenmiş ve yetimler için barınma imkânları sağlanmıştır (Demirel, 2019, s. 50). Bu iskân planlamasında, Ermenilerin yerleştirildiği bölgelerdeki nüfus yoğunluğu, yerel Müslüman nüfusunun yüzde 10'unu geçmeyecek şekilde titizlikle ayarlanmıştır. Türk tarihçilere göre devlet bu kısıtlama ile, yeni yerleşim yerlerinde Ermenilerin tekrar isyan çıkarma ve toplu örgütlenme tehlikesini ortadan kaldırmayı amaçlamıştır (Elibol, 2007, s. 78). Yeni yerleşim yerlerinde Ermeni muhacirlerin barınma ihtiyaçlarını karşılamak üzere sistemli bir iskân politikası izlenmiştir. Ermenilerin yerleştirildiği bölgelerde kurulan köylerin elli haneyi geçmemesine dikkat edilmiş ve konut inşaatları tamamlanana kadar muhacirlerin barınma ve beslenme giderleri devletin göçmen fonundan karşılanmıştır (Atnur, 1994, s. 132; United States Holocaust Memorial Museum, 2013, s. 14).

Öte yandan Ermeni nüfusunun sevkiyatı, Anadolu'da ticaret ve sanayideki büyük rollerinden dolayı ekonomik bir boşluk yaratmıştır. Bu boşluğu doldurmak amacıyla, Ermenilerden boşalan bölgelere Müslüman göçmenler yerleştirilmiş ve bu bölgelerin yeniden canlandırılması için çalışmalar yapılmıştır. Ancak savaşın neden olduğu genel ekonomik yıkım, Anadolu'nun tamamını etkilemiştir. Devlet, Ermenilere ait kilise ve okul binaları ile terk edilen arazilerin korunması için Emval-i Metruke komisyonları kurmuştur. Bu mallar, sahipleri adına emanet olarak tutulmuş ve satılan malların bedelleri mal sandıklarına yatırılmıştır. Türk araştırmacılara göre; geri dönüş kararı sonrasında, Ermenilerin mallarının iadesi bu kayıtlar üzerinden titizlikle gerçekleştirilmiştir ancak Ermeni tarafının iddiaları bunun aksi yönündedir (Altınkaya, 2011, s. 95; Hovannisian, 1992, s. 309).

Osmanlı tarihi verilerine göre tehcirin yürütülmesi, devlete büyük bir maliyet getirmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti, tehcir edilen nüfusun yerleştirildiği bu yeni bölgelerdeki idari ve ekonomik faaliyetler için de geniş bir bütçe ayırmıştır. Sadece 1916 yılının sonuna kadar iâşe ve barınma hizmetleri için 150 milyon kuruşun harcanması planlanmış, bu durum

göç alan bölgelerdeki kamu harcamalarının ve ekonomik dolaşımın artmasına neden olmuştur (Şenol, 2006, s. 53). Bu bağlamda Ermenilerin göç ettiği bu bölgelerde devlet eliyle yürütülen yardımlar, tarımsal teşvikler ve sosyal hizmetler aracılığıyla köklü bir değişim yaşanmıştır. Yeni kurulan yerleşim birimleri ve sağlanan ekonomik destekler sayesinde, muhacirlerin savaş koşullarına rağmen hayatlarını idame ettirebilecekleri bir sosyo-ekonomik zemin oluşturulmaya çalışılmıştır (Kurtuluş, 2019, s. 9).

Aynı kaynaklarda toplumsal hayata entegrasyon sürecinin sadece sosyo-ekonomik alanla sınırlı kalmadığı ifade edilmekte, ticaret ve el sanatları alanında uzmanlığı olan Ermenilerin de desteklendiği aktarılmaktadır. Buna göre meslek sahibi Ermenilerin zanaatlarını sürdürebilmeleri için kendilerine gerekli sermaye ve alet edevat desteği verilerek, göç ettikleri bölgelerdeki yerel ekonomiye katkı sağlamalarının önü açılmıştır (Tiftik, 2009, s. 110).

Bölgedeki sosyal yapının en hassas unsurlarından biri olan kimsesiz çocuklar ve dul kadınlar için ise özel sosyal hizmet alanları oluşturulmuştur. Bu kapsamda Osmanlı kayıtlarına göre, yetim kalan Ermeni çocuklarının bakımı için yeni yetimhaneler açılmış ya da bu çocuklar güvenilir ailelerin yanına yerleştirilerek iâşeleri devlet tarafından güvence altına alınmıştır (Altınkaya, 2011, s. 46). Sağlık alanında yaşanan değişiklikler de bölgedeki sosyal yaşamın kalitesini korumak adına kritik bir rol oynamıştır. Muhacirlerin tedavi edilmesi ve salgın hastalıklarla mücadele edilmesi amacıyla bölgedeki sivil hastanelerin yanı sıra, savaş nedeniyle oldukça yoğun olan askeri hastaneler de Ermeni muhacirlerin kullanımına sunulmuştur (Genelkurmay Başkanlığı, 2000, s. 10). Türk tarihçilere göre Osmanlı hükümeti tarafından bu kadar büyük bir bütçenin ayrılmış olması ve savaş koşullarına rağmen sürecin bu şekilde titizlikle yürütülmesi, devletin tehcir amacının imha değil, yerleştirme olduğunu gösteren önemli bir kanıttır (Tang, 2009, s. 593).

Ermeni kayıtlarında ise Türk tarihsel anlatılarının aksine sevk sonrası Ermenilerin yerleştirildikleri bölgelerde sosyal ve ekonomik hayata entegrasyonlarına ilişkin sistemli bir süreç söz konusu olmadığı aktarılmaktadır. Literatürde, bu yerleşimlerin çoğunlukla geçici ve zorunlu nitelik taşıdığı, dolayısıyla yerel topluma kalıcı bir uyum sürecinin gelişmediği vurgulanmaktadır. Ekonomik açıdan ise üretim ve ticari faaliyetlere düzenli katılımdan ziyade, mülksüzleşme ve geçim sıkıntılarının öne çıktığı ifade edilmektedir. Bu bağlamda, sevk sonrası yaşam koşulları entegrasyondan ziyade hayatta kalma mücadelesi çerçevesinde değerlendirilmektedir (Hovannisian, 1992, s. 301-302).

2.3.2. Tehcirin Sonlandırılma Süreci

Tehcir sürecinde sevkiyat faaliyetlerinin, özellikle olumsuz iklim koşulları ve güzergâhlarda yaşanan yoğunluk nedeniyle zaman zaman aksadığı görülmüştür. Nitekim 25 Kasım 1915 tarihinden itibaren vilayetlere gönderilen yazışmalarda, kış mevsiminin başlaması gerekçe gösterilerek sevkiyat işlemlerinin geçici olarak durdurulduğu bildirilmiştir. Sonrasında 21 Şubat 1916 tarihli bir başka emirle, Ermeni sevkiyatına genel olarak son verildiği vilayetlere tebliğ edilmiş; ancak bu kararın, komitelerle ilişkisi tespit edilen ve kamu güvenliği açısından sakıncalı görülen kişiler için geçerli olmadığı, bu kişilerin derhal toplanarak Zor Sancağı'na gönderilmeleri gerektiği açıkça ifade edilmiştir (Karacakaya, 2005, s. 51).

Osmanlı Hükümeti, askerî ve idarî gereklilikleri gerekçe göstererek, ilk düzenlemeden yaklaşık yirmi gün sonra, 15 Mart 1916 tarihinde vilayet ve sancaklara yeni bir genelge göndermiştir. Bu genelgede, Ermeni sevkiyatının tamamen durdurulduğu ve bundan sonra hiçbir gerekçe ile yeniden sevkiyat yapılmaması gerektiği vurgulanmıştır. Bu çerçevede, henüz iskân bölgelerine ulaşmamış ve yol güzergâhlarında bulunan Ermenilerin, bulundukları vilayet sınırları içerisinde yerleştirilmeleri talimatı verilmiştir (Halaçoğlu, 2001, s. 60).

Ayrıca Türk tarih kaynaklarına göre, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından Osmanlı Hükümeti, tehcire tabi tutulan Ermenilerden talep edenlerin eski yerleşim bölgelerine geri dönebilmelerine imkân tanıyan bir politika benimsemiştir. 22 Aralık 1918 tarihinde Dâhiliye Nazırı Mustafa Paşa tarafından sadarete gönderilen yazıda, geri dönmek isteyen Ermenilerin eski yerlerine nakilleri konusunda ilgili birimlere talimat verildiği ve gerekli önlemlerin alındığı belirtilmiştir (Polat, 2014, s. 396).

Bu yaklaşım doğrultusunda hazırlanan ve 31 Aralık 1918 tarihini taşıyan geri dönüş kararnamesi, dönüş sürecine ilişkin ayrıntılı düzenlemeler içermektedir. Bu konuda Türk araştırmacılar tarafından yapılan çalışmaların aktarımlarına göre, söz konusu geri dönüş Kararnamesi kapsamında yalnızca gönüllü olarak geri dönmek isteyenlerin sevk edilmesi öngörülmüş, bunun dışında herhangi bir zorlayıcı uygulamaya gidilmeyeceği belirtilmiştir. Dönüş sürecinde yolculuk sırasında mağduriyet yaşanmaması ve varış noktalarında barınma ile iâse sorunlarının ortaya çıkmaması amacıyla gerekli tedbirlerin alınması şart koşulmuş; sevkiyat işlemlerinin ancak yerel yöneticilerle gerekli koordinasyon sağlandıktan sonra başlatılması öngörülmüştür. Ayrıca geri dönüş sürecinin yürütülmesi kapsamında devlet bütçesinden 2.000.000 lira ayrıldığı, harcanan paranın ise 120.000.000 lira olduğu belirtilmektedir. Bu çerçevede geri dönenlere, mümkün olan durumlarda ev ve arazilerinin iade edilmesi esas alınmıştır. Daha önce muhacirlerin yerleştirildiği konutların tahliyesi

kararlaştırılmış; geçici çözümlerle kimsenin açıkta kalmaması amacıyla birden fazla ailenin aynı mekânda iskân edilmesine izin verilmiştir (Günay, 2009, s. 562; iek, 2011, s. 19). Kilise, okul ve bu kurumlara gelir sağlayan taşınmazların ilgili cemaatlere geri verilmesi hükme bağlanmış; yetim çocukların ise kimlik tespitleri dikkatle yapıldıktan sonra talep hâlinde ailelerine ya da cemaatlerine teslim edilmesi öngörülmüştür. Ayrıca din değiştirmiş olan kişilere, talep etmeleri hâlinde eski dinlerine dönme serbestisi tanınmıştır. Müslüman erkeklerle evli olan Ermeni kadınların eski dinlerine dönmeleri durumunda, evlilik bağının kendiliğinden sona ereceği belirtilmiş; din değiştirmemeyi ve evliliği sürdürmeyi tercih edenlerin durumlarının ise yargı mercilerince karara bağlanacağı ifade edilmiştir (Halaçoğlu, 2010, s. 132). Söz konusu uygulamalar Türk çevrelerince insani birer devlet politikaları olarak değerlendirilirken, Ermeni çevrelerince bir asimilasyon politikası olarak yorumlanmıştır (United States Holocaust Memorial Museum, 2013, s. 15-16).

Kararnamenin devam eden hükümleri, mülkiyetin iadesi ve geri dönüş sürecinin idarî boyutuna ilişkin ayrıntılı düzenlemeler içermektedir. Buna göre, Ermenilere ait olup henüz herhangi bir kişi tarafından kullanılmayan taşınır ve taşınmaz malların doğrudan sahiplerine teslim edilmesi esası benimsenmiştir. Devlet hazinesine devredilmiş olan malların iadesi ise ilgili mal memurlarının onayıyla karara bağlanacak; bu işlemlerin sağlıklı yürütülebilmesi amacıyla ayrıca açıklayıcı tutanakların düzenlenmesi öngörülmüştür (elik, 2015, s. 30). Muhacirlere satılmış bulunan taşınmazların, asıl sahiplerinin geri dönmesiyle birlikte kademeli olarak teslim edilmesi kararlaştırılmış; bu süreçte daha önce belirlenen ilgili hükümlerin aynen uygulanacağı belirtilmiştir. Bununla birlikte, muhacirlerin kullanımında bulunan ve iade edilmesi öngörülen ev, dükkân, arazi ve zeytinliklerde yapılan tamirat, ekleme ya da tarımsal faaliyetler dikkate alınarak, her iki tarafın da mülkiyet ve emek haklarının korunması gerektiği vurgulanmıştır (şengül, 2014, s. 45).

Ekonomik açıdan zor durumda bulunan Ermenilerin geri dönüşlerinde ortaya çıkacak yolculuk ve iaşe giderlerinin, askerî bütçeden karşılanması karara bağlanmıştır. Ayrıca, bugüne kadar gerçekleştirilen sevkiyatların miktarı ile bundan sonra her ayın belirli tarihlerinde yapılan sevkiyatlara ilişkin bilgilerin düzenli olarak rapor edilmesi yükümlülüğü getirilmiştir. Osmanlı toprakları dışına çıkmış olan ve yeniden geri dönmek isteyen Ermenilerin ise yeni bir düzenleme yapılcaya kadar kabul edilmeyeceği hükme bağlanmıştır. Son olarak, söz konusu kararname hükümlerinin yalnızca Ermeni nüfusu kapsamadığı; benzer biçimde yerlerini terk etmek zorunda kalan Rum muhacirler için de geçerli olduğu açıkça ifade edilmiştir (Halaçoğlu, 2010, s. 133).

Türk araştırmacıların aktarımlarına göre; geri dönen Ermenilerin sosyal ve ekonomik durumlarını güvence altına almak için düzenlenen hukuki süreç titizlikle işletilmiştir. Ermenilerin terk ettikleri mallar, kayıtları tutularak sahiplerine iade edilmiş ve uğradıkları zararlar tazmin edilmiştir. Ayrıca, geri dönen Ermenilere iâşe (beslenme) ve iskân yardımları yapılmış; Müslüman muhacirler tarafından kullanılan evler tahliye edilerek sahiplerine teslim edilmiştir (Eroğlu, 2008, s. 134); Kurtuluş, 2019, s. 81). Ancak Ermeni tarihçiler tarafından, tehcir sürecinde Ermenilere ait taşınır ve taşınmaz mallara büyük ölçüde devlet tarafından el konulduğu, bunun sistematik bir mülksüzleştirme politikası olduğu, daha sonra yerel müslüman nüfusa dağıtıldığı ve savaş sonrası iade edilmediği ileri sürülmektedir (Hovannisian, 1992, s. 309). Ayrıca Türk tarihi literatürü; geri dönüşler sürerken Millî Mücadele döneminde özellikle Kilikya ve Güney cephesinde Ermenilerin bir kısmının Fransızlarla iş birliği yaparak Türk Kuvvetlerine karşı savaştığını (Özçelik, 2017, s. 667), bu siyasi çalkantılar ve savaşın yarattığı belirsizlik nedeniyle birçok Osmanlı Ermenisinin ABD, Fransa, Rusya ve Lübnan gibi ülkelere göç etmeyi tercih ettiğini, bu durumun Ermeni diasporasının oluşumunu ve güçlenmesini sağladığını vurgulamaktadır (Yıldız, 2018, s. 68). Geri dönüş sürecine ilişkin verilerin detaylı analizi ile tehcirin demografik, ekonomik ve toplumsal etkileri sonraki bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. GÖÇ TEORİLERİ PERSPEKTİFİNDEN TEHCİRİN ANADOLU COĞRAFYASINA ETKİLERİ

1915 yılında uygulamaya konulan tehcir politikası, Osmanlı Devleti'nin savaş koşulları içerisinde aldığı güvenlik tedbirlerinden biri olarak ortaya çıkmış; ancak etkileri yalnızca savaş dönemiyle sınırlı kalmamıştır. Süreç, Anadolu coğrafyasının demografik yapısından ekonomik ilişkilerine, toplumsal hayatından siyasal dengelerine kadar geniş kapsamlı sonuçlar doğurmuştur. Yüzyıllardır aynı coğrafyada birlikte yaşayan Türk, Kürt, Müslüman ve Ermeni toplulukları arasındaki ilişkiler, savaş şartları, güvenlik kaygıları ve karşılıklı çatışmaların etkisiyle derin biçimde sarsılmış; tehcir sonrasında Anadolu'nun nüfus yapısı, üretim düzeni, yerleşim ilişkileri ve siyasal atmosferi önemli ölçüde değişmiştir (Özşavlı, 2012, s. 243; Cansız, 2019, s. 157). Özellikle Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde meydana gelen nüfus boşalmaları, sadece sayısal bir nüfus azalması oluşturmamış; ticaret, zanaat, mülkiyet ilişkileri, yerel ekonomi ve toplumsal hafıza üzerinde de kalıcı etkiler bırakmıştır (Demirel, 2019, s. 58). Bunun yanında savaş yıllarında yaşanan çatışmalar, karşılıklı güven duygusunun zayıflamasına ve birlikte yaşama pratiğinin büyük ölçüde bozulmasına yol açmıştır (Çaykırın, 2020, s. 68).

Tehcir sonrasında Anadolu'dan ayrılan Ermeni nüfusunun önemli bir bölümü farklı ülkelere yönelmiş, özellikle Avrupa, Rusya ve Amerika gibi ülkelerde yeni diaspora toplulukları oluşmuştur. Oluşturulan bu güçlü diaspora topluluklarının sayesinde, tehcirin etkileri Anadolu'nun iç dengeleriyle sınırlı kalmayarak, uluslararası siyaset, dış politika, kimlik inşası vb. sosyolojik ve politik alanlarında da uzun süre devam eden sonuçlar üretmiştir (Laçiner, 2005, s. 174). Cumhuriyet döneminde de Ermeni meselesinin dış politika, güvenlik ve diplomasi alanlarında etkisini sürdürmesi, tehcirin kısa süreli bir savaş uygulaması olmaktan çıkarak etkileri günümüze kadar uzanan tarihsel ve siyasal sonuçlar doğurduğunu ortaya koymuştur (Aksu Can, 2019, s. 82). Bu nedenle tehcirin Anadolu'ya etkilerini yalnızca askerî veya siyasî gelişmeler üzerinden değerlendirmek yeterli değildir. Sürecin ortaya çıkardığı nüfus hareketleri, yer değiştirme deneyimleri, iskân uygulamaları, ekonomik dönüşümler, toplumsal kırılmalar ve diaspora oluşumu, göç olgusunu merkeze alan teorik yaklaşımlarla birlikte incelenmeyi gerekli kılmaktadır.

Göç olgusu, sosyal bilimlerde nüfusun mekânsal hareketiyle sınırlı bir olgu olarak değerlendirilmemektedir. Özellikle savaş, etnik çatışma, güvenlik kaygısı ve devlet müdahalesi sonucu ortaya çıkan zorunlu nüfus hareketleri; nüfus yapısını, üretim ilişkilerini, toplumsal aidiyetleri ve siyasal dengeleri doğrudan etkileyen süreçler olarak ele alınmaktadır

(Demir, 2023, s. 1410). Bu bağlamda göç teorileri, tehcir sonrasında ortaya çıkan dönüşümlerin farklı boyutlarını açıklayabilmek açısından önemli bir çerçeve sunmaktadır. Ancak tehciri tek bir teoriyle açıklamak pek mümkün görünmemektedir. Çünkü tehcir süreci de yalnızca insanların bir bölgeden başka bir bölgeye sevk edilmesinden ibaret değildir. Bu süreç aynı zamanda güvenlik kaygılarıyla alınan devlet kararlarını, zorunlu nüfus hareketlerini, geride bırakılan toplumsal ve ekonomik boşlukları, yeni iskân politikalarını, diaspora ağlarını ve kolektif hafıza oluşumunu da içermektedir. Bu nedenle bölüm boyunca tehcirin Anadolu üzerindeki etkileri değerlendirilirken tek bir teoriyle sınırlı kalınmamış; farklı etkileri açıklayabilmek amacıyla birden fazla göç teorisinden yararlanılmıştır.

Bu çerçevede demografik etkiler incelenirken ağırlıklı olarak zorla göç ve yerinden edilme teorileri kullanılmış; savaş, güvenlik tehdidi ve devlet müdahalesi sonucunda ortaya çıkan nüfus hareketleri bu yaklaşım üzerinden değerlendirilmiştir. Ekonomik etkiler ele alınırken Dünya Sistemi/Merkez-Çevre kuramından yararlanılmış; üretim ilişkileri, ticaret yapısı, sermaye birikimi ve ekonomik dönüşüm süreçleri bu çerçevede incelenmiştir. Politik etkiler kısmında güvenlik ikilemi ve devlet politikaları teorileri merkeze alınarak; savaş koşulları, güvenlik kaygıları, devlet müdahalesi ve tehcirin iç-dış politikaya yansımaları bu doğrultuda değerlendirilmiştir. Sosyolojik etkiler bölümünde ise göçmen ilişkiler ağı teorisi ile kültürel travma teorisi temel alınarak tehcirin toplumsal hafıza, kimlik algısı ve etnik ilişkiler üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Bunun yanında geri dönüş hareketleri, diaspora oluşumu, topluluklar arası bağların devamı ve göç sonrası ilişkilerin sürdürülmesi gibi konularda itme-çekme teorisinden diğer teorileri desteklemek amacıyla yardımcı düzeyde yararlanılmıştır. Bu bölümde amaç, tehcir sürecine ilişkin tarihsel tartışmaları yeniden üretmekten ziyade, tehcirin Anadolu coğrafyasında ortaya çıkardığı demografik, ekonomik, politik ve sosyolojik dönüşümleri göç teorileri perspektifinden incelemektir. Böylece tehcirin Anadolu üzerindeki etkileri; savaş dönemine ait geçici gelişmeler olarak bırakılmayıp nüfus hareketleri, devlet politikaları, ekonomik yapı, toplumsal hafıza ve uluslararası ilişkiler arasındaki bağlantılar dikkate alınarak geniş bir perspektiften değerlendirilebilecektir.

3.1. DEMOGRAFİK ETKİLER VE ZORLA GÖÇ / YERİNDEN EDİLME TEORİSİ

Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan savaşlar ve 1915 yılında çıkarılan Tehcir Kanunu nedeniyle Anadolu'daki Ermeni nüfusu hem sayısal hem de mekânsal dağılımda köklü değişimlere uğramış, Ülke'deki Ermeni nüfusun önemli bir bölümü yer değiştirmiştir. Bu süreç, bireylerin serbest tercihine dayanmayan, devlet kararıyla şekillenen zorunlu bir nüfus hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Bu kapsamda bireylerin özgür iradesi ile değil de devlet veya herhangi bir baskı unsuru aracılığıyla toplumların kitlesel göçe yönelmesi zorla göç

ve yerinden edilme teorileriyle açıklanabilen bir durumdur. Zorla göç teorisine göre savaş, güvenlik kaygısı, devlet müdahalesi ve siyasi krizler, bireylerin yaşadıkları yerlerden ayrılmasında belirleyici olabilmektedir (Tuğaç, 2025, s. 82). Richmond'un ifade ettiği gibi zorunlu göçte hareket zamanı, güzergâh ve hedef bölge bireylerin tercihleriyle değil, dışsal otoritenin kararlarıyla belirlenmektedir (Richmond, 1994, s. 46). Bu bağlamda Ermeni tehciri, Petersen'in zorunlu göç tipolojisinde belirtilen bireysel karar alma alanının büyük ölçüde ortadan kalktığı bir yerinden edilme süreci olarak değerlendirilebilir (Petersen, 1958, s. 261).

Zorla göç teorisinin vurguladığı üzere yerinden edilme, yalnızca nüfusun bir yerden başka bir yere hareketi değildir; aynı zamanda geride bırakılan coğrafyanın demografik, ekonomik ve toplumsal yapısını da dönüştüren bir süreçtir (Castles, 2003, s. 17-18). Tehcir ve sonrasındaki göç hareketleri özellikle Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusunun azalmasına ve bölgenin demografik yapısının değişmesine neden olmuştur. Ermeni nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerlerde meydana gelen boşluk, yalnızca sayısal bir azalma olarak kalmamış, aynı zamanda yerleşim düzeni, üretim ilişkileri ve toplumsal hayat açısından da önemli sonuçlar doğurmuştur. Anadolu coğrafyasının tarihsel ve demografik yapısı, uygulanan tehcir politikası neticesinde önemli değişiklikler yaşamış; özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu vilayetleri başta olmak üzere Ermeni nüfusun yoğun olduğu bölgelerde mekânsal ve sosyolojik bir boşluk meydana gelmiştir (Özdemir vd., 2005, s. 98).

Bu yönüyle tehcir, zorla göç teorisinin işaret ettiği biçimde, yalnızca göçe tabi tutulan topluluk üzerinde değil, aynı zamanda geride bırakılan coğrafyada da kalıcı demografik değişimlere yol açmıştır. Bu çerçevede Anadolu'da Ermeni nüfusunun azalmasıyla birlikte ortaya çıkan demografik boşluklar, bu boşlukların yeniden iskân politikalarıyla doldurulması, nüfusun farklı coğrafyalara yönelmesi ve Anadolu nüfusunun istatistiksel durumu gibi süreçler, yerinden edilme olgusunun demografik sonuçları olarak değerlendirilebilir ve bu bağlamda zorla göç teorisi ile açıklanabilir. Bununla birlikte zorla göç teorisine ek olarak nüfusun bir kısmının geri dönüşü ya da Anadolu dışına yönelmesi gibi gelişmeler ise sınırlı ölçüde itme-çekme teorisi ve diğer göç yaklaşımlarıyla ilişkilendirilerek ele alınabilir.

3.1.1. Boşalan Alanların Yeniden İskânı ve Yapılanması

Tehcir süreci, yalnızca Ermeni nüfusun Anadolu'nun belirli bölgelerinden ayrılmasıyla sınırlı kalmamış; aynı zamanda boşalan yerleşim alanlarının yeniden düzenlenmesi ve farklı nüfus gruplarıyla iskân edilmesi sonucunu doğurmuştur. Zorla göç ve yerinden edilme teorisi açısından bakıldığında, bu süreç geride bırakılan coğrafyanın nüfus düzeninin yeniden şekillenmesine sebep olmaktadır (Eker, 2025, s. 493). Zira bu süreçte devletin temel hedeflerinden biri, Ermeni nüfusunun çekilmesiyle ortaya çıkan demografik

boşluğu savaş mağduru Müslüman topluluklarla doldurarak bölgesel nüfus yapısını yeniden düzenlemek olmuştur. Castles'ın zorla göçü toplumsal yapıların dönüşümüne yol açan bir süreç olarak ele alması bu bakımdan önemlidir. Çünkü tehcir sonrasında Anadolu'da ortaya çıkan demografik boşluk, devletin iskân politikaları aracılığıyla yeniden düzenlenmiş ve özellikle Doğu Anadolu'daki nüfus dengesi önemli ölçüde değişmiştir (Castles, 2003, s. 17-18). Tehcir edilen Ermeni nüfusun yeni iskân bölgelerinde Müslüman nüfusun yüzde onunu geçmeyecek şekilde dağıtılması kuralı da bu mekânsal düzenleme anlayışının bir parçasıdır. Böylece devlet, hem sevk edilen nüfusun yeni bölgelerde yoğunlaşmasını önlemeye hem de olası güvenlik sorunlarını engellemeye çalışmıştır (Tiftik, 2009, s. 25).

Ermeni toplumunun zorunlu göçü sonucunda Anadolu coğrafyasında, özellikle Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde önemli ölçüde nüfus ve mülkiyet boşluğu meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti bu boşalan alanların idaresini düzenlemek amacıyla Emval-i Metruke Komisyonları kurmuş ve terk edilen ev, arazi, bağ ve bahçelerin tespit edilerek kayıt altına alınmasını sağlamıştır (Karacakaya, 2005, s. 56). Bu düzenleme, bir yandan Ermenilerin geri dönmeleri durumunda mülklerinin iade edilebilmesini mümkün kılmayı amaçlarken, diğer yandan bu alanların geçici olarak yeni yerleşimcilere tahsis edilmesine imkân tanımıştır. Nitekim söz konusu yerler, özellikle Rus işgali ve Balkan Savaşları nedeniyle yerlerinden edilmiş Müslüman muhacirlerin iskânı açısından önemli bir kaynak hâline gelmiştir (Özdemir, 2007, s. 109). Castles'ın zorla göçü toplumsal yapıların dönüşümüyle birlikte ele alan yaklaşımı burada açıklayıcıdır. Çünkü boşalan yerleşim alanları, nüfusun rastgele yer değiştirdiği alanlar hâline gelmemiş; devletin iskân, güvenlik ve mülkiyet politikalarıyla yeniden düzenlenmiştir (Castles, 2003, s. 17-18).

Bu kapsamda Ermenilerden boşalan yerlere yerleştirilen nüfus büyük ölçüde Kafkasya, Balkanlar ve Doğu Anadolu'dan gelen, savaş nedeniyle mallarını ve yurtlarını kaybetmiş Müslüman muhacirlerden oluşmuştur. Anadolu'daki nüfus hareketliliği bu nedenle tek yönlü ilerlememiş; Ermeni nüfusun sevgiyle eş zamanlı olarak Müslüman muhacirler de yeni yerleşim alanlarına yönlendirilmiştir. Boşalan köyler, mahalleler, evler ve araziler, yeni gelen nüfusun yerleştirilmesinde kullanılmış; devlet bu yerleşimcilere barınma ve iâşe sağlamak amacıyla çeşitli destek mekanizmaları geliştirmiştir (Kurt, 2019, s. 218-220). Zorunlu göç teorisi açısından bu aşama, yerinden edilmenin ardından gelen “yeniden yerleştirme” safhasına karşılık gelmektedir. Kunz'un yerinden edilme, geçiş ve uyum aşamalarına dayanan yaklaşımı, tehcir sonrasında Anadolu'da ortaya çıkan bu nüfus hareketini anlamada önemlidir; çünkü süreç sevk kararıyla sona ermemiş, boşalan mekânların yeni nüfuslarla doldurulmasıyla devam etmiştir (Kunz, 1973, s. 127; Kunz, 1981, s. 44).

Mondros mütarekesi sonrası Anadolu'ya Ermeni dönüşleri gerçekleşmiş olmakla birlikte özellikle milli mücadele döneminde Ermeni lejyonlarının faaliyetleri ve Fransız kuvvetleriyle iş birliği yaptıkları iddiaları, geri dönen Ermeniler ile bölgedeki Türk ve Kürt nüfus arasındaki huzursuzluğu artırmıştır. Bu durum, Ermenilerden boşalan alanların zaman içinde büyük ölçüde Türk ve Kürt unsurlar tarafından kalıcı biçimde sahiplenilmesine zemin hazırlamış ve Anadolu'nun demografik yapısında uzun vadeli değişimlere yol açmıştır (Ayna, 2018, s. 97). Ermeni nüfusun önemli bir kısmının Rusya, ABD ve Fransa gibi ülkelere göç etmeyi tercih etmesi de Anadolu'daki Türk-Müslüman nüfus yerleşiminin kalıcı hâle gelmesini güçlendirmiştir. Bu aşamada itme-çekme teorisi sınırlı ölçüde devreye girmektedir. Güvenlik endişesi, yerel huzursuzluk, mülkiyet sorunları ve geçim kaygısı Anadolu'dan ayrılmayı destekleyen itici faktörlerdir. Rusya, Fransa ve ABD gibi ülkelerde daha güvenli yaşam, akrabalık bağları, cemaat dayanışması ve ekonomik fırsatlar ise çekici faktörler olarak değerlendirilebilir (Lee, 1966, s. 48-50; Booth & Wheeler, 2008, s. 8). Millî Mücadele'nin kazanılması ve Lozan Antlaşması ile Ermeni devleti kurulmasına yönelik taleplerin reddedilmesi, boşalan alanların Türkiye Cumhuriyeti egemenliği altında Türk-Müslüman nüfus tarafından doldurulduğu gerçeğini pekiştirmiştir (Güllü, 2009, s. 600). Bu süreç ayrıca zorunlu göçün geride kalan coğrafyada yeni bir nüfus düzeni oluşturabileceğini gösteren önemli bir örnektir.

Diğer taraftan toplumsal yapılanma süreci yalnızca Osmanlı dönemiyle sınırlı kalmamış, Cumhuriyet döneminde de bazı bölgelerde benzer demografik ve mekânsal dönüşümler devam etmiştir. Örneğin Hatay bölgesinde 1939 yılında Türkiye'ye katılma süreci sırasında Ermeni nüfusun önemli bir bölümü Lübnan ve Suriye'ye göç etmiş, boşalan yerlere Türkmen nüfus yerleştirilmiştir. Böylece bölgenin etnik yapısı yeniden şekillenmiş ve Türkleşme süreci hız kazanmıştır (Aksoy, 2018, s. 74). Bu örnek, zorunlu göç sonrasında başlayan mekânsal-demografik dönüşümün Cumhuriyet döneminde farklı şartlar altında sürdüğünü göstermektedir. Yerinden edilme teorisi açısından bakıldığında, bir nüfus grubunun ayrılmasıyla oluşan boşluk, başka bir nüfus grubunun iskânıyla doldurulmakta ve mekânın toplumsal karakteri değişmektedir (Eker, 2025, s. 498). Bu nedenle zorunlu göç olgusu, Cumhuriyet'in kuruluş döneminde Türkiye Hükümeti'nin oluşturmaya çalıştığı ulus-devlet düzenine katkı sağlayan demografik araçlardan biri olarak da değerlendirilebilir. Bununla birlikte mülkiyetin idaresi, iskânın hukukî çerçevesi ve ulus-devlet politikaları gibi konular göç teorilerinin açıklama sınırını aşmakta; devlet politikaları ve nüfus mühendisliği bağlamında ayrıca değerlendirilmelidir.

3.1.2. Kalan Nüfus, Geri Dönüşler ve Yeni Göç Dalgaları

Tehcir merkezi bir karar olmakla birlikte her bölgede aynı biçimde uygulanmamıştır. Özellikle İstanbul, İzmir, Kütahya, Balıkesir, Antalya ve bazı Ege şehirlerinde yaşayan Ermeniler tehcir kapsamı dışında tutulmuş ve bu şehirlerdeki Ermeni nüfus savaş yılları boyunca varlığını sürdürmüştür. Bunun başlıca sebepleri arasında bu bölgelerin cephe hatlarından uzak olması ve Ermenilerin çoğunlukla ticaret, zanaat ve hizmet sektörlerinde önemli roller üstlenmeleri gösterilmektedir (Demirel, 2005, s. 482-483). Tehcirin uygulandığı bölgelerde dahi bazı istisnalar görülmüş; sanatkârlar, ustalar, doktorlar, eczacılar ve bazı tüccarlar yerlerinde bırakılmış, yaşlılar, kadınlar ve kimsesiz çocuklar çoğu zaman göçe tabi tutulmamıştır. Doğu Anadolu’da bazı Ermeni ustaların ordu için üretim yapan atölyelerde çalışmaya devam ederek şehirlerde kalmaları ve savaş sonrasında mesleklerini sürdürmeleri bu durumun örneklerinden biridir (Demirel, 2005, s. 485).

Bu tablo, tehcir uygulamasında merkezi kararın belirleyici olduğunu, fakat yerel şartların sürecin kapsamını değiştirebildiğini göstermektedir. Zorunlu göç teorisinde devlet müdahalesi temel unsur olmakla birlikte, uygulama aşamasında idarî kapasite, mesleki ihtiyaç, savaş ekonomisi ve yerel ilişkiler farklı sonuçlar doğurabilmektedir. Petersen’in zorunlu göç kavramsallaştırması, karar alma gücünün merkezî otoriteye geçtiğini açıklarken; Kunz’un aşamalı göç yaklaşımı, aynı kararın her bölgede aynı demografik sonucu üretmediğini anlamaya imkân vermektedir (Petersen, 1958, s. 261; Kunz, 1973, s. 127; Kunz, 1981, s. 44).

Tehcir sonrasında 1918’de çıkarılan geri dönüş düzenlemesi, sevk edilen Ermenilerin eski yerleşimlerine dönmelerine hukuki zemin hazırlamıştır. Osmanlı arşiv belgeleri ve yabancı ülke arşivlerinde yer alan bilgilere göre, Mondros Mütarekesi’nin ardından Anadolu’da tehciye tabi tutulmamış ve yerleşimlerini sürdürmekte olan hatırı sayılır bir Ermeni nüfusu bulunduğu gibi, kararname sonrasında tehcir bölgelerinden eski yurtlarına dönen önemli sayıda Ermeni de olmuş ancak savaşın yarattığı yıkım, ekonomik imkânsızlıklar ve Millî Mücadele sürecindeki çatışmalar nedeniyle Ermenilerin büyük çoğunluğu ya dönmeyi reddetmiş ya da yeniden göç etmiştir (Çiçek, 2011, s. 19-20; Demirel, 2005, s. 487). Ermeni kaynaklarında da tehcir sonrası Anadolu’ya geri dönüşlerin yaşandığı, ancak güvenlik kaygısı ve toplumlar arası huzursuzluklar nedeniyle bu dönüşlerin sınırlı kaldığı vurgulanmaktadır (Hovannisian, 1992, s. 12). Lozan Barış Antlaşması kapsamında da yine Türkiye’den ayrılan Ermeni vatandaşlara iki yıl içinde geri dönme ve vatandaşlığı tercih etme hakkı tanınmış, ancak bu hak büyük bir geri dönüş dalgası yaratmamıştır (Kalfaoğlu, 2015, s. 6). Bu durum, zorunlu göçün orta ve uzun vadede eski yerleşim alanlarına dönüşü garanti

etmediğini göstermektedir. Nitekim zorunlu göçün etkileri, sevk edilen nüfusun geri dönüş imkânı elde etmesiyle ortadan kalkmamış; Geri dönüş hakkı tanılsa bile, yerel güvenlik, ekonomik imkânlar, mülkiyet sorunları ve toplumsal kabul şartları dönüş kararında belirleyici olmuştur (Betts, 2017, s. 121).

Tehcir sonrası döneme ilişkin nüfus verileri ise, Anadolu'daki Ermeni nüfusunun akıbetinin çeşitli kaynaklara göre farklı açılardan değerlendirildiğini göstermektedir. İngiltere Karadeniz Ordusu İstihbarat Birimi tarafından Savaş Kabinesi'ne sunulan bir raporda, Anadolu'daki çeşitli şehirlerin 1914 ve 1918 yıllarına ait Ermeni nüfusları karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Rapora göre Edirne ve İstanbul dâhil olmak üzere Anadolu'daki Ermeni nüfusu 1914 yılında 773.430 olarak belirtilmiş, 1918 yılı için ise 658.900 olarak kayda geçirilmiştir. Bununla birlikte 1914 nüfus verilerinde yer alan ve 136.000 Ermeni nüfusa sahip Erzurum'un 1918 sayımına dâhil edilmemesi dikkate alındığında, 1918 yılı toplam Ermeni nüfusunun 794.900'e ulaştığı ifade edilmektedir (Halaçoğlu, 2001, s. 83; Şenol, 2006, s. 76). Bu veriler doğru kabul edildiğinde, tehcir edilen Ermeni nüfusunun önemli bir bölümünün geri döndüğü veya tehcirden muaf tutulduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Amerikan arşiv belgelerinde de İngiltere kaynaklı verilere benzer şekilde, Sevr'den önce Anadolu'da yaşayan Ermeni sayısının geri dönenlerle birlikte 644.900 civarında olduğunu vurgulanmaktadır (Şenol, 2006, s. 76). Aynı şekilde Ermeni Patrikhanesi tarafından 1921 yılında açıklanan veriler de 644.900 sayısını vermektedir. Ayrıca söz konusu Patrikhane'nin aynı yıl İngiltere ve ABD'ye bildirdiği raporda da yaklaşık 350 bin Ermenin geri döndüğü bilgisi yer almaktadır (Çiçek, 2011, s. 19).

Amerikan Millî Arşivi'nde bulunan başka bir belgede ise Anadolu şehirlerindeki Ermeni nüfusunun ne kadarının tehciire tabi tutulduğu ne kadarının yerinde kaldığı, sevk edilenlerden kaçının geri döndüğü, kayıp ve ölüm sayıları ile 1919 sonrasında dışarıdan gelip yerleşen Ermenilerin miktarına ilişkin ayrıntılı istatistikler yer almaktadır (Karpas, 1999, s. 3-5). Bu belgede Adana merkez örneği dikkat çekicidir. Savaş öncesinde Adana merkezde yaklaşık 25.000 Ermeni'nin yaşadığı; bunlardan 17.000'inin sevk edildiği, 8.000'inin ise yerinde bırakıldığı belirtilmektedir. Savaş sonrasında sevk edilen 17.000 kişiden 12.000'inin geri döndüğü, 5.000'inin kayıp olarak kayda geçtiği; böylece 1919 yılı itibarıyla Adana'daki Ermeni nüfusunun 20.000'e ulaştığı ifade edilmektedir. Ayrıca 1919 sonrasında Adana'ya dışarıdan gelen yaklaşık 30.000 Ermeni ile birlikte şehirdeki toplam Ermeni nüfusunun 50.000'e yükseldiği belirtilmektedir (Şenol, 2006, s. 77).

Bu veriler, Ermenilerin önemli bir bölümünün eski yerleşim alanlarına geri döndüğünü göstermekte; bunun yanı sıra tehcir uygulamasına hiç dâhil edilmeyen ve yerlerinde kalmaya

devam eden azımsanmayacak büyüklükte bir Ermeni nüfusunun varlığına da işaret etmektedir. Nüfusun tamamının sevk edilmemesi ve bir bölümünün yerinde bırakılması, tehcir uygulamasının kapsamı ve niteliği değerlendirilirken dikkate alınması gereken bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca sevk edilen nüfusun önemli bir kısmının geri dönmüş olması, tehcir sürecinde çok yüksek oranlarda nüfus kaybı yaşandığı yönündeki iddiaların demografik veriler ışığında yeniden tartışılmasına neden olmuştur. Bunun yanında, bazı şehirlerde yerli Ermeni nüfusunu aşacak sayıda, geldikleri ülkeler açıkça belirtilmeyen yeni Ermeni göçmenlerin iskân edilmiş olması da dikkat çekmektedir (Şengül, 2014, s. 52). Zorunlu göç teorisi bakımından söz konusu geri dönüş verileri önemlidir; çünkü yerinden edilme her zaman kalıcı kopuşla sonuçlanmamaktadır. Ancak geri dönüşün gerçekleşebilmesi için güvenlik, mülkiyet, yerel kabul ve geçim imkânlarının birlikte oluşması gerekmektedir (Betts, 2017, s. 103).

Bununla birlikte geri dönmeyen ya da çeşitli belgelerde kayıp olarak geçen Ermenilerin akıbeti de araştırma konusu olmuştur. Yapılan çalışmalara göre eski yerlerine dönmeyenlerin büyük bir kısmının Amerika Birleşik Devletleri, Fransa, Güney Amerika ülkeleri ile Avustralya, Hindistan, İran ve Rusya gibi farklı coğrafyalara göç ettikleri anlaşılmaktadır. Anadolu'dan ayrılan bu gruplar, eski yerleşim bölgelerine dönenler ve İtilaf Devletleri orduları bünyesinde savaşırken hayatını kaybedenler birlikte değerlendirildiğinde, 1915 öncesinde Anadolu'da yaşadığı ileri sürülen Ermeni nüfusuna yakın bir toplam sayıya ulaşılmaktadır. Bu durum, kayıp olarak değerlendirilen nüfusun önemli bir bölümünün başka ülkelere göç etmiş olabileceğini düşündürmektedir (Ertaş, 2015, s. 72). Göçmen ilişkiler ağı teorisi burada açıklayıcı bir katkı sunmaktadır. Çünkü daha önce göç eden Ermenilerin oluşturduğu akrabalık, kilise, cemaat ve hemşehrilik bağları sonraki göçleri kolaylaştırmış; göç edilen ülkelere barınma, iş bulma ve uyum süreçleri açısından sosyal destek sağlamıştır (Arı, 2022, s. 3790; Uslu Ak, 2021, s. 1754).

Nitekim Osmanlı limanlarından başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere çeşitli ülkelere giden gemilere ait yolcu listelerinde, göç eden Ermenilere ilişkin ayrıntılı kayıtlar bulunmaktadır. Bu listelerde kişilerin ad ve soyadları, yaşları, cinsiyetleri ve seyahat ettikleri gemilere dair bilgiler yer almaktadır (Halaçoğlu, 2005, s. 108). Ayrıca bu tür göç hareketlerinin yalnızca savaş yıllarına özgü olmadığı, 1900'lü yılların başından itibaren de devam ettiği anlaşılmaktadır. İmparatorluk topraklarından farklı ülkelere yönelen bu göçlere ilişkin sayısal veriler, dönemin nüfus hareketliliğini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Bu nedenle savaş yıllarında Osmanlı Devleti'nden diğer ülkelere gerçekleşmiş olan göçlerin tablo halinde incelenmesi faydalı olacaktır.

Tablo 2: Osmanlı Topraklarından Çeşitli Ülkelere Yapılan Göçler (Şenol, 2006, s. 80)

Ülke	Yıl	Miktar
Rusya	1914–1918	350.000
İran	1914–1918	40.000
ABD	1900–1918	65.000
Avustralya	1915–1918	30.000
Hindistan	1915–1918	7.000
Arjantin	1915–1918	6.000
Fransa	1914–1920	100.000
Diğer Ülkeler	1914–1918	50.000
İtilaf askeri olarak ölenler	1914–1918	200.000
Toplam		848.000
Osmanlı’da yaşayanlar ve ölenler	1918	644.900
Genel toplam	1914–1918	1.492.000

Tabloda yer alan veriler, 1914–1920 yılları arasında gerçekleşen göç hareketleri ile Osmanlı topraklarında yaşayan nüfusun niceliksel dağılımının hem Osmanlı resmî istatistikleriyle hem de yabancı ülkelere ait nüfus kayıtlarıyla büyük ölçüde örtüştüğünü göstermektedir (Köstüklü, 2006, s. 488). Bu uyum, dönemin nüfus hareketliliğinin farklı arşiv ve kayıt sistemleri üzerinden izlenebildiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda yabancı kaynaklarda göç ettiği belirtilen Ermeni nüfusun varlığı, 1915 yılına ilişkin iddiaların demografik veriler ışığında yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Göç literatüründe uluslararası hareketliliğin farklı ülkeleri, toplumları ve siyasal alanları etkileyen bir süreç hâline geldiği belirtilmektedir (Memişoğlu ve Yiğit, 2019, s. 40). Buna karşılık tablodaki sayıların doğruluğu, hangi nüfusun hangi kategoriye dâhil edildiği ve “İtilaf askeri olarak ölenler” gibi kalemlerin demografik hesaba nasıl katılacağı göç teorileri ile çözülebilecek bir konu değildir. Bu kısım, kaynak tenkidi ve nüfus istatistiği yöntemiyle ayrıca değerlendirilmelidir.

Elde edilen veriler genel olarak değerlendirildiğinde, 1915 yılında tehcir uygulaması kapsamında güney bölgelere sevk edilen Ermenilerin önemli bir bölümünün savaş sonrasında eski yerleşim alanlarına geri döndüğü; bir kısmının ise daha elverişli ekonomik ve sosyal koşullar arayışıyla farklı ülkelere göç etmeyi tercih ettiği anlaşılmaktadır. Bu noktada bazı teoriler, tehcir kararının Anadolu’ya olan demografik etkilerini açıklamak konusunda zorla göç ve yerinden edilme teorisine sınırlı ölçüde katkı sağlamaktadır. Nitekim Anadolu’dan farklı coğrafyalara yönelen Ermeni göçlerinin tamamı devletin zorunlu müdahalesi ile

olmamış, özellikle 1920–1950 yılları arasında kendi inisiyatifiyle Anadolu’yu terk eden ciddi sayıda Ermeni nüfusu da söz konusu olmuştur. Bu duruma örnek olarak, 1922 yılında Türk kuvvetlerinin İzmir’i yeniden kontrol altına almasının ardından yaklaşık 120.000 Ermeni’nin Yunanistan’a göç ettiği yönündeki bilgiler gösterilebilmektedir (Halaçoğlu, 2010, s. 60). Rusya, Avrupa, Amerika ve Orta Doğu gibi farklı bölgelere yönelen göçlerde ekonomik imkânlar, güvenlik arayışı, akrabalık bağları ve sosyal ağlar daha belirgin hâle gelmiştir (Özçelik, 2017, s. 671). Bu süreç, zorunlu göçün ilk aşamasından sonra zorlanmış göç, gönüllü göç, diaspora ağı ve hedef ülke çekiciliği gibi ikincil göç dinamiklerinin devreye girdiğini göstermektedir. Bu nedenle itme-çekme teorisi ve göçmen ilişkiler ağı kuramı, tehcir sonrasında gelişen diaspora ve uluslararası göç hareketlerini açıklamada tamamlayıcı bir yaklaşım sunmaktadır (Demir, 2023, s. 1412-1418).

3.1.3. Demografik Boşalma ve Nüfus Yapısındaki Değişim

Tehcirin ve Millî Mücadele döneminin ardından Anadolu’da kalan Ermeni nüfusu, Osmanlı’daki eski demografik gücünden oldukça uzak, daha küçük ve dağınık bir azınlık haline gelmiştir. Mondros Mütarekesi ve Lozan Antlaşması sonrasında bazı Ermenilerin eski yerleşim bölgelerine dönme girişimleri olmuşsa da bu dönüşler sınırlı kalmış; Cumhuriyetin kuruluşuna gelindiğinde Anadolu’da kalan Ermeni nüfusu önceki yüzyıllarla kıyaslanamayacak ölçüde azalmıştır (Demirel, 2019, s. 52). Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti, ulus-devlet inşa sürecinin bir gereği olarak nüfusun niceliğini ve niteliğini belirlemeye yönelmiş ve bu amaçla 1927 yılında ilk genel nüfus sayımını gerçekleştirmiştir. Bu sayım, tehcir sonrası Anadolu’da kalan Ermeni nüfusunun durumunu somut rakamlarla ortaya koyan en önemli kaynaklardan biri olmuştur (Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 1929, s. 97). Zorunlu göç teorisi açısından bu sayım, yerinden edilmenin Anadolu’daki nüfus dağılımını hangi ölçüde değiştirdiğini izlemeye imkân sağlayan temel verilerden biridir.

1927 nüfus sayımının hazırlanış süreci oldukça kapsamlıdır. Sayım öncesinde İstatistik Umum Müdürlüğü kurulmuş, ülke genelinde halkı sayımın amacı konusunda bilgilendiren yoğun bir propaganda faaliyeti yürütülmüştür. Osmanlı döneminde nüfus sayımlarının daha çok askerlik ve vergi amacıyla yapılması nedeniyle halkta oluşan güvensizlik, Cumhuriyet yönetimi tarafından giderilmeye çalışılmıştır. Ancak buna rağmen özellikle gayrimüslim nüfusun bir kısmının kendisini gizlediği, bazı bölgelerde dağınık yerleşimlerin tam olarak kayıt altına alınamadığı resmî raporlarda da ifade edilmiştir. İstanbul’da Rum, Ermeni ve Yahudi nüfusun sayım sırasında kendilerini gizledikleri, farklı muamele görme endişesi taşıdıkları açıkça belirtilmektedir (Topçu, 2026, s. 241). Bu nedenle Ermeni nüfusuna dair

veriler mutlak doğruluğa sahip olmaktan ziyade genel demografik eğilimi göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Yerinden edilme çalışmalarında nüfusun resmî kayıtla ilişkisi de önemlidir. Tekin’in aktardığı yerinden edilme tanımı, zorunlu göçün güvenlik, aidiyet ve yaşam düzeninde kırılma yarattığını vurgulamaktadır (Tekin, 2011, s. 93). Bu çerçevede Ermeni nüfusun bir kısmının sayım sırasında kendisini gizleme eğilimi, tehcir ve sonrasındaki güvensizlik ortamının demografik kayıt süreçlerine de yansıdığını göstermektedir. Çünkü yerinden edilme tecrübesinin yarattığı korku, kuşku ve farklı muamele görme endişesi, kimliğin açık biçimde beyan edilmesini zorlaştırabilmektedir (Çakmak, 2018, s. 359).

Bu noktada tehcir öncesi ve sonrası Anadolu’da ki nüfusun değişiminin net anlaşılabilmesi için Osmanlı Devleti’nin son resmi sayımı olan 1914 nüfus sayımı verileri ile Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin ilk resmi sayımı olan 1927 nüfus sayımı verilerinin karşılaştırılması faydalı olacaktır. Ancak belirtmek gerekir ki Osmanlı’da yapılan nüfus sayımları Millet sistemi esasına dayalı olduğundan nüfusun etnik dağılımı açısından net veriler sunarken, Türkiye Cumhuriyeti tarafından yapılan 1927 sayımı din ve ana dil esasına dayandığı için etnik kimliğe dayalı net bir sonuç vermemektedir. Bu nedenle 1927 nüfus sayımında dini esasa göre yapılan sınıflandırma ile ana dil esasına göre yapılan sınıflandırma farklı sonuçlar vermiştir. Ancak bu çalışmada tehcir öncesi ve sonrası Anadolu nüfusuna dair net bir analiz yapılabilmesi için 1927 sayımına ait nüfus verileri din esasına dayalı sınıflandırma baz alınarak karşılaştırmalı bir tablo haline getirilmiştir.

Tablo 3: 1914-1917 Nüfus Verilerinin Karşılaştırması (Mutlu, 2016, s. 57)

Grup	1914	1927
Müslümanlar	12.966.843	13.269.360
Rumlar	1.529.170	109.905
Ermeniler	1.266.458	77.433
Diğerleri (Yahudi vb.)	242.632	191.572
Toplam	16.005.103	13.648.270

Sayım sonuçlarına göre din hanesinde kendisini Ermeni olarak tanımlayan Gregoryen Ermenilerin sayısı 77.433’tür. Katolik, Protestan ve “Hristiyan” olarak kaydedilenlerin büyük çoğunluğunun da Ermeni kökenli olduğu dikkate alındığında, Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yaşayan Ermenilerin sayısının yaklaşık 123.602 civarında olduğu tahmin edilmektedir (Uyar, 2018, s. 2). Öte yandan dil esasına göre yapılan sınıflandırmada ana dili Ermenice olan kişi sayısı 64.745 olarak belirlenmiştir. Bu durum, Ermenilerin önemli bir kısmının ana dil olarak artık Ermeniceyi değil Türkçeyi kullandığını göstermektedir. Nitekim Ermeniceyi ana dili olarak beyan edenlerin sayısının, din kısmında Ermeni olarak yazılanlardan daha düşük

olması, dil değişiminin ve kültürel uyum sürecinin güçlü bir göstergesi olarak yorumlanabilir (İUM, 1929, s. 31). Yaklaşık 12.698 kişinin ana dili olarak Ermeniceyi kullanmaması ancak dinî kimliğini Ermeni olarak korumaya devam etmesi; Cumhuriyet'in ilk yıllarında Ermeni cemaatinin bir kısmının gündelik hayatta Türkçeyi tercih ettiğini, fakat kilise ve cemaat yapısı üzerinden kimliğini sürdürmeye çalıştığını ortaya koymaktadır. Özellikle büyük şehirlerde yaşayan Ermenilerin çocuklarını Türkçe eğitim veren okullara göndermesi, ticaret hayatında Türkçenin zorunlu hale gelmesi ve kamusal alanın Türkleşmesi bu dönüşümde etkili olmuştur (Topçu, 2026, s. 253). Zorunlu göç ve yerinden edilme teorisi bu noktada dil ve kimlik verilerinin de demografik dönüşümün parçası olduğunu göstermektedir. Nüfusun azalması kadar, kalan nüfusun mekânsal yoğunlaşması ve dil kullanımındaki değişim de yerinden edilme sonrasında oluşan yeni toplumsal koşullarla bağlantılıdır (Kurtural, 2023, s. 14). Çünkü tehcir sonrası kalan nüfus, kimliğini korurken gündelik hayatta daha güvenli ve işlevsel gördüğü dil pratiklerine yönelebilmiştir.

Bu tablo özellikle İstanbul örneğinde daha belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır. 1927 verilerine göre Ermenice konuşan nüfusun yaklaşık %70'i İstanbul'da yaşamaktadır. İstanbul'daki Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu ilçe Beyoğlu'dur. Beyoğlu'nda 23.522 Ermeni yaşamaktadır ve bu durum, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan şehir merkezli Ermeni varlığının devam ettiğini göstermektedir (Topçu, 2026, s. 252). Buna karşılık Anadolu'nun birçok vilayetinde Ermeni nüfusu seyrekleşmiş, ancak tamamen ortadan kalkmamıştır. Sivas, Malatya, Elâzığ, Tokat, Amasya ve Yozgat gibi vilayetlerde Ermenice konuşan küçük fakat süreklilik arz eden grupların varlığı tespit edilmiştir. Bu vilayetlerdeki Ermeni nüfusu daha çok esnafılık gibi küçük mesleklerle hayatını sürdürmüş ve yerel toplumla iç içe yaşamaya devam etmiştir (Çiçek, 2011, s. 12). Bu dağılım, zorunlu göç sonrası kalan nüfusun daha güvenli, ekonomik açıdan daha elverişli ve idari merkezlere yakın alanlarda yoğunlaşma eğilimi gösterdiğini ortaya koymaktadır (Çakmak, 2018, s. 359).

Diğer taraftan cumhuriyetin kuruluş yıllarında Ermeni nüfusunun azalmasında tehcirin yanı sıra sonraki dönemde yaşanan göçler de belirleyici olmuştur. Zira 1927 nüfus sayımından sonra da Türkiye'den Ermeni göçleri devam etmiş; özellikle Fransa, ABD ve Orta Doğu ülkelerine yönelen yeni bir diaspora dalgası ortaya çıkmıştır. 1935 Nüfus Sayımı sonuçları bu sürecin devam ettiğini açıkça göstermektedir. Her ne kadar 1927 ve 1935 sayımları arasında kullanılan kategoriler birebir örtüşmese de Gregoryen Ermenilerin sayısı esas alındığında yaklaşık %42'lik bir azalma ile 44.911'e düştüğü görülmektedir (Demirel, 2005, s. 491). Bu durum, Cumhuriyet döneminin ilk on yılında Ermeni nüfusunun hem sayısal olarak küçüldüğünü hem de coğrafi olarak daha dar alanlara çekildiğini ortaya koymaktadır.

Bu azalma, doğrudan tehcir uygulamasından sonraki dönemde yeni göç dinamiklerinin devreye girdiğini göstermektedir. Söz konusu 1927-1935 dönemi tehcir uygulamasının bitiminden yaklaşık yirmi yıl sonrasını ifade ettiği için artık bir devlet zoruyla yerinden edilmeden söz edilememektedir. Buna rağmen Ermeni nüfusunun Anadolu'dan ayrılmayı ve başta ABD ve Avrupa ülkelerine göç etmeyi hala tercih ediyor olması itme-çekme yaklaşımıyla doğrudan bağdaşmaktadır. Avrupa ve Amerika'nın ekonomik fırsatları, gelişmiş şehir hayatı ve yerleşmiş diaspora ağları çekici faktörlerdir; Anadolu'daki güvenlik endişesi, ekonomik belirsizlik ve azınlık olarak yaşamının getirdiği kaygılar ise itici faktörlerdir (Dorigo & Tobler, 1983, s. 12).

Ermeni nüfusunun mekânsal dağılımı da bu dönüşümün bir başka göstergesidir. Osmanlı döneminde Doğu Anadolu vilayetlerinde yoğun olarak bulunan Ermeni nüfusu, Cumhuriyet döneminde büyük ölçüde İstanbul, İzmir ve birkaç merkez vilayette toplanmıştır. Doğu Anadolu'da ise daha çok Elâzığ, Malatya ve Sivas gibi merkezlerde küçük gruplar halinde varlığını sürdürmüştür. Bu durum, güvenlik kaygıları, ekonomik imkânların sınırlılığı ve şehir merkezlerine yönelen göç eğilimiyle yakından ilişkilidir (Öcal, 2022, s. 24). Petersen'in zorlanmış göç kavramı bu aşamayı açıklamada yardımcıdır. Tehcirin doğrudan zorunlu yer değiştirme niteliği savaş yıllarıyla bağlantılıyken, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde devam eden göçlerde bireylerin karar alanı tamamen ortadan kalkmamış; ancak güvenlik, geçim, toplumsal huzursuzluk ve gelecek beklentisi gibi baskılar göç kararını kuvvetlendirmiştir (Bozok, 2025, s. 18-19). Bu nedenle 1927 sonrasındaki Ermeni göçleri, zorunlu göçten gönüllü göçe keskin bir geçiş olarak değil, baskı ve tercih unsurlarının birlikte işlediği bir hareketlilik biçimi olarak değerlendirilebilir.

Tablo 3'teki bilgilere dayanarak genel bir analiz yapıldığında 1914 ve 1927 nüfus verilerinin din esaslı karşılaştırması, Anadolu'daki demografik yapının kısa süre içerisinde köklü bir dönüşüm geçirdiğini açık biçimde göstermektedir. 1914 yılında yaklaşık 1,7 milyon olan Rum nüfusunun 1927'de 110 bin civarına, 1,6 milyon civarındaki Ermeni nüfusunun ise 77 bin seviyesine gerilemesi, gayrimüslim nüfusun büyük ölçüde azaldığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık Müslüman nüfusun toplam nüfus içindeki oranı belirgin şekilde artmıştır. 1927 ve 1935 nüfus sayımları bu dönüşümün sayısal boyutunu ortaya koyarken, dil ve din verileri kültürel değişimi gözler önüne sermektedir. Ermeniler bu dönemde bir yandan nüfus olarak azalmış, diğer yandan büyük ölçüde şehir merkezlerinde yoğunlaşmış ve Türkçe konuşan bir cemaat yapısına doğru evrilmiştir. Bu tablo, Cumhuriyet'in ulus-devlet inşa sürecinde azınlıkların demografik ve kültürel konumunun yeniden şekillendiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir (Öcal, 2022, s. 19). Bu bağlamda tehcir, Anadolu'nun

demografik yapısında sadece niceliksel bir azalmaya değil, aynı zamanda etno-dini çeşitliliğin daralmasına ve nüfusun daha homojen bir yapıya evrilmesine yol açmıştır. Dolayısıyla 1914–1927 arasındaki demografik kırılma, zorunlu göç süreçlerinin toplum yapısını yeniden biçimlendiren en belirgin örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte nüfusun daha homojen bir yapıya yönelmesi, göç teorileri ile açıklanabilecek demografik bir sonuç olmakla beraber, Cumhuriyet’in ulus-devlet inşası, vatandaşlık politikası ve nüfus idaresiyle de doğrudan bağlantılıdır.

3.2. EKONOMİK ETKİLER VE DÜNYA SİSTEMİ / MERKEZ-ÇEVRE TEORİSİ

Ermeni tehcirinin Anadolu’ya etkileri, demografik değişimin yanı sıra üretim, mülkiyet ve ekonomik değişiklikler üzerinden de değerlendirilmelidir. Tehcirinin ekonomik etkileri, yalnızca savaş yıllarında ortaya çıkan geçici üretim ve ticaret aksaklıklarıyla sınırlı değildir. Bu süreç, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan dönemde ekonomik aktörlerin, mülkiyet ilişkilerinin, yerel piyasa düzeninin ve sermaye birikim biçimlerinin yeniden şekillenmesiyle ilgilidir. Tehcir öncesinde Ermeni toplumunun şehirli ekonomik hayat, mesleki uzmanlaşma ve ticari dolaşım içindeki konumu, tehcir sonrasında ortaya çıkan değişimin boyutunu artırmıştır (Şahin, 2017, s. 245-246). Bu nedenle bölümde ekonomik etkiler; üretim ve zanaat alanında oluşan boşluk, emval-i metruke uygulamaları, muhacir iskânı, millî iktisat süreci ve geri dönüşlerle birlikte ortaya çıkan mülkiyet sorunları üzerinden değerlendirilecektir.

Bu değerlendirme yapılırken konu tek taraflı bir açıklama çerçevesine indirgenmemelidir. Türk resmi yaklaşımı, tehcir kararını savaş şartları, cephe gerisi güvenliği, isyan hareketleri ve dış güçlerle iş birliği iddiaları bağlamında zorunlu bir tedbir olarak ele almaktadır. Bu yaklaşıma göre emval-i metruke düzenlemeleri, geride kalan malların korunması, kayıt altına alınması ve gerektiğinde iade edilebilmesi amacıyla oluşturulmuş idari mekanizmalardır (Karacakaya, 2005, s. 56). Buna karşılık eleştirel literatür, aynı süreci mülkiyetin fiilen el değiştirdiği, Müslüman-Türk sermaye birikiminin güçlendiği ve ekonomik yapının millî karakterli bir düzene yöneldiği bir dönüşüm olarak yorumlamaktadır (Bashanov, 2013, s. 11). Bu nedenle tehcirin ekonomik sonuçları; güvenlik gerekçeleri, savaş ekonomisi, mülkiyetin yeniden dağılımı ve uzun vadeli ekonomik yapılanma ekseninde birlikte ele alınmalıdır.

Bu bölümde ana teorik çerçeve olarak Dünya Sistemi/Merkez-Çevre Kuramı kullanılacaktır. Bu kuram, göçü bireysel tercihlerden ziyade sermaye ilişkileri, ekonomik bağımlılık, pazar bağlantıları ve merkez-çevre eşitsizliği içinde değerlendirmektedir (Apan, 2022, s. 14). Osmanlı ekonomisinin son döneminde yerel üretimin dış pazarlarla ilişkisi,

gayrimüslim tüccarların ticari aracılık rolü ve Müslüman-Türk girişimci sınıf oluşturma çabası, bu kuramın sağladığı çerçeveye ilişkilendirilebilir. Ancak emval-i metruke, muhacir iskânı, geri dönüşler ve güvenlik kaygıları gibi başlıklar yalnızca merkez-çevre ilişkileriyle açıklanamayacağından, üretim ve ticaret ağlarının çözülmesini anlamak için göçmen ilişkiler ağı teorisinden; geri dönüş ve yerleşim tercihlerinin sınırlı boyutlarını değerlendirmek için ise itme-çekme yaklaşımından yardımcı düzeyde yararlanılacaktır. Böylece ekonomik etkiler, tek bir teorinin sınırlarına hapsedilmeden, ağırlıklı olarak merkez-çevre ilişkileri ve onları tamamlayan göç teorileri üzerinden değerlendirilecektir.

3.2.1. Ekonomik Alanda Meydana Gelen Boşluk

Tehcirin en belirgin ekonomik sonucu, şehir ve kasaba ekonomilerinde ortaya çıkan nitelikli iş gücü ve mesleki uzmanlık kaybıdır. Osmanlı şehir ekonomisinde zanaat kolları çoğunlukla usta-çırak ilişkisine, aile mesleğine, mahalle içi üretim ağına ve müşteri güvenine dayanıyordu (Bozan, 2021, s. 53). Bu nedenle bir zanaatkâr grubunun yerinden ayrılması yalnızca iş gücü eksilmesi anlamına gelmemiş; üretim tekniği, sermaye ilişkisi, ticari bağlantı ve pazar bilgisi de zayıflamıştır. Merkez-çevre kuramı açısından bakıldığında Osmanlı ekonomisi, Avrupa merkezli kapitalist sistemle ilişki kuran çevre ekonomilerden biri durumundaydı. Bu yapıda Ermeni tüccar ve zanaatkârlar, yerel üretim ile bölgesel ve uluslararası pazarlar arasında aracı rol üstlenmekteydi. Dolayısıyla Ermeni nüfusun tehciri, yalnızca üretici bir grubun kaybı değil, çevre ekonominin dış pazarlarla bağlantısını sağlayan ara halkalardan birinin zayıflaması anlamına gelmiştir (Mustafayev, 2013, s. 18).

Merzifon bu açıdan somut bir örnektir. Merzifon'da Ermeniler tarım ve hayvancılıkta sınırlı bir paya sahip olmalarına rağmen sanayi, ticaret ve hizmet sektörlerinde nüfus oranlarının üzerinde bir ağırlık taşımaktaydı. 1840 ve 1846 sayımlarına dayanan veriler, Merzifon'da dokuma, ticaret, inşaat-ahşap işleri ve hizmet alanlarında Ermeni esnafın belirgin bir yer tuttuğunu göstermektedir. Kazadaki sanayi ve ticaret faaliyetlerinde Ermeni nüfusun güçlü konumu, tehcir sonrasında bu alanlarda ortaya çıkan ekonomik boşluğu açıklamaktadır. Burada ekonomik kayıp, yalnızca iş gücünün azalmasından ibaret değildir; üretimin nasıl yapılacağını bilen ustaların, malı nereden alıp nereye satacağını bilen tüccarların ve müşterilerle güven ilişkisi kurmuş esnaf çevresinin dağılması söz konusudur. Bu yönüyle Merzifon örneği, Network teorisinin vurguladığı sosyal ve ekonomik ağların üretim hayatındaki önemini açık biçimde ortaya koymaktadır. Ayrıca ekonomik gerekçelerle tehcir dışında bırakılan bazı Ermenilerin demircilik, kuyumculuk, bakırcılık, kalaycılık, kasaplık ve ekmekçilik gibi mesleklerle uğraşması, devletin bazı mesleklerin yerel ekonomi için zorunlu olduğunu fark ettiğini göstermektedir (Genç, 2020, s. 298-299).

Çüngüş örneği, aynı ekonomik işleyişin daha küçük bir yerleşim merkezinde de görülebildiğini göstermektedir. 1842 tarihli nüfus verilerine göre Çüngüş merkezindeki Ermeniler köşkerlik/kefşgerlik, nalbantlık, kalaycılık, neccarlık, çilingirlik, aktarlık, değirmencilik, kuyumculuk, demircilik, kasaplık, ekmekçilik ve çerçilik gibi çok sayıda meslekle uğraşıyordu. Özellikle 285 kişinin ayakkabıcılık/köşgerlik alanında çalışması, üretimin yalnızca Çüngüş içinde tüketilmediğini, çevre pazarlara da yöneldiğini düşündürmektedir (Bozan, 2021, s. 38). Merkez-çevre mantığı burada daha küçük ölçekte işler: Çüngüş gibi bir kasaba, kendi içinde kapalı bir ekonomik birim değil, çevre yerleşimlerle mal alışverişi yapan bir üretim noktasıdır. Bu üretim noktasındaki mesleki yoğunlaşma bozulduğunda kasabanın iç ekonomisiyle birlikte, o kasabanın bağlı olduğu çevre pazarlar da etkilenmiştir. Müslüman nüfusun daha çok rençberlik, katırcılık ve beden gücüne dayalı işlerde yoğunlaşması ise ekonomik iş bölümünün toplumsal gruplar arasında farklılaştığını göstermektedir (Bozan, 2021, s. 40).

Diyarbakır, Harput, Bursa, İzmir, Ankara, Zeytun, Çüngüş, Merzifon ve Trabzon gibi örnekler bir arada düşünüldüğünde, Ermeni nüfusun ekonomik rolünün tek bir bölgeye özgü olmadığı anlaşılmaktadır. Diyarbakır'da duvar ustalığı, bakır ticareti, ipekli kumaş üretimi ve çeşitli ticaret kollarında; Harput ve Mezre'de ticaret ve sanayide, Bursa ve Eskişehir çevresinde ipekçilikte; Ankara civarında tiftik ve sof üretiminde, İzmir'de halı-kilim ve dokuma ticaretinde; Zeytun'da demircilik ve silah üretiminde Ermeni ustaların belirgin rol oynadığı aktarılmaktadır (Çetin, 1999, s. 271; Çiftçi, 2022). Tokat şehrinde ise kuyumcu dükkânlarının yaklaşık %90'ının Ermenilere ait olması, bu alanda belirgin bir ekonomik hâkimiyet kurduklarını göstermektedir. Ayrıca Güney Asya'dan gelen ithal malların ticaretinde Ermeni grupların önemli bir rol üstlendiği de bilinmektedir (Gümüş, 2009, s. 172). Bu dağılım, Osmanlı çevre ekonomisinin farklı bölgelerinde belli üretim kollarının etnik ve mesleki uzmanlaşma üzerinden yürüdüğünü göstermektedir. Dünya sistemi açısından bu uzmanlaşma, çevre bölgelerin merkez pazarlarına eklemlenmesinde önemliydi. İpek, tiftik, halı, bakır, deri ve dokuma gibi ürünler yalnızca yerel tüketim nesnesi değil, bölgesel ve dış ticaret bağlantıları olan mallardı (Çiftçi, 2022). Tehcirle birlikte bu alanlarda faaliyet gösteren araçlar ve ustalar azaldığında, çevre ekonominin merkezle kurduğu ticari dolaşım da zayıflamıştır.

Anadolu ekonomisinin farklı unsurlar arasında kurulmuş tamamlayıcı bir iş bölümüne dayanması, bu etkinin boyutunu artırmıştır. Bazı bölgelerde Müslüman halk tarımsal üretimi gerçekleştirirken, Ermeni ve Rum tüccarlar ürünün işlenmesi, pazarlanması ve dış pazarlara ulaştırılması sürecinde yer almaktaydı. Ege'de incir ve üzüm üretiminde Müslüman

köylülerin ürünü yetiştirmesi, gayrimüslim tüccarların ise kurutma, işleme ve ihracat aşamasında rol alması buna örnek gösterilebilir. Bu zincirin bir halkasının kopması, üretimin tamamını etkilemiştir (Karaca, 2013). Merkez-çevre kuramı bu noktada şunu açıklar: çevre ekonomilerde hammadde veya tarımsal ürün üretimi tek başına yeterli değildir; bu ürünlerin pazara aktarılmasını sağlayan ticari aracılar da sistemin parçasıdır. Bu aracılar ortadan kalktığında üretim tamamen bitmese bile, ürünün değer kazanma ve pazara ulaşma süreci aksar (Karataş & Ayata, 2023, s. 388). Aynı durum taş işçiliği, mimari, matbaacılık ve teknik zanaatlar için de geçerlidir; Ermeni ustaların ayrılması, bazı bölgelerde bina onarımı, yeni yapı üretimi ve teknik hizmetlerde aksamalara yol açmıştır (İşleyen, 2020, s. 15).

Doğu Anadolu'daki ekonomik gerileme ise tehcirden daha uzun bir tarihsel arka plana sahiptir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında ticaret yollarının bir kısmının Rus nüfuzuna girmesi, İran-Anadolu hattındaki güvenlik sorunları, savaşlar ve yerel çatışmalar bölge ekonomisini zaten kırılan hâle getirmişti (Polat, 2014, s. 598). Tehcir bu zayıflayan ticari yapıya yeni bir darbe indirmiştir. Ermeni tüccarların çok dillilikleri, yabancı tüccarlarla bağlantıları ve bölgesel pazarlara hâkimiyetleri, onları ticari dolaşımda önemli kılıyordu (Polat, 2014, s. 60). Merkez-çevre ilişkisi burada yalnızca Avrupa ile Osmanlı arasındaki soyut ekonomik bağımlılık değildir; İran hattı, Rus nüfuzu, liman bağlantıları ve yerel tüccar ağları üzerinden işleyen somut bir ticari dolaşım düzenidir. Bu düzenin aktörlerinden biri olan Ermeni tüccarların sistemden çekilmesi, bölgesel pazarların hareket kabiliyetini azaltmıştır (Morsümbül, 2015, s. 690).

Güney ve Güneydoğu Anadolu'da da benzer bir tablo söz konusudur. Adana, Maraş, Urfa, Antep, Halep ve Antakya hattı hem tarımsal üretim hem de ticaret bakımından önem taşıyan bölgelerdi. Özellikle Çukurova'da pamuk üretiminin gelişmesi, bölge ekonomisinin dış pazarlarla daha fazla ilişki kurmasına yol açmış; Ermeni tüccar ve üreticiler bu süreçte etkili unsurlardan biri hâline gelmiştir. Tehcir sonrasında özellikle dış ticaret bağlantıları, aracılık faaliyetleri ve uzmanlık gerektiren iş kollarında meydana gelen boşluk, savaş şartlarının da etkisiyle ekonomik faaliyetlerde geçici durgunluk yaratmıştır (Özel, 2007, s. 95).

Ticari hayat üzerindeki etkiler özellikle liman kentlerinde ve büyük ticaret merkezlerinde hissedilmiştir. Ermeni tüccarların Avrupa ve İran ile kurdukları ticaret ağları tehcir sonrasında zayıflamış, bu durum Osmanlı ekonomisinde bir süreliğine sermaye kaybına yol açmıştır. Bununla birlikte zamanla Müslüman Türk tüccarlar bu ticaret ağlarını yeniden kurarak ekonomik faaliyetlerin devamlılığını sağlamışlardır (Kodaman, 2014, s. 6). Bu dönüşüm, merkez-çevre kuramı bakımından aracı aktörlerin değişmesi anlamına gelir. Dış

pazarlarla ilişki tamamen ortadan kalkmamış, fakat bu ilişkiyi yürüten toplumsal grup değişmiştir. Kırsal alanlarda ise Ermeni çiftçilerin işlettiği üzüm bağları, pamuk tarlaları, sebze bahçeleri ve çeşitli tarım alanları emval-i metruke kapsamına alınmış, bu alanların bir kısmı Müslüman muhacirlere tahsis edilmiştir. Ancak savaşın yarattığı kıtlık, ulaşım zorlukları, salgın hastalıklar ve muhacirlerin üretim araçlarından yoksunluğu nedeniyle bu araziler kısa sürede eski verimine ulaşamamıştır. Uzun vadede üretim yeniden canlandırılmış, fakat üretici profili ve mülkiyet düzeni büyük ölçüde değişmiştir (Beydilli, 1988, s. 408).

3.2.2. Emval-i Metruke, Muhacir İskânı ve Mülkiyetin Yeniden Dağılımı

Tehcirin ekonomik etkilerinin merkezinde emval-i metruke meselesi yer almaktadır. Tehcir edilen Ermenilerin evleri, dükkânları, atölyeleri, bağları, bahçeleri, tarlaları, hayvanları, ticari malları, alacak ve borçları bu kapsamda değerlendirilmiştir. Devlet, bu malların idaresi için Emval-i Metruke Komisyonları ve ardından Tasfiye Komisyonları kurmuş; malların kayıt altına alınması, korunması, kiralanması, satılması veya belirli ihtiyaçlara tahsis edilmesi için düzenlemeler yapmıştır. 10 Haziran 1915 tarihli talimatname sonrasında komisyonların kurulması ve taşınır-taşınmaz malların defterlere kaydedilmesi, sürecin bürokratik bir çerçeveye bağlandığını göstermektedir (Eroğlu, 2008, s. 31). Göç teorileri açısından burada dikkat çeken nokta, yerinden edilmenin yalnızca insan hareketi doğurmaması; aynı zamanda mal, sermaye ve üretim araçlarının yer değiştirmesine de zemin hazırlamasıdır. Dünya Sistemi Kuramı'nın sermaye ve mülkiyet ilişkilerine yaptığı vurgu, bu süreci ekonomik kaynakların yeni gruplar arasında yeniden düzenlenmesi bakımından yorumlamaya imkân vermektedir (Kotan, 2016, s. 22).

Bu uygulama Anadolu ölçeğinde geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. 1916 başlarında tasfiye komisyonlarının sayısının İstanbul dâhil 33'e yükseldiği; Adana, Kozan, Mudanya, Gemlik, Bilecik, Yozgat, Ankara, Samsun, Ordu, Trabzon, Merzifon, Tokat, İzmit, Adapazarı, Eskişehir, Kayseri, Halep, Maraş, Antakya, Konya, Erzurum, Bitlis, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Niğde, Afyon, İstanbul ve Urfa gibi merkezleri kapsadığı görülmektedir (Onaran, 2010, s. 70). Bu yaygınlık, emval-i metruke meselesinin yerel veya sınırlı bir uygulama olmadığını, Anadolu'nun ekonomik ve mülkiyet düzenini etkileyen genel bir idari süreç hâline geldiğini ortaya koymaktadır. Merkez-çevre bağlamında bu, çevre ekonomideki mülkiyet yapısının devlet eliyle yeniden düzenlenmesi anlamına gelir (Kotan, 2016, s. 15). Yani tehcir, yalnızca mevcut ekonomik aktörleri yerinden etmemiş; onların sahip olduğu maddi kaynakların yeni sahiplik ve kullanım biçimleriyle ekonomiye yeniden sokulmasına yol açmıştır.

Muhacir iskânı bu sürecin en önemli kullanım alanlarından biri olmuştur. Balkan Savaşları, Kafkasya'daki çatışmalar, Rus işgali ve savaş ortamı nedeniyle yerinden edilen Müslüman muhacirlerin barınma ve geçim ihtiyacı bulunmaktaydı. Ermenilerden boşalan evler, köyler ve araziler bu ihtiyacın karşılanmasında önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır (Çelik, 2008, s. 153). Bu uygulama, devlet açısından hem insani hem de güvenlik temelli bir iskân politikası olarak değerlendirilmiştir. Böylelikle bir yandan savaş mağduru Müslüman nüfusun barınma sorunu çözülmeye çalışılmış, diğer yandan stratejik bölgelerde Müslüman nüfus oranının artırılması hedeflenmiştir. Emval-i metruke bu aşamada mülkiyet düzenlemesinin yanında iskân ve üretim politikası aracı hâline gelmiştir (Özdemir, 2007, s. 109). Dünya sistemi yaklaşımı bu kısmı doğrudan göç kararı üzerinden değil, ekonomik kaynakların yeniden tahsisinden açıklar: çevre ekonomide üretim araçlarına kimin sahip olacağı, aynı zamanda gelecekteki ekonomik gücün hangi toplumsal grup üzerinden kurulacağını belirlemiştir (Karataş & Ayata, 2023, s. 388).

Mülkiyetin yeniden dağılımı kısa vadede bazı sorunları çöze de ekonomik devamlılığı otomatik olarak sağlamamıştır. Muhacirlerin önemli bir kısmı yoksul, savaş mağduru ve üretim araçlarından mahrumdu. Bir dükkânın, bağın, atölyenin veya tarlanın yeni bir kullanıcıya verilmesi, o alandaki mesleki bilginin, ticari çevrenin ve sermaye birikiminin de devredildiği anlamına gelmiyordu. Network teorisi burada açıklayıcı bir destek sunar. Çünkü ekonomik faaliyet, sadece mekân ve mülkiyet üzerinden değil, o mülkiyeti işletebilecek bilgi, güven, müşteri ağı ve pazar bağlantısı üzerinden yürür. Bu nedenle kuyumculuk, bankacılık, uluslararası ticaret, eczacılık, matbaacılık, teknik zanaatlar ve dış bağlantılı ihracat alanlarında kısa vadeli boşluklar daha belirgin hissedilmiştir. Buna karşılık tarım, basit zanaat ve yerel üretim alanlarında yeni yerleşen nüfus zamanla ekonomik hayata katılmıştır (Eroğlu, 2008, s. 73-75).

Emval-i metruke uygulamaları savaş ekonomisiyle de bağlantılıdır. Bazı mallar ordunun ihtiyaçları için kullanılmış, bazı binalar karakol, okul, depo, hastane veya kamu hizmeti amacıyla tahsis edilmiş, bazı gelirler sevk ve iâşe masraflarına ayrılmıştır. Halep'te emval-i metruke gelirlerinden Ermenilerin sevk ve iâşesi için para ayrılması, Eskişehir'den Halep'e para gönderilmesi ve bu kaynakların sevk-iâşe işlerinde kullanılması, metruk malların savaş şartlarında mali kaynak olarak da değerlendirildiğini göstermektedir (Eroğlu, 2008, s. 95). Bu nokta göç teorilerinin sınırını da ortaya koyar. Merkez-çevre kuramı sermaye ve mülkiyet değişimini anlamada yararlı olsa da devletin savaş koşullarında malları askeri ve idari ihtiyaçlara tahsis etmesini tek başına açıklayamaz. Burada savaş ekonomisi, güvenlik politikası ve mali zorunluluklar birlikte devreye girmektedir.

Bu uygulamalarda suistimal ve yağma iddiaları önemli bir tartışma alanı oluşturmuştur. Türk tarafının yaklaşımında komisyonlar, yağmayı önlemek ve malları kayıt altına almak için kurulmuş mekanizmalardır. İzmit, Adapazarı, Bahçecik, Sivrihisar, Besni ve Boğazlıyan gibi yerlerde emval-i metruke işlemlerine ilişkin soruşturmalar yürütülmesi, devletin bazı usulsüzlükleri takip ettiğini göstermektedir (Eroğlu, 2008, s. 114). Eleştirel literatür ise yerel eşraf, memurlar, askerî görevliler ve komisyon üyelerinin süreçten yararlanabildiğini ileri sürmektedir. Bergama'daki zeytinlik dağıtımları, Giresun ve Ayvalık çevresindeki emval-i metruke gelirleri ve askerî el koymalarla ilgili örnekler, uygulamada denetim sorunlarının bulunduğunu göstermektedir (Onaran, 2010, s. 70). Merkez-çevre perspektifinden bakıldığında bu tartışma, sermayenin el değiştirmesi kadar, bu yeni sermayenin kimlerin elinde yoğunlaşacağı meselesi ile ilgilidir. Ekonomik kaynaklar yalnızca devletten muhacire ya da eski sahibinden yeni kullanıcıya geçmemiş; bazı yerlerde yerel güç sahiplerinin konumunu da güçlendirmiştir.

Bu noktada dengeli bir değerlendirme yapmak gereklidir. Emval-i metruke düzenlemeleri bir yönüyle savaş şartlarında terk edilen malları idare etme, muhacirleri iskân etme ve kamu düzenini sağlama çabasıdır; diğer yönüyle mülkiyetin fiilen el değiştirdiği, sermaye ve üretim araçlarının yeni toplumsal gruplara aktarıldığı bir süreçtir. Dolayısıyla bu uygulamayı yalnızca “koruma tedbiri” veya yalnızca “yağma” kavramıyla açıklamak yetersiz kalır. Dünya Sistemi Kuramı burada sermaye ve üretim araçlarının yeniden dağılımını anlamaya katkı sunarken, sürecin savaş ekonomisi ve güvenlik politikası boyutları kuramın açıklama sınırlarını aşmaktadır. Bu nedenle söz konusu ekonomik etkiler, göç teorileriyle ancak kısmen açıklanabilmektedir (Çelik, 2008, s. 160; Akçam & Kurt, 2012, s. 112).

3.2.3. Ekonomik Yapının Değişimi ve Millileşme Süreci

Tehcirden sonra ortaya çıkan ekonomik dönüşüm, mülkiyetin el değiştirmesi ile sınırlı kalmamış; yerel güç dengelerini ve ekonomik aktörlerin etnik-toplumsal bileşimini de değiştirmiştir. Ermeni ve Rumların ticaret, zanaat, sanayi ve dış bağlantılı ekonomik faaliyetlerdeki ağırlığının azalması, Müslüman-Türk eşraf, tüccar, esnaf ve girişimcilerin daha görünür hâle gelmesine imkân tanımıştır. Bu gelişme, İttihat ve Terakki döneminde şekillenen millî iktisat politikalarıyla birlikte değerlendirilmelidir. Söz konusu politika, Osmanlı ekonomisinde gayrimüslim ve yabancı sermaye aracılığıyla oluşan bağımlılığı azaltmayı, Müslüman-Türk girişimci sınıfı güçlendirmeyi ve ekonomik alanı daha millî bir karaktere kavuşturmayı hedeflemiştir (Akçam & Kurt, 2012, s. 101).

Dünya Sistemi Kuramı bu başlıkta daha güçlü bir açıklama imkânı sunar. Çünkü kuram, çevre ekonomilerin merkez ülkelerle kurduğu bağımlı ilişkilerde yerel aracı sınıfların

önemine dikkat çeker (Apan, 2022, s. 15). Osmanlı ekonomisinde gayrimüslim tüccarlar, yabancı sermaye, kapitülasyonlar ve dış ticaret bağlantıları bir araya geldiğinde, Müslüman-Türk kesimin ticaret ve sanayide geri planda kaldığı bir yapı oluşmuştu. Millî iktisat politikaları bu yapıyı değiştirme arayışı olarak yorumlanabilir. Bu kapsamda bazı tarihçilerin yaklaşımına göre millî iktisat politikaları, azınlık mallarına el koyma meselesinden ibaret değildir; Osmanlı-Türk toplumunun ekonomik hayata daha güçlü katılması, yerli girişimci sınıfın oluşturulması ve ekonominin millîleştirilmesi çabasının parçasıdır (Öke, 1991, s. 108; Yetişgin, 2014, s. 700). Merkez-çevre açısından bu çaba, çevre konumundaki Osmanlı ekonomisinin dış ticaretteki aracılık yapısını değiştirerek iç sermaye birikimi oluşturma girişimi olarak değerlendirilebilir.

Eleştirel literatür ise tehcir ve emval-i metruke uygulamalarını bu millî iktisat sürecinin hızlandırıcı unsurları arasında görmektedir. Ermenilerden ve kısmen Rumlardan kalan dükkân, atölye, arazi, bina ve ticari sermayenin yeni aktörlere geçmesi, yerel Müslüman eşraf ve girişimci grupların ekonomik konumunu güçlendirmiştir. Eroğlu'nun çalışmasında, Ermenilerden kalan malların Müslüman muhacirlere, Müslüman-Türk girişimci sınıfına, orduya ve devlet ihtiyaçlarına yönlendirildiği; Mütareke sonrasında ise geri dönüş ve iade meselelerinin ekonomik gerilim yarattığı belirtilmektedir (Eroğlu, 2008, s. 143). Bu açıdan tehcir sonrası ekonomik dönüşüm, yalnızca kaybolan bir ekonomik grubun yerine yenisinin geçmesi değildir. Aynı zamanda sermaye, mülkiyet ve ticari faaliyetlerin etnik-toplumsal bileşiminin değişmesidir.

Millî Mücadele döneminde yerel eşrafın direniş cemiyetlerinde aktif rol alması da bu ekonomik dönüşümle ilişkilidir. Vatanın işgali karşısındaki siyasi tepki belirleyici olmakla birlikte, savaş yıllarında elde edilen ekonomik kazanımların kaybedilmesi endişesi de bazı yerel unsurları harekete geçirmiştir. Savaş döneminde mülkiyet devrinden faydalanan bu gruplar, gerçekleştirebilecek olan geri dönüş ve iade süreçlerini kendi ekonomik konumları açısından riskli görmüştür. Bu nedenle tehcirin ekonomik sonuçları, üretim ve mülkiyet düzeninde olduğu kadar, Millî Mücadele'nin yerel toplumsal tabanında da etkili olmuştur (Atanur, 1994, s. 132; Yıldız, 2018, s. 188). Bu kısımda göç teorileri sınırlı kalır; çünkü belirleyici mesele göçün nasıl gerçekleştiğinden çok, göç sonrasında ortaya çıkan mülkiyet ve güç ilişkileridir.

Ekonomik yapının değişimi şehirlerde ve kırsalda farklı biçimlerde yaşanmıştır. Şehirlerde Ermeni ve Rum esnafın, tüccarın ve zanaatkârın ayrılmasıyla Müslüman-Türk esnaf ve girişimciler daha fazla alan bulmuştur. Kırsalda ise Ermenilerden boşalan köyler, bağlar ve tarım alanları Balkan ve Kafkas muhacirlerine, yerel Müslüman halka veya bazı

aşiret gruplarına tahsis edilmiştir (Kodaman, 2014, s. 6). Doğu Anadolu’da bazı Kürt aşiretlerinin Ermenilerden kalan ev ve arazilere yerleşmesi, göçebe veya yarı göçebe unsurların yerleşik hayata geçişini hızlandırmış; bu da bölgenin aşiret yapısı ve kırsal üretim ilişkileri üzerinde etkili olmuştur (Cansız, 2019, s. 163). Bu dönüşüm, zorunlu göçün nüfus yapısı üzerindeki etkileriyle birlikte, üretim ilişkilerini ve yerel sınıfsal dengeleri de değiştirdiğini göstermektedir.

Hatay ve Vakıflı örneği ise ekonomik dönüşümün yerel yansımalarını göstermesi açısından farklı bir yerde durmaktadır. Hatay’ın 1939’da Türkiye’ye katılması sürecinde bazı Ermeniler Suriye ve Lübnan’a göç etmiş, bölgede yeni nüfus ve mülkiyet dengeleri oluşmuştur. Vakıflı Köyü’nde kalan Ermeni nüfus ise tarım, geleneksel üretim, hediyeleşme, turizm ve kilise merkezli ziyaret ekonomisiyle varlığını sürdürmüştür. 2000’li yıllarda Vakıflı Köyü geleneksel ürünleri ve turistik kimliğiyle tanınmaya başlanmıştır. Vakıflı Köyü, Ermeni ekonomik varlığının Anadolu’da tamamen ortadan kalkmadığını; bazı bölgelerde daha dar, yerel ve sembolik biçimlerde devam ettiğini göstermektedir (Bozkır, 2022, s. 17-18). Bu örnek Network teorisi bakımından daha açıklayıcıdır. Çünkü burada ekonomik devamlılık, büyük sermaye yapılarından çok cemaat bağları, mekânsal süreklilik, ortak hafıza ve kültürel kimlik etrafında kurulmuştur.

Kars ve Ardahan çevresi de özel bir örnektir. 1878 sonrasında Rus işgaliyle bölgede Ermeniler, Malakanlar ve diğer toplulukların dâhil olduğu heterojen bir nüfus yapısı oluşmuş; hayvancılık, peynircilik ve tarımsal üretimde bazı teknik gelişmeler yaşanmıştır (Akçam & Kurt, 2012, s. 145). Ancak tehcir uygulaması ve 1920’de bölgenin yeniden Türk hâkimiyetine girmesiyle bu grupların önemli bir kısmının ayrılması, ekonomik yapının yeniden değişmesine yol açmıştır (Hosking, 2011, s. 328). Bu örneğe de yine yerinden edilme teorisiyle açıklama getirilebilir. Çünkü bölgedeki nüfus hareketliliği, bireylerin serbest ekonomik tercihten çok savaş, işgal, sınır değişimi ve devlet egemenliğinin el değiştirmesiyle bağlantılıdır. Yerinden edilme süreci burada yalnızca nüfus azalması yaratmamış; üretim biçimini, mesleki bilgi birikimini ve yerel ekonomik düzeni de değiştirmiştir (Tuğaç, 2025, s. 80).

3.2.4. Mülkiyetin İade Süreci ve Uzun Vadeli Ekonomik Sonuçlar

Tehcirin ekonomik etkileri 1915-1918 dönemiyle sınırlı kalmamış, Mondros Mütarekesi sonrasında geri dönüş ve mal iadesi meseleleriyle yeni bir aşamaya geçmiştir. Osmanlı Hükümeti, 1918’den itibaren tehcir edilen Ermenilerin eski yerlerine dönmelerine izin vermiş; bu süreçte iâşe, iskân ve nakliye için mali kaynak ayırmıştır. Rum, Ermeni ve Arap muhacirlerin yeniden iskânı için seferberlik tahsisatından ödenek ayrılması, geri dönüşlerin

siyasi karar olmanın ötesinde mali ve idari bir mesele olduğunu göstermektedir (Atanur, 1994, s. 132). İtme-çekme teorisi burada sınırlı biçimde kullanılabilir. Çünkü geri dönüş veya başka ülkelere yönelme kararlarında güvenlik, geçim imkânı, aile bağları, mülkiyet durumu ve yerel ilişkiler etkili olmuştur. Ancak bu tercihler tamamen bireysel fayda hesabına dayanmamış, savaş sonrası güvenlik ortamı ve devlet politikaları tarafından belirlenmiştir (Bilgiç, 2011, s. 124).

Geri dönüşler sahada ciddi mülkiyet sorunları doğurmuştur. Tehcir edilen Ermenilerin eski evleri, dükkânları ve arazilerinin bir kısmı muhacirlere verilmiş, bir kısmı satılmış, bir kısmı kamu hizmetinde kullanılmış, bir kısmı ise tahrip olmuştu. Bu nedenle geri dönen Ermenilerin mallarını hemen geri alması her zaman kolay olmamıştır. Bazı örneklerde malların iade edildiği görülmektedir; Ezine'ye dönen Aşud ve Vahram kardeşlerin fabrika, hane ve arazilerini talep etmeleri üzerine mallarının teslim edilmesi, iade uygulamalarının tamamen yok sayılmadığını göstermektedir (Genç, 2020, s. 303). Diğer taraftan Geyve'nin Eşme köyünde tehcir öncesi 180 Ermeni hanesi varken geri dönenlerin çok sınırlı kalması ve evlerin Müslüman muhacirlerce kullanılması, iade sürecinin pratikte sorunlu olduğunu da göstermektedir (Eroğlu, 2008, s. 124). Burada göç teorilerinin açıklama kapasitesi daralır; çünkü temel mesele artık göçün nedeni değil, göç sonrası mülkiyet düzeninin nasıl çözüleceğidir.

İade süreci Müslüman muhacirler açısından da mağduriyet yaratmıştır. Ermenilere ait evlere yerleştirilen Müslüman muhacirlerin çıkarılması, bu kez onların barınma sorununu gündeme getirmiştir. Bir tarafta eski mal sahiplerinin mülkiyet talepleri, diğer tarafta savaş ve göç nedeniyle yerinden edilmiş Müslüman nüfusun barınma ihtiyacı doğmuştur. Osmanlı Hükümeti ve ardından Ankara yönetimi, bu iki toplumsal grubun taleplerini aynı anda yönetmek ve mağduriyetlerini gidermek zorunda kalmıştır. Bu nedenle geri dönüş meselesi hukuk, iskân ve ekonomi boyutları iç içe geçmiş bir sorun alanına dönüşmüştür (Atanur, 1994, s. 135-137). Merkez-çevre kuramı bu kısmı tek başına açıklayamaz; çünkü burada uluslararası ekonomik bağımlılıktan çok, aynı mülk üzerinde karşı karşıya gelen iki mağduriyet alanı söz konusudur.

Geri dönüşler aynı zamanda güvenlik sorunlarıyla da iç içe geçmiştir. Geri dönen Ermenilerin önceden sattıkları arazileri geri talep etmeleri üzerine Kürtlerle Ermeniler arasındaki arazi ihtilafları doruğa çıkmıştır (Gibney, 2013, s. 65). Bu dönemde Ermeniler, Kürt aşiret ağalarının devlete karşı isyanları ve eşkıyalık faaliyetlerinden şikâyet ederken, Kürtler ise Ermenilerin yurtlarına ihanet edip geri döndüklerini ileri sürerek toprakları iade etmek istememişlerdir. Osmanlı Devleti bu sorunları çözmek amacıyla çeşitli komisyonlar

kurmuş ancak aşiret yapısının güçlü olması ve merkezi otoritenin sınırlı etkisi nedeniyle kalıcı bir çözüm sağlayamamıştır (Yıldız, 2018, s. 188). Bu tablo, itme-çekme teorisinin “olumsuz koşulların yeni göç dalgalarını tetiklemesi” yaklaşımıyla açıklanabilmektedir. Çünkü geri dönüşü belirleyen unsurlar yalnızca ekonomik fırsatlar değil; güvenlik algısı, siyasal sadakat tartışmaları, yerel güç dengeleri ve mülkiyet ihtilaflarıdır (Yılmaz & Özer, 2022, s. 284).

Cumhuriyet döneminde Anadolu’da kalan Ermeniler özellikle İstanbul, Elazığ ve bazı şehir merkezlerinde terzi, dişçilik, eczacılık, zanaatkarlık ve ticaret gibi mesleklerle ekonomik hayata katılmaya devam etmişlerdir. Yerel halkla uyum sağlayabilen bazı Ermeniler 1970’li yıllara kadar mesleklerini sürdürmüş, bu durum şehir ekonomilerinde Ermeni mesleki mirasının tamamen ortadan kalkmadığını göstermiştir. Ancak Anadolu’daki Ermeni nüfusun büyük ölçüde azalması, genel ekonomik yapının gayrimüslim unsurların ağırlıkta olduğu bir sistemden uzaklaşarak Müslüman-Türk aktörlerin öne çıktığı millî bir ekonomik yapıya dönüşmesini hızlandırmıştır (Taşçıoğlu, 2017a, s. 261; Öke, 1991, s. 108). Bu son aşamada Dünya Sistemi Kuramı ekonomik yapının millîleşmesini (Morsümbül, 2015, s. 692), Network teorisi ise küçük Ermeni grupların mesleki sürekliliğini açıklamada yardımcıdır. Fakat mülkiyet iadesi, güvenlik kaygıları ve devlet politikaları birlikte düşünüldüğünde, ekonomik etkilerin göç teorileriyle ancak kısmen açıklanabildiği sonucuna ulaşılmaktadır.

3.3. POLİTİK ETKİLER VE GÜVENLİK İKİLEMİ / DEVLET POLİTİKALARI TEORİSİ

Ermeni Tehciri, Anadolu’nun demografik ve ekonomik yapısında meydana getirdiği değişimlerin yanında Türkiye’nin siyasal yapısı üzerinde de kalıcı etkiler bırakmıştır. Bu kapsamda tehcir, savaş sonrasında yalnızca tarihsel bir olay olarak kalmamış; sonraki süreçte ve özellikle Cumhuriyet döneminde Türkiye’nin hem iç hem de dış politikasını etkileyen siyasal bir mesele hâline gelmiştir. Tehcir sonrasında ortaya çıkan tartışmalar; devletin güvenlik anlayışı, toplumsal hafıza, azınlık politikaları, diplomatik ilişkiler ve uluslararası propaganda faaliyetleri üzerinde uzun süre etkisini sürdürmüştür. Bu nedenle tehcirin sonuçları yalnızca nüfus hareketleri veya savaş dönemi uygulamalarıyla sınırlı değerlendirilmemeli; Cumhuriyet döneminde şekillenen siyasal ve diplomatik gelişmelerle birlikte ele alınmalıdır (Ertaş, 2015, s. 78; Gürpınar, 2020, s. 3). Bu süreç, Türkiye’nin iç politikasında güvenlik merkezli yaklaşımların güçlenmesine, dış politikada ise Ermeni meselesinin farklı devletler ve diaspora çevreleri aracılığıyla sürekli gündemde tutulmasına yol açmıştır. Özellikle tarihi mağduriyet algısı, ulusal kimlik bilinci, diplomatik baskılar, uluslararası karar tasarıları ve terör faaliyetleri gibi unsurlar, devletin siyasal reflekslerini

etkileyen kalıcı bir politika alanına dönüştürmüştür (Kalfaoğlu, 2015, s. 48; Elibol, 2007, s. 145).

Bu bölümde tehcirin Anadolu'ya olan politik etkileri, güvenlik ikilemi ve devlet politikaları teorisi ile açıklanmaya çalışılacaktır. Güvenlik ikilemi teorisi, tarafların kendi güvenliklerini koruma amacıyla geliştirdikleri politikaların karşı tarafta tehdit algısı oluşturmalarını ve bunun karşılıklı güvensizliği derinleştirmesini açıklamaktadır (Herz, 1950, s. 157; Jervis, 1976, s. 66). Devlet politikaları teorisi ise savaş, güvenlik ve nüfus hareketleri ile bağlantılı süreçlerde devletin karar alan, toplumu yönlendiren ve güvenlik stratejileri geliştiren temel aktör olduğunu ortaya koymaktadır (Rousseau vd., 1998, s. 515; Lake & Rothchild, 1996, s. 41). Bu nedenle tehcirin iç ve dış politikadaki etkileri değerlendirilirken, güvenlik algıları, devlet müdahaleleri ve siyasal karar alma süreçleri birlikte ele alınacaktır.

3.3.1. Dış Politikaya Etkileri

Ermeni Tehciri sonrasında ortaya çıkan siyasal ve diplomatik tartışmalar, Türkiye'nin dış politikasında uzun süre etkisini koruyan temel meselelerden biri hâline gelmiştir. Savaş şartları içerisinde alınan sevk ve iskân kararları, ilerleyen dönemde yalnızca Osmanlı Devleti'nin son yıllarına ait tarihsel bir uygulama olarak değerlendirilmemiş; uluslararası sistemde kimlik siyaseti, diaspora faaliyetleri, bölgesel güvenlik dengeleri ve diplomatik baskı mekanizmalarıyla birlikte yeniden şekillenen bir dış politika başlığına dönüşmüştür. Özellikle tehcir sonrasında farklı ülkelere dağılan Ermeni nüfusunun kurduğu diaspora ağları, 1915 olaylarının uluslararası kamuoyunda sürekli gündemde tutulmasına yol açmış; bu durum Türkiye'nin dış ilişkilerinde tarihsel hafıza temelli yeni bir diplomatik mücadele alanı oluşturmuştur (Bournoutian, 2011, s. 286; Koinova, 2018, s. 126).

Güvenlik ikilemi teorisi açısından bakıldığında, tarafların aynı tarihsel gelişmeleri farklı güvenlik algıları üzerinden yorumlaması dış politikadaki gerilimleri sürekli beslemiştir. Türkiye, tehcir meselesine ilişkin uluslararası girişimlerin önemli bölümünü egemenliğine, sınır güvenliğine ve tarihsel meşruiyetine yönelik siyasal baskı girişimleri şeklinde değerlendirmiştir. Buna karşılık diaspora çevreleri ve bazı devletler, Türkiye'nin savunma reflekslerini tarihsel sorumluluğu reddeden bir politika olarak yorumlamıştır. Böylece tarafların kendi pozisyonlarını koruma amacıyla geliştirdiği söylem ve diplomatik hamleler, karşı tarafta daha fazla güvensizlik üretmiştir. Bu şekilde güvenlik ikileminin merkezinde yer alan niyet belirsizliği, Ermeni meselesinin uluslararası ilişkilerde de belirgin biçimde hissedilmesine sebep olmuştur (Van Evera, 1998, s. 7; Glaser, 2004, s. 48).

Devlet politikaları teorisi ise söz konusu güvenlik endişelerine karşı Türkiye'nin dış politikadaki reflekslerini anlamada açıklayıcı bir çerçeve sunmaktadır. Türkiye, tehcir sonrasında ortaya çıkan uluslararası baskılara karşı sadece diplomatik açıklamalarda bulunarak önlem almamıştır. Nitekim arşiv politikaları, kamu diplomasisi faaliyetleri, tarih komisyonu teklifleri, sınır politikaları ve bölgesel ittifak tercihleri üzerinden kurumsal cevaplar geliştirmiştir. Bu süreçte dış politika kararları, NATO üyeliği, Güney Kafkasya dengesi, diaspora faaliyetleri, enerji hatları ve komşu devletlerle ilişkiler gibi güvenlik temelli unsurlar da belirleyici olmuştur (Glaser & Kaufmann, 1998, s. 44-45). Özellikle Türkiye üzerinden tazminat ve toprak talebi söylemlerinin bazı diaspora çevrelerinde siyasi hedef hâline gelmesi, Türkiye'nin meseleyi doğrudan ulusal güvenlik bağlamında değerlendirmesine yol açmıştır (Akçam & Kurt, 2012, s. 110).

Tehcir sonrası dönemde oluşan bu diplomatik ve güvenlik merkezli atmosfer, Türkiye'nin hem Batılı devletlerle hem de komşu ülkelerle ilişkilerinde etkili olmuştur. ABD ve Avrupa ülkelerinde diaspora lobilerinin yürüttüğü faaliyetler, parlamentolarda alınan kararlar ve uluslararası propaganda çalışmaları Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinde sürekli gerilim üreten başlıklardan biri hâline gelirken; Güney Kafkasya'da Ermenistan, Azerbaycan, Rusya, İran ve Gürcistan ekseninde gelişen güvenlik sorunları da bölgesel diplomasiyi doğrudan etkilemiştir (An, 2013, s. 181). Bu kapsamda Ermeni tehcirinin Anadolu'ya olan dış politikadaki etkilerini, Türkiye'nin dış siyasi ilişkilerinde en çok karşılaştığı ülkeler üzerinden ve ayrıca bu konuda en önemli siyasi örgüt olan AB ile ilişkileri üzerinden değerlendirmek faydalı olacaktır.

3.3.1.1. Komşu devletlerle ilişkilere etkisi

Ermeni Tehciri sonrasında Güney Kafkasya'da şekillenen yeni siyasi tablo, Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerinde en fazla Ermenistan ve Azerbaycan hattında etkisini göstermiştir. Ermenistan'ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye'nin doğu illerini "Batı Ermenistan" söylemi içinde anması ve 1915 olaylarını uluslararası alanda "soykırım" olarak kabul ettirme hedefini devlet politikasına dönüştürmesi, Ankara açısından doğrudan sınır güvenliği ve egemenlik meselesi olarak algılanmıştır (Hamzayev, 2018, s. 256). Bu durum güvenlik ikilemi teorisiyle açıklanabilmektedir. Nitekim Ermenistan bu söylemi tarihsel hafıza ve kimlik iddiası içinde konumlandırırken, Türkiye aynı söylemde Misak-ı Millî sınırlarını tartışmaya açabilecek bir siyasî risk görmüştür. Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tartışma dışı bırakan kararlı tutumu ise Ermenistan tarafında kendi tarihsel tezlerine karşı kapalı ve sert bir dış politika şeklinde algılanmıştır (Demirel, 2019, s. 85). Böylece tarafların kendi tezlerini savunmak amacıyla geliştirdiği söylemler, karşı tarafta

saldırgan niyet şüphesi doğurmuş; diplomatik ilişki daha baştan güven eksikliği üzerine kurulmuştur (Walt, 1985, s. 4).

Tehcir sonrasında Kafkasya’da ortaya çıkan demografik değişim ise, Türkiye’nin doğu sınırına dair güvenlik algısını keskinleştirmiştir. Rusya’nın 19. yüzyıldan itibaren yürüttüğü iskân politikalarıyla Ermeni nüfusunu stratejik bölgelere yerleştirmesi, Anadolu Türklüğü ile Orta Asya Türk dünyası arasında etnik ve siyasî bir bariyer meydana getirmiştir (Taşçıoğlu, 2017a, s. 249). Bu bariyer, Türkiye açısından doğu sınırındaki hareket alanını daraltan, Türk dünyasıyla bağlantıyı zayıflatan ve bölgeyi dış müdahaleye açık hâle getiren bir güvenlik hattı olarak görülmüştür. Mustafa Kemal Atatürk’ün bu yapıyı “Kafkas Seddi” şeklinde nitelendirmesi, Cumhuriyet yönetiminin meseleyi stratejik çevrelenme kaygısıyla değerlendirdiğini göstermektedir (Erol & Aydın, 2005, s. 23). Güvenlik ikileminin savunma ve saldırı niyetlerinin birbirinden ayırt edilememesi yönü burada işlemektedir. Bölgedeki Ermeni yerleşimi ve bu yerleşim etrafında gelişen siyasî talepler, bir taraf için nüfuz ve koruma alanı sayılırken, Türkiye açısından doğu sınırını sürekli teyakkuzda tutan bir risk alanına dönüşmüştür (Guliyeva, 2004, s. 7; Kodaman, 2014, s. 1).

Cumhuriyetin ilk yıllarında Gümrü, Kars ve Moskova antlaşmaları ile kurulan sınır düzeni, Türkiye’nin bu güvenlik algısına verdiği kurumsal cevabın temelini oluşturmıştır. Gümrü ve Kars antlaşmaları, Türkiye üzerindeki toprak taleplerini sona erdirmeyi hedefleyen metinler olarak değerlendirilmiştir (Erol & Aydın, 2005, s. 34). Ermenistan’ın bu antlaşmalara mesafeli yaklaşımı ise Ankara’da sınırların gelecekte yeniden tartışmaya açılabileceği şüphesini canlı tutmuştur (Mustafayev, 2013, s. 25). Söz konusu sürece devlet politikaları teorisi ile açıklama getirilebilir. Devlet, tehdit olarak gördüğü gelişmelere siyasi arenada verdiği cevaplarla birlikte; sınırı hukukî metinlerle güvence altına almış, komşuluk ilişkilerinin zeminini antlaşmalar üzerinden kurmuş ve diplomatik normalleşmeyi bu hukukî statünün kabulüne bağlamıştır (Van Evera, 1998, s. 39; Glaser & Kaufmann, 1998, s. 60). Bu yüzden Türkiye’nin tarih komisyonu kurulması ve arşivlerin karşılıklı incelenmesi yönündeki tekliflerinin Ermenistan tarafınca reddi, konuyu akademik bir anlaşmazlık alanından çıkarmış ve tarafların birbirinin niyetine duyduğu şüpheyi de arttırmıştır (Özkan, 2015, s. 658).

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde ise tehcir ve sonrasındaki olaylar ortak güvenlik algısını besleyen başlıca unsurlar arasında yer almıştır. Bakü ve Karabağ çevresinde Ermeni silahlı grupları tarafından gerçekleştirilen şiddet eylemleri, Türk kamuoyunda derin bir hassasiyet uyandırmış; bu gelişmeler Türkiye ile Azerbaycan arasındaki tarihsel dayanışmayı güçlendirmiştir (Deveci Bozkuş, 2022, s. 141). Ermenistan’da mono-etnik devlet kurma hedefiyle Azerbaycan Türklerine yönelik zorla göç ettirme ve sivil halka yönelik şiddet

politikalarının izlenmesi, iki toplumun Ermeni meselesini benzer güvenlik tecrübeleri üzerinden okumasına yol açmıştır (Hamzayev, 2018, s. 108). Dağlık Karabağ'ın işgali ve bölgedeki demografik yapının değiştirilmesi de Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasında Azerbaycan'ın güvenliğini vazgeçilmez bir öncelik hâline getirmiştir (Guliyeva, 2004, s. 12; Kürkçüoğlu, 2014, s. 10). Bu noktada güvenlik ikilemi teorisinin iki taraflı ilişkiler üzerinden açıkladığı güvenlik endişesi konusu, üç aktörlü bir nitelik kazanmıştır. Zira Ermenistan'ın Karabağ'daki varlığı Türkiye ve Azerbaycan'da ortak tehdit algısını güçlendirmiş, Türkiye'nin Azerbaycan lehine aldığı pozisyon ise Ermenistan'da dışlanma ve baskı algısını derinleştirmiştir.

Türkiye'nin Ermenistan ile diplomatik ilişki kurma çabaları da bu üçlü güvenlik denklemi içinde sınırlanmıştır. Ankara, Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarındaki işgale son vermesini diplomatik ilişkilerin kurulması için temel şartlardan biri saymıştır. Erivan tarafında ise bu şart, Türkiye'nin Ermenistan'a karşı Azerbaycan'ı öne çıkardığı kanaatini güçlendirmiştir (Gürpınar, 2020, s. 72). Ayrıca iki devlet arasında zaman zaman meydana gelen normalleşme girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanması da Güvenlik ikilemi teorisinin üç faktörlü sistem yaklaşımıyla açıklanabilmektedir. Örneğin 2009'da futbol diplomasisi ve devletler arası protokoller imzalanarak yumuşama dönemine girilmiştir. Türkiye'nin Ermenistan'la normalleşme hamlesi Erivan açısından diplomatik açılım anlamına gelirken, Bakü'de Karabağ meselesinin geri plana itileceği endişesini doğurmuştur. Azerbaycan'ın sert tepkisi üzerine Türkiye, protokolleri ilerletirken Azerbaycan hassasiyetini dikkate almak zorunda kalmış ve süreç tıkanmıştır (Darkot & Tuncel, 1995, s. 116). Devlet politikaları teorisinin bu gelişmelere getirdiği açıklama; dış politika kararının yalnızca iki devlet arasındaki ilişkiye göre şekillenmediğini ve güvenlik ikileminin müttefik ilişkileri içinde de ortaya çıkabildiğini göstermiştir (Gök & Mavruk, 2022, s. 981).

Erivan ve Nahçıvan gibi Türk yerleşimlerinin suni göçlerle Ermenileştirilmesi, Türkiye-Azerbaycan hattındaki güvenlik algısını daha da güçlendirmiştir. Müslüman halkın yerinden edilmesiyle doğan nüfus boşlukları, Türkiye'nin Kafkasya'daki tarihsel ve kültürel bağlarını zayıflatmış; yer adları ve mülkiyet haklarındaki değişimler bölgedeki hafıza mücadelesini sertleştirmiştir (Şihaliyev, 2015, s. 15; Guliyeva, 2004, s. 10; Kürkçüoğlu, 2014, s. 1). Bu etnik dönüşüm göçmen ilişkiler ağı teorisi ile de açıklanabilir. Anadolu'dan ve Kafkasya'dan kopan nüfusların akrabalık, soydaşlık ve tarihi bağları, sonraki kuşaklarda Türkiye-Azerbaycan yakınlaşmasını besleyen bir sosyal sermaye üretmiştir. Diğer taraftan Ermeni göçleri sonrası diasporanın farklı ülkelerde kurduğu ağlar ise 1915 iddialarını uluslararası alana taşıyarak Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerinde yeni baskı alanları açmıştır

(De Haas vd., 2019; Kurtural, 2023, s. 14). Bu nedenle tehcir sonrası göç ve diaspora süreçleri, komşuluk ilişkilerini etkileyen siyasî ve diplomatik ağlara dönüşmüştür.

İran hattında Ermeni meselesi daha dolaylı fakat sınır güvenliği bakımından hassas bir etki yaratmıştır. 1828 Türkmençay Antlaşması sonrasında Rusya'nın Kafkasya'da elde ettiği hâkimiyet, İran ve Osmanlı çevresindeki Ermeni nüfusun stratejik bölgelere taşınmasını hızlandırmış ve Rusya tarafından bu politika tehcir sonrasında da devam etmiştir. Ermenilerin Revan, Nahçıvan ve çevresindeki sınır kuşağında yoğunlaştırılması, Türkiye ile İran arasında asırlardır süren sınır dengesini yeni bir etnik unsur üzerinden tartışmalı hâle getirmiştir (Şıhalıyev, 2015, s. 1). Rusya'nın Ermeni toplumunu hem Osmanlı Devleti'ne hem de İran'daki Azerbaycan Türklerinin bağlı bulunduğu Kaçar yönetimine karşı baskı aracı olarak kullanması, Ankara ve Tahran açısından ortak bir güvenlik endişesi doğurmuştur (Hacıyeva, 2021, s. 1979). Bu örnek güvenlik ikileminin bölgesel düzeydeki işleyişini göstermektedir. Ermeni nüfusun iki Müslüman devlet arasındaki sınır bölgelerine yerleştirilmesi, dış güçlerin “azınlıkları koruma” söylemiyle bölgeye müdahale kapasitesini artırmış; sınır hukukuna dair ihtilafları etnik ve diplomatik baskıya açık hâle getirmiştir (Özşavlı, 2012, s. 244). Bu nedenle Ermeni kartı, Türkiye-İran temaslarında doğrudan çatışma üretmese de sınır hattı, Azerbaycan Türkleri ve Kafkasya dengesi üzerinden dikkatle izlenen bir unsur olarak kalmıştır (Mustafayev, 2013, s. 22).

Günümüzde İran'ın Ermenistan ile ekonomik ve siyasi ilişkilerini geliştirmesi, Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasında ayrı bir hassasiyet doğurmuştur. İran, Ermenistan üzerinden Azerbaycan üzerindeki nüfuzunu artırma imkânı bulurken, Türkiye bu ilişkiyi Bakü merkezli bölgesel denge açısından takip etmiştir (Bashanov, 2013, s. 144). Buna karşılık İran'ın 1915 olaylarını “soykırım” olarak tanıyan ülkeler arasında yer almaması, Ankara-Tahran hattında diplomatik krizi sınırlayan bir unsur olmuştur (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2008, s. 174). Bu tablo, güvenlik ikileminin her zaman açık cepheleşme üretmediğini de göstermektedir. Türkiye ve İran doğrudan karşı karşıya gelmemiş; fakat Ermenistan, Azerbaycan ve sınır bölgeleri üzerinden birbirinin bölgesel hamlelerini dikkatle izleyen ihtiyatlı bir siyaset geliştirmiştir. İran'ın Ermenistan'la yakınlığı Türkiye'de Azerbaycan aleyhine bir denge arayışı şeklinde yorumlanırken, Türkiye-Azerbaycan yakınlığı da İran'da kendi kuzeyindeki Türk nüfus bakımından hassas bir gelişme olarak algılanmıştır.

Gürcistan ile ilişkilerde ise Ermeni meselesinin etkisi, özellikle Samtskhe-Cavaheti, Ahalkalaki, Tiflis ve Borçalı hattındaki demografik yapı üzerinden hissedilmiştir. Rusya'nın yürüttüğü iskân politikaları kapsamında söz konusu bölgelere yerleştirilen Ermeni nüfusu bölgelerin demografik yapısını değiştirmiş; bu durum Türkiye-Gürcistan hattında güvenlik ve

sınır hassasiyetlerini artırmıştır. Tehcir döneminde Anadolu'daki Ermeni isyanlarında Kafkasya'dan silah ve insan kaynağı sağlandığına dair iddialar, Osmanlı açısından Gürcistan coğrafyasını Ermeni faaliyetlerinin örgütlenebildiği, sevk ve destek kanallarının açılabilirdi stratejik bir bölge hâline getirmiştir. Tehcirden sonra ise bu durum Gürcistan-Türkiye ilişkilerine olumlu bir atmosfere neden olmuştur (Zeynalova, 2024, s. 79-81). Zira Gürcistan'daki Ermeni nüfusun yoğunlaştığı bazı bölgelerde ortaya çıkan ayrılıkçı eğilimler, Türkiye ile Gürcistan'ın yakınlaşmasına neden olmuş; bu da Türkiye'nin Gürcistan'ın toprak bütünlüğüne verdiği önemi artırmıştır (Zeynalova, 2024, s. 83). Güvenlik ikilemi teorisinin ikili ilişkiler üzerinde ki açıklaması burada söz konusu ayrılıkçılık ihtimali üzerinden şekillenmiştir. Gürcistan'daki etnik hareketlilik Tiflis açısından iç istikrar sorunu, Ankara açısından ise Güney Kafkasya'da yeni bir kriz hattı ve sınır güvenliği riski olarak algılanmıştır. Gürcistan'ın Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerini gözetenek 1915 olaylarını “soykırım” olarak tanımaması da bu güvenlik ve denge siyasetinin diplomatik yansımasıdır (Türkiye Büyük Millet Meclisi, 2008, s. 174).

Ermeni tehciri ve sonrasında ortaya çıkan tarihsel hafıza, komşu ülkelerle ilişkilerde zaman zaman diplomatik baskı aracı şeklinde Türkiye'nin karşısına çıkmıştır (Kodaman, 2014, s. 5). Komşu ülkelerin iç siyasetinde Ermeni tezlerinin destek bulması, Türkiye ile ikili ilişkilerde güvensizliği artırmış; Ankara'nın bölgesel diplomasi yürütürken Ermeni meselesini sürekli hesaba katmasına yol açmıştır (Mustafayev, 2013, s. 21). Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik tarihî iddiaları ve Azerbaycan topraklarındaki işgalci tutumu, bu ülkenin bölgesel izolasyon sürecini de beslemiştir; nitekim söz konusu eylemlere Türkiye'nin cevabı sınır kapılarının kapalı tutulması şeklinde olmuştur (Akçay, 2011, s. 27). Devlet politikaları teorisi burada güvenlik kaygısının devletlerin uluslararası ekonomik ve ulaştırma politikalarına nasıl yayıldığını açıklamaktadır (Bakan & Şahin, 2018, s. 141). Kapalı sınır politikası diplomatik ilişki eksikliği doğurmuş; enerji hatlarının, ticaret güzergâhlarının ve bölgesel ulaştırma projelerinin yönünü de etkilemiştir. Ermeni meselesinin uluslararası alana ön şart olarak taşınması, bölge devletleri arasındaki ticaret hacminin gerçek potansiyeline ulaşmasını engellemiştir (Kodaman, 2014, s. 8). Ayrıca yine güvenlik ikileminin yaklaşımının bu noktada da açıklayıcı olduğu ifade edilmelidir. Nitekim taraflar kendi güvenliklerini ve tarihsel tezlerini koruma amacıyla sertleştikçe, diplomatik normalleşme, ekonomik iş birliği ve bölgesel istikrar daha fazla zayıflamıştır (Kydd, 1997, s. 154).

3.3.1.2. AB ve Avrupa devletleri ile ilişkilere etkisi

Ermeni tehcirinin Avrupa Birliği ve Avrupa devletleriyle ilişkilere etkisi, tehcirin Avrupa siyasetinde Türkiye'ye karşı kullanılan diplomatik ve hukukî baskı aracına

dönüşmesiyle belirgin hale gelmiştir (Çağlayan, 1997, s. 513). Tehcir sonrası dönemde Avrupa kurumlarının 1915 olaylarını üyelik müzakereleri, azınlık hakları, insan hakları ve tarihsel yüzleşme başlıklarıyla birlikte gündeme taşıması, Türkiye’de bu meselenin tarihî araştırma konusu olarak bırakılmadığı, siyasî ön şart hâline getirildiği düşüncesini güçlendirmiştir (Kodaman, 2014, s. 1). Bu noktada konuya güvenlik ikilemi teorisinin, tarafların aynı meseleyi farklı niyet okumalarıyla değerlendirmesi üzerinden açıklama getirilebilir. Nitekim Avrupa tarafı kendi tutumunu tarihsel sorumluluk, demokrasi ve azınlık hakları diliyle meşrulaştırırken, Türkiye aynı taleplerde egemenlik alanına müdahale, diplomatik baskı ve tarihsel meşruiyetini zayıflatma amacı görmüştür. Güvenlik ikilemi teorisinin “yorum ikilemi” yaklaşımı burada devreye girer: Aktör, karşı tarafın hamlesinin savunmacı mı yoksa saldırgan mı olduğunu kesin biçimde bilemediği için niyet değerlendirmesi yapmak zorunda kalır (Booth & Wheeler, 2008, s. 4). Türkiye’nin AB taleplerini ihtiyatla karşılaması da bu niyet belirsizliğinden kaynaklanmıştır.

Avrupa Parlamentosu’nun 1987 yılında 1915 olaylarını “soykırım” olarak tanıyan kararı, Ermeni meselesinin Türkiye-AB ilişkilerinde kurumsal baskı aracına dönüşmesinde önemli bir eşik olmuştur. Söz konusu karar, Türkiye’nin tam üyelik sürecinde Ermeni iddialarını kabul etmesini fiilî bir şart olarak gündeme taşımış ve daha sonraki kararların yönünü belirlemiştir (Gürpınar, 2020, s. 68-69). AB ilerleme raporlarında azınlık hakları başlığı altında Ermeni toplumuna yönelik taleplerin genişletilmesi de Türkiye’de Lozan Antlaşması’yla belirlenen hukukî statünün aşılma istendiği kanaatini güçlendirmiştir (Altınbaş, 2011, s. 71). Devlet politikaları teorisi bu süreci, tarihsel bir olayın uluslararası kurumlar eliyle dış politika aracına dönüştürülmesi şeklinde açıklar. Devlet veya devlet-üstü kurumlar, tehdit veya baskı alanı olarak gördükleri meseleleri rapor, karar, yasa ve müzakere şartı gibi araçlarla kurumsallaştırır (Bakan & Şahin, 2018, s. 143). AB’nin ilerleme raporları ve parlamento kararları bu kurumsallaştırmanın Avrupa tarafındaki örnekleridir. Türkiye’nin bu süreçte geliştirdiği arşivleri açma, ortak tarih komisyonu teklif etme, kamu diplomasisi yürütme ve karşı tezleri uluslararası platformlarda savunma yönündeki adımları, aynı baskı karşısında güvenlik kaygısının diplomatik stratejiye dönüşmüş biçimidir (Özkan, 2015, s. 656).

Avrupa ülkelerinin büyük kısmı da farklı tarihlerde benzer politikalar izlemiştir. İngiltere’nin savaş yıllarında yürüttüğü propaganda faaliyetleri, Avrupa kamuoyunda tehcir algısının şekillenmesinde etkili olmuştur. Bu kapsamda Lord Bryce ve Arnold J. Toynbee öncülüğünde hazırlanan “Mavi Kitap”, Osmanlı Devleti’ni Avrupa kamuoyu önünde suçlayan en etkili metinlerden biri hâline gelmiştir (Karaca, 2003, s. 519). Toynbee’nin sonraki yıllarda

bu çalışmanın bilimsel gerçeklikten çok propaganda amacı taşıdığını kabul etmesine rağmen, söz konusu yayın Avrupa'daki Türk karşıtı anlatıyı uzun süre ayakta tutmuştur. İngiliz belgelerinde Birinci Dünya Savaşı öncesinde “zararlı siyasi hareketler” olarak değerlendirilen Ermeni silahlı gruplarının, savaş başladıktan sonra “gönüllü birlikler” şeklinde sunulması da aynı algı değişimini göstermektedir (Başak, 2008, s. 147). Güvenlik ikilemi teorisinin taraflar arası yorum ikilemi yaklaşımı burada somutlaşmaktadır. Osmanlı yönetimi cephe gerisinde İtilaf Devletleriyle bağlantı kuran silahlı grupları güvenlik tehdidi sayarken, İngiliz basını aynı grupları özgürlük mücadelesi veren unsurlar olarak tanıtmıştır. Aynı olayın bir tarafta güvenlik tehdidi, diğer tarafta siyasî hak arayışı şeklinde kodlanması, Avrupa ile Türkiye arasındaki tarihsel anlatı farkını kalıcı hâle getirmiştir (Posen, 1993, s. 40).

Fransa örneğinde ise tehcirin etkisi, diaspora gücü, hukukî düzenlemeler ve diplomatik krizler üzerinden daha görünür bir nitelik kazanmıştır. Tehcir sonrasında Fransa'da güçlenen Ermeni diasporası, zamanla siyasî ve ekonomik alanda etkili bir lobi ağı kurmuş; 1970'lerden itibaren Ermeni meselesini Fransız iç siyasetinin önemli başlıklarından biri hâline getirmiştir (Özçelik, 2007, s. 16). Fransa'daki Ermeni yanlısı gazete ve dergiler, “Fransız-Ermeni Gençliği Hareketi” gibi örgütlenmeler ve diaspora çevrelerinin Fransız siyasetindeki ağırlığı, Fransa'nın Türkiye ile ilişkilerini sürekli etkileyen bir olgu olmuştur. Bu durum ise göçmen ilişkiler ağı (network) teorisiyle açıklanabilir. Network teorisine göre göçmen toplulukları, zamanla dayanışma ağlarını siyasî etki kanallarına dönüştürebilir; dernek, basın, gençlik örgütleri, kilise çevreleri ve lobi bağlantıları üzerinden yaşadıkları ülkenin karar alma süreçlerine müdahil olabilir (Massey vd., 1993, s. 446). Fransa'daki Ermeni diasporasının 18 Ocak 2001'de 1915 olaylarının “soykırım” olarak tanınmasında oynadığı rol ve tehcir sonrası oluşan diaspora ağlarının Türkiye-Fransa ilişkilerinde doğrudan ürettiği politik etkiler bu kapsamda değerlendirilebilir (Taşcıoğlu, 2018, s. 144).

Fransa'da ASALA ve benzeri örgütlere karşı yeterince sert tavır alınmaması da Türkiye'nin Fransa'ya yönelik güvenlik algısını daha da sertleştirmiştir. Nitekim Türk yetkililerinin en fazla suikast ve terör saldırısına uğradığı ülkelerden birin Fransa olması, Türkiye'de Fransa'ya yönelik ciddi güven kaybına yol açmıştır (Taşcıoğlu, 2018, s. 133). Ayrıca ASALA'nın 1915 tehcirini terör eylemlerine gerekçe göstermesi ve bu tarihi olay üzerinden lobi faaliyetleri yürütmesi, tehcir olgusunun dış politikada doğrudan güvenlik sorunu üreten bir meseleye dönüştüğünü göstermektedir. Bu örnek güvenlik ikileminin korku-merkezli mantığıyla açıklanabilir. Türkiye, diplomatlarına yönelen saldırılar nedeniyle en kötü ihtimali esas alan bir güvenlik refleksi geliştirmiştir. Fransa'nın terör örgütlerine karşı tereddütlü tutumu ise Ankara'da “Avrupa bu meseleyi Türkiye'ye karşı kullanıyor” algısını

güçlendirmiştir. Böylece Fransa'nın iç siyaset ve diaspora hassasiyetiyle açıklamaya çalıştığı tutum, Türkiye'de ulusal güvenliğe yönelmiş örtülü tehdit şeklinde algılanmıştır (Jervis, 1978, s. 200)

Fransa'nın 2011 yılında “soykırım” iddialarının inkârını cezalandırmaya yönelik yasa girişimi, tarihsel tartışmayı ceza hukuku alanına taşımıştır. Bir yıl hapis ve kırk beş bin Euro para cezası öngören yasa tasarısı bilim insanlarını ve tarihçileri de kapsayacak genişlikte düzenlenmiştir. Bu uygulama Türkiye'de ifade özgürlüğü ve akademik araştırma bakımından ciddi bir baskı aracı olarak görülmüştür. Her ne kadar söz konusu düzenleme 2018 senesinde Fransa Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilse de Türkiye-Fransa ilişkilerindeki güven kaybını derinleştirmiştir (Taşçıoğlu, 2018, s. 140-144). Devlet politikaları teorisi bu süreci, diaspora taleplerinin parlamento ve hukuk yoluyla devlet politikasına dönüştürülme çabası olarak açıklar (Ulusoy, 2017, s. 146). Güvenlik ikilemi ise aynı olayın iki tarafça farklı biçimde algılanmasını açıklama olarak gösterir (Ersoy Ceylan & Kardaş, 2018, s. 208). Fransa bu girişimi tarihsel hafızayı koruma ve insan hakları siyaseti içinde konumlandırırken, Türkiye bunu Ermeni tezlerini hukuk zoruyla kabul ettirme ve kendi tarihsel savunma alanını daraltma hamlesi olarak değerlendirmiştir.

Diğer bir önemli Avrupa ülkesi olan Almanya'nın Ermeni meselesindeki tutumu ise daha karmaşık bir seyir izlemiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya, tehcir sürecine doğrudan tanıklık etmiş; savaş yıllarında Alman çevrelerinde Ermeni silahlı gruplarının Osmanlı güvenliğini tehdit ettiği yönünde değerlendirmeler yapılmıştır (Aznevi, 2016, s. 519). Buna rağmen savaş sonrasında Almanya'da farklı anlatılar öne çıkmıştır. Hans Barth, Ermeni meselesinin Avrupalı devletlerin Anadolu üzerindeki siyasî hedefleri doğrultusunda büyütüldüğünü savunurken, Papaz Johannes Lepsius'un raporları Ermeni yanlısı anlatının Avrupa kamuoyunda güçlenmesine katkı sağlamıştır (Aksu Can, 2019, s. 80). Bu durum güvenlik ikileminin bilgi, propaganda ve algı üretimiyle ilişkisini göstermektedir. Teoriye göre tehdit algısı yalnızca fiilî olaylardan doğmaz; raporların, arşivlerin, basının ve savaş sonrası diplomatik pozisyonların nasıl kullanıldığı da tarafların birbiri üzerindeki izlenimini belirler (Ayık, 2025, s. 112). Almanya örneğinde aynı tarihsel süreç, bir yanda savaş sonrası dönemde yaşanabilecek siyasi baskılara karşı güvenlik endişesi olarak değerlendirilirken, diğer yanda tarihi sorumluluktan sıyrılma iddiası şeklinde iki ayrı anlatıya dönüşmüştür. Zira Türk araştırmacılara göre; 1915 olaylarının hakikatini ortaya çıkaracak ve Osmanlı Devleti'nin Ermeni olayları karşısında tehcirden başka seçeneğinin kalmadığını ispatlayacak olan asıl ve mühim belgeler Alman askeri yetkililerince kayıt altına alınmış; Fakat İkinci Cihan Harbi sırasında o zamanlar

Potsdam’da bulunan Almanya Askeri Arşivlerinin mühim ve 1915 olayları ile alakalı evrakların da olduğu kısmı yok olmuştur. Almanya Dışişleri Bakanlığı’nın bünyesinde bulunan arşivlerin ise Papaz Johannes ve bazı Dışişleri Bakanlığı çalışanlarınca tahrif edilmesi nedeniyle güvenilirliği zedelenmiştir (Aksu Can, 2019, s. 79).

Almanya Federal Meclisi’nin 2016 yılında 1915 olaylarını “soykırım” olarak tanıyan önergeyi kabul etmesi de Türkiye-Almanya ilişkilerinde ciddi bir diplomatik kırılma yaratmıştır (Aksu Can, 2019, s. 79-81). Önergede 1915 olaylarının okullarda ve yükseköğretim kurumlarında öğretilmesi, bu konuda sivil toplum faaliyetleri düzenlenmesi ve Ermeniler dışında başka Hristiyan azınlıkların da aynı çerçevede anılması öngörülmüştür (Aksu Can, 2019, s. 81). Devlet politikaları teorisine göre bu karar, tarihsel hafıza söyleminin eğitim, parlamento ve sivil toplum araçlarıyla kurumsallaştırılması anlamına gelmektedir (Ulusoy, 2017, s. 147). Türkiye açısından ise Almanya’nın bu kararı, kendi tarihsel sorumluluğunu geri plana iterek Osmanlı ve Türkiye üzerinde ahlaki baskı kurma girişimi olarak değerlendirilmiştir. Almanya’nın İkinci Dünya Savaşı sırasında Yahudilere karşı işlediği ve uluslararası yargı süreçleriyle sabit görülen soykırım gerçeği, Türk kamuoyunda 2016 kararının çifte standartlı bir siyasal tutum olarak algılanmasına yol açmıştır (Ortaylı, 2014, s. 201). Güvenlik ikileminin karşılık ikilemi de burada görülür: Türkiye, bu karara karşı diplomatik tepki vererek kendi tarihsel tezlerini korumaya çalışmış; Almanya ise kararı tarihsel sorumluluk ve hafıza siyaseti içinde savunmuştur.

Diğer taraftan Avrupa’daki diaspora faaliyetleri, Ermeni meselesinin AB gündeminde sürekli canlı tutulmasını sağlamıştır. 1965 yılından sonra, özellikle “soykırım” iddialarının 50. yılıyla birlikte diaspora çevreleri Avrupa Parlamentosu, ulusal parlamentolar, medya ve sivil toplum alanında yoğun faaliyet yürütmüştür (Akçay, 2011, s. 25). “Tanıma, tazminat ve toprak” şeklinde formüle edilen hedeflerin bazı Avrupa parlamenterleri tarafından desteklenmesi, Türkiye’de bu taleplerin doğrudan ulusal güvenlik ve toprak bütünlüğüne karşı tehdit olarak görülmesine yol açmıştır (Altınbaş, 2011, s. 140). Bu noktada Network teorisi, diaspora ağlarının bu baskı gücünü açıklarken; güvenlik ikilemi Türkiye’nin bu baskıyı neden tarihî hafıza meselesi olarak değil de egemenlik ve sınır güvenliği ile bağlantılı bir risk olarak yorumladığını açıklamaktadır. Avrupa’daki aktörler bu talepleri tarihsel adalet söylemi içinde sunarken, Türkiye aynı taleplerde uluslararası itibarına, diplomatik hareket alanına ve toprak bütünlüğüne yönelmiş siyasî baskı görmüştür.

Türkiye, Avrupa kurumlarının ve bazı Avrupa devletlerinin Ermeni meselesini üyelik süreciyle ilişkilendirmesine karşı da farklı devlet politikaları geliştirmiştir. Türkiye, AB’nin bu tutumu karşısında geleneksel diplomatik savunma refleksinden çıkarak, arşivlerini açmayı ve

ortak tarih komisyonu kurmayı teklif etmiş, ancak Ermeni tarafı bu teklifi reddetmiştir. Türkiye ayrıca AB nezdinde oluşan sert algıyı kırmak için, kültürel diplomasi (Van Akdamar Kilisesi'nin restorasyonu gibi) ve insani yardım (Suriye Ermenilerine yapılan yardımlar) gibi proaktif kamu diplomasisi araçlarını kullanmaya başlamıştır (Akçam, 2013, s. 134). Türk tarafının bu girişimleri Güvenlik İkilemi ve Devlet politikaları Teorisinin öngördüğü biçimde savunma refleksi olarak değerlendirilebilir (Walt, 1985, s. 6-7). Devlet politikaları teorisi burada Türkiye'nin yalnızca tepki veren bir aktör gibi davranmadığını, güvenlik baskısını diplomasi, kültürel miras, kamuoyu oluşturma ve insanî yardım araçlarıyla yönetmeye çalıştığını açıklar (Akıllı, 2016, s. 123). Arşiv açma ve tarih komisyonu önerisi, meseleyi parlamento kararlarından çıkarıp belge ve bilim zeminine taşıma arayışıdır. Akdamar Kilisesi'nin restorasyonu ve Suriye Ermenilerine yardımlar ise Türkiye'nin Avrupa kamuoyunda oluşan tek taraflı imajı yumuşatma çabasının örnekleri arasında yer almaktadır.

Ermeni meselesi, Türkiye'nin Güney Kafkasya politikası üzerinden de AB ile ilişkileri etkilemiştir. Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgali karşısında Türkiye'nin sınırlarını kapatması, AB çevrelerinde çoğu zaman bölgesel normalleşmeyi engelleyen bir tutum olarak eleştirilmiştir (Altınbaş, 2011, s. 71-72). Türkiye ise sınırların açılmasını Ermenistan'ın yayılmacı iddialarından vazgeçmesi, Azerbaycan topraklarındaki işgalin sona ermesi ve tarihsel iftiralara son verilmesi şartlarına bağlamıştır. Bu örnek güvenlik ikileminin bölgesel düzeydeki işleyişini gösterir. AB sınırların açılmasını ekonomik ve diplomatik normalleşme açısından gerekli görürken, Türkiye aynı adımı Azerbaycan'ın güvenliği, enerji hatlarının güvenliği ve doğu sınırındaki stratejik denge üzerinden değerlendirmiştir. Böylece AB'nin normalleşme talebi Türkiye'de güvenlik dengesini bozabilecek bir baskı olarak algılanmıştır (Yetişgin, 2014, s. 701).

Ermeni meselesinin Avrupa ile ilişkilerde yarattığı en belirgin sonuçlardan biri de Türkiye'nin Avrupa Birliği projesine duyduğu güvenin zayıflamasıdır. AB üyesi ülkelerin parlamentolarında alınan kararlar, Fransa'daki inkâr yasası girişimleri, Almanya'nın 2016 önergesi ve İngiltere merkezli propaganda mirası, Türkiye'de Avrupa'nın tarihî olayları tarafsız araştırma alanı olarak ele almadığı düşüncesini güçlendirmiştir (Dan, 2018, s. 151-152). Bu süreç güvenlik ikilemi teorisinin güvenlik paradoksu yaklaşımıyla açıklanabilmektedir. Avrupa devletleri Türkiye'yi 1915 olayları ile yüzleşmeye zorladıkça, beklenenin aksine yakınlaşma yerine daha fazla güvensizlik doğmuştur. Türkiye de tarihî gerçekleri savunurken Avrupa ile stratejik bağlarını koruma arayışını sürdürmüştür; ancak Ermeni meselesinin üyelik sürecinde ön şart olarak kullanılması Türkiye-AB ilişkilerinde kalıcı bir gerilim alanı meydana getirmiştir (Dan, 2018, s. 160).

3.3.1.3. ABD ile ilişkilere etkisi

Ermeni tehciri meselesi, Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasındaki ilişkilerde özellikle Cumhuriyet döneminden itibaren etkisini artıran diplomatik sorunlardan biri olmuştur. ABD'deki Ermeni diasporasının siyasal örgütlenmesi, kongrede gündeme gelen tasarılar, eyalet düzeyindeki tanıma kararları ve başkanların 24 Nisan açıklamaları, konunun iki ülke ilişkilerinde sürekli gündemde kalmasına neden olmuştur. Bu nedenle tehcir meselesi zamanla yalnızca tarihsel bir tartışma olmaktan çıkmış, Türk-Amerikan ilişkilerini etkileyen siyasî bir baskı unsuruna dönüşmüştür. Güvenlik ikilemi teorisi açısından değerlendirildiğinde, Türkiye'nin tehcir meselesini tarihsel bağlamı ve savaş şartları içerisinde ele alma çabası ile ABD'de gelişen insan hakları ve mağduriyet merkezli yaklaşım arasında sürekli bir yorum farklılığı oluşmuştur. Tarafların aynı tarihsel süreci farklı güvenlik ve siyasal perspektiflerle değerlendirmesi, karşılıklı güvensizliği derinleştiren bir diplomatik ortam meydana getirmiştir (Kocabaş, 2025, s. 41).

Cumhuriyet'in ilk yıllarında ABD kamuoyu Ermeni tehciri konusunda bugünkü kadar aktif bir tutum içerisinde olmamıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin son döneminde ABD'ye göç eden Ermeni nüfusunun oluşturduğu diaspora, ilerleyen yıllarda daha örgütlü bir yapı kazanmıştır. Özellikle 1960'lı yıllardan sonra Armenian National Committee of America (ANCA) ve Armenian Assembly of America gibi kuruluşlar, 1915 olaylarının "soykırım" olarak tanınması amacıyla Kongre üyeleri üzerinde yoğun lobi faaliyetleri yürütmeye başlamıştır (Göknel, 2010, s. 91). ABD'de seçim süreçlerinde etnik oyların ve kampanya desteklerinin önem taşıması, diaspora faaliyetlerinin siyasî karşılık bulmasını kolaylaştırmıştır. Böylece Ermeni meselesi Amerikan iç siyasetinde düzenli biçimde gündeme taşınan konulardan biri hâline gelmiştir. Devlet politikaları teorisi açısından bu durum, göçmen topluluklarının zamanla yalnızca kültürel diaspora olmaktan çıkıp karar alma mekanizmalarını etkileyebilen siyasî aktörlere dönüşebildiğini göstermektedir (Ulusoy, 2017, s. 144). Amerikan siyasetçileri için diaspora desteği iç politika bakımından önem taşırken, Türkiye bu faaliyetleri dış politika üzerinde baskı kurma girişimi şeklinde değerlendirmiştir.

1970'li yıllardan itibaren Ermeni diasporasının faaliyetleri daha sert bir boyut kazanmıştır. ASALA tarafından Türk diplomatlarına yönelik gerçekleştirilen saldırılar, ABD kamuoyunda Ermeni meselesinin görünürlüğünü artırmıştır. 1984 yılında ABD'deki Ermeni kuruluşlarının ortak çatı altında toplanması ise propaganda ve lobi faaliyetlerinin daha koordineli yürütülmesini sağlamıştır (Aksu Can, 2019, s. 86-87). Türkiye açısından bu süreç, meselenin yalnızca tarihsel tartışma olmadığını, doğrudan diplomatik güvenliği ilgilendiren bir sorun hâline geldiğini göstermiştir. Güvenlik ikilemi teorisinin ortaya koyduğu tehdit

algısı burada daha belirgin hâle gelmiştir. Ermeni örgütleri söz konusu eylemleri “tarihsel adalet” söylemiyle savunurken, Türkiye aynı faaliyetleri devletin diplomatlarına ve dış temsilciliklerine yönelen güvenlik tehdidi olarak yorumlamıştır. Böylece tarafların kendi eylemlerini savunma refleksi olarak görmesi, karşı tarafta daha güçlü bir tehdit algısı üretmiştir (Yorulmaz, 2020, s. 5266).

Ermeni diasporasının Kongre üzerindeki etkisi özellikle 1977 sonrasında daha görünür hâle gelmiştir. Temsilciler Meclisi ve Senato’da hemen her yıl benzer içerikte tasarıların gündeme taşınması, konunun Amerikan siyasi sistemi içerisinde süreklilik kazandığını göstermiştir (Çelikkol, 2015, s. 19-20). 1990 yılında Senatör Robert Dole’un öncülük ettiği tasarı süreci bunun önemli örneklerinden biri olmuştur. Dole’un kısa sürede geniş destek bulması diaspora faaliyetlerinin etkisini ortaya koyarken, Senatör Robert Byrd Türkiye’nin NATO içerisindeki konumuna dikkat çekmiş ve bu tür girişimlerin Türk-Amerikan ilişkilerine zarar vereceğini ifade etmiştir (Çelikkol, 2015, s. 23). Bu durum, devlet politikaları teorisinin vurguladığı çıkar-güvenlik dengesini açık biçimde göstermektedir. ABD yönetimi bir taraftan Kongre ve diaspora baskısını dikkate almak zorunda kalırken, diğer taraftan Türkiye ile askerî ve stratejik ilişkilerini koruma ihtiyacı hissetmiştir. Karar alma sürecinde tarihsel söylemler kadar NATO dengesi, Ortadoğu politikaları ve güvenlik iş birliği de belirleyici olmuştur.

Soğuk Savaş yıllarında Türkiye’nin NATO içerisindeki stratejik konumu, Amerikan yönetimlerinin daha dengeli bir politika izlemesine neden olmuştur. Sovyetler Birliği’ne karşı Türkiye’nin taşıdığı jeopolitik önem nedeniyle Amerikan başkanları uzun yıllar “soykırım” ifadesini kullanmaktan kaçınmıştır. Ancak soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte insan hakları söyleminin Amerikan dış politikasında daha fazla öne çıkması ve diaspora baskısının artması, tehcir meselesinin daha sık gündeme taşınmasına yol açmıştır (Armaoğlu, 2014, s. 843). Güvenlik ikilemi teorisinin niyet belirsizliği burada da görülmektedir. ABD yönetimi meseleyi insan hakları ve tarihsel yüzleşme çerçevesinde gündeme getirdiğini savunurken, Türkiye bu yaklaşımı kendi tarihsel meşruiyetine yönelik siyasî baskı olarak değerlendirmiştir (Mearsheimer, 1990, s. 5-8).

1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılması ve Ermenistan’ın bağımsızlığını kazanması da meselenin Türk-Amerikan ilişkilerindeki etkisini artırmıştır. Türkiye, Ermenistan’ı tanıyan ilk ülkeler arasında yer almasına rağmen Karabağ sorunu nedeniyle ilişkiler normalleşmemiştir (Çelikkol, 2015, s. 21). ABD ise Güney Kafkasya’daki enerji hatları ve bölgesel güvenlik dengeleri nedeniyle Türkiye ile iş birliğini sürdürmeye çalışırken, Ermeni diasporasının baskısını da dikkate almak zorunda kalmıştır (Kaymaz Mert, 2021, s. 81). Özellikle Türkiye’nin Azerbaycan’a verdiği destek ve Ermenistan sınırını kapalı tutması,

ABD'deki Ermeni çevreleri tarafından eleştirilmiştir. Türkiye ise Karabağ'daki işgali ve Azerbaycan'ın güvenliğini ön plana çıkararak bu politikaları bölgesel güvenlik çerçevesinde değerlendirmiştir. Aynı gelişmelerin taraflarca farklı biçimde yorumlanması, güvenlik ikilemi teorisinin dış politika alanındaki yansımalarından biri olmuştur. ABD bölgesel normalleşmeyi önceleyen bir yaklaşım geliştirirken, Türkiye güvenlik tehdidi ortadan kalkmadan sınır politikasını değiştirmemiştir (Fearon, 1998, s. 109).

2000'li yıllarda Kongre kararları ve eyalet düzeyindeki tanınmalar daha da artmıştır. Kaliforniya başta olmak üzere birçok eyalette 1915 olaylarını tanıyan kararlar alınmış, eğitim müfredatlarında bu konuya yer verilmiş ve anma etkinlikleri düzenlenmiştir. Mississippi eyaletinin 2022 yılında benzer yönde karar alması da bu sürecin devam ettiğini göstermektedir (Dilek & Yüksel, 2019, s. 25). Türkiye ise buna karşı kamu diplomasisi faaliyetlerini artırmış; akademik çalışmalar, düşünce kuruluşları ve arşiv çalışmaları üzerinden kendi tezlerini anlatmaya yönelmiştir (Şahin, 2016, s. 304). Devlet politikaları teorisi açısından bu süreç, devletlerin yalnızca askerî ve diplomatik araçlarla değil, kamuoyu oluşturma faaliyetleri ve tarih anlatıları üzerinden de mücadele yürüttüğünü göstermektedir (Akıllı, 2016, s. 146). Diaspora çevreleri Amerikan kamuoyunda etkili olmaya çalışırken, Türkiye de karşı tezlerini uluslararası alanda görünür kılmaya yönelmiştir.

24 Nisan açıklamaları da iki ülke arasındaki diplomatik gerilimlerin merkezinde yer almıştır. Amerikan başkanları uzun yıllar “Meds Yeghern” gibi dolaylı ifadeler kullanarak denge siyaseti izlemeye çalışmıştır. Ancak ABD Başkanı Joe Biden'ın 24 Nisan 2021 tarihinde yaptığı açıklamada 1915 olaylarını “genocide” olarak tanımlaması, Türkiye-ABD ilişkilerinde önemli bir kırılma yaratmıştır. Türkiye Dışişleri Bakanlığı bu açıklamayı “uluslararası hukuka aykırı ve siyasi saiklerle alınmış bir karar” şeklinde değerlendirmiştir (Turan, 2021, s. 57). ABD yönetimi açıklamayı tarihsel sorumluluk ve insan hakları çerçevesinde sunarken, Türkiye bunu devletin tarihsel meşruiyetine yönelik siyasî müdahale olarak yorumlamıştır. Güvenlik ikilemi teorisine göre tarafların kendi tutumlarını savunma amaçlı görmesine rağmen karşı tarafın davranışını tehdit şeklinde algılaması, diplomatik gerilimleri derinleştirmektedir (Payam, 2024, s. 33-34). Biden'ın açıklaması sonrasında ortaya çıkan kriz de bu duruma örnek teşkil etmiştir. Bu bağlamda tehcir meselesi, Türkiye ile ABD arasındaki ilişkilerde diaspora faaliyetleri, Kongre girişimleri, kamuoyu çalışmaları ve başkanlık açıklamaları üzerinden uzun süre etkisini sürdüren siyasî bir sorun olarak varlığını sürdürmüştür. Güvenlik ikilemi teorisi, bu meseleyi tarafların aynı tarihsel olguya neden farklı tehdit algılarıyla yaklaştığını açıklarken; devlet politikaları teorisi ise diaspora

baskısının, Kongre kararlarının ve kamuoyu faaliyetlerinin Amerikan dış politikasında nasıl kurumsal araçlara dönüştüğünü anlamlandırmaktadır (Booth & Wheeler, 2008, s. 4).

3.3.1.4. Rusya ile ilişkilere etkisi

Ermeni tehciri meselesi, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkilerde özellikle Kafkasya siyaseti, sınır güvenliği ve bölgesel nüfuz mücadeleleri çerçevesinde etkili olmuştur. Cumhuriyet döneminde Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında zaman zaman yakın diplomatik ilişkiler kurulmuş olsa da Ermeni meselesi, iki ülke arasındaki güven sorununu besleyen başlıklardan biri olmaya devam etmiştir. Sovyet yönetiminin Ermeni meselesini dönemsel olarak propaganda, nüfus politikası ve diplomatik baskı aracı şeklinde kullanması, Türkiye'nin doğu sınırları ve Kafkasya politikalarında sürekli tedbirli hareket etmesine yol açmıştır (An, 2013, s. 196).

1917 Şubat Devrimi sonrasında kurulan Kerenski Hükümeti'nin 9 Mayıs 1917 tarihinde çıkardığı “Türk Ermenistanı Hakkında Düzenleme” adlı kanun, Rusya'nın Ermeni meselesine yaklaşımını açık biçimde göstermiştir. Bu düzenleme ile Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgeler Rusya'ya bağlı bir komiserlik hâline getirilmiş, yapının başına General Averianov, yardımcılığına ise Zavriyev atanmıştır. Ardından Bolşevik İhtilali sonrasında Lenin'in yayınladığı “13 No'lu Kararname” ile Ermenilere kendi kaderini tayin hakkı tanınmış; Ermeni göçmenlerin geri dönüşü, Ermeni milislerinin bölgede görevlendirilmesi ve geçici Ermeni hükümeti kurulması gündeme getirilmiştir (Taşçıoğlu, 2017a, s. 258-259). Her ne kadar Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında bu kararların uygulama zemini ortadan kalkmış olsa da Türkiye açısından Rusya'nın Ermeni meselesini Kafkasya'daki nüfuz siyasetiyle birlikte değerlendirdiği düşüncesi güçlenmiştir. Güvenlik ikilemi teorisinin merkezinde yer alan niyet belirsizliği burada açık biçimde görülmektedir (Glaser, 1997, s. 173). Sovyet yönetimi bu girişimleri bölgedeki Ermenileri siyasî olarak kazanma ve sınır hattında kendisine bağlı yapı oluşturma girişimi olarak değerlendirirken, Türkiye aynı politikaları ileride Doğu Anadolu üzerinde hak iddialarına dönüşebilecek stratejik hamleler şeklinde yorumlamıştır.

1920 yılında Kızıl Ordu'nun Bakü'yü ele geçirmesiyle birlikte Kafkasya'daki dengeler yeniden değişmiştir. Sevr Antlaşması sonrasında Ermeni birliklerinin Kars ve çevresindeki köylere yönelik saldırıları üzerine Türk Ordusu harekete geçmiş; Sarıkamış ve Gümrü geri alınmış ve 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır (Yıldız & Akbulut, 2012, s. 389). Daha sonra Moskova ve Kars Antlaşmaları ile Türkiye'nin doğu sınırları kesinlik kazanmıştır. Ancak Sovyet yönetiminin kısa süre sonra Karabağ'da otonom yapı oluşturma ve Ermenistan'ı kendi siyasî sistemi içerisinde ayrıcalıklı konuma taşıması, Türkiye'de

Sovyetlerin Ermeni meselesini tamamen kapatmadığı düşüncesini doğurmuştur (Paşayeva vd., 2013, s. 79). Devlet politikaları teorisi açısından bu uygulamalar, Sovyetler Birliği'nin sınır ve nüfus düzenlemelerini Kafkasya'daki siyasî dengeyi kendi çıkarları doğrultusunda şekillendiren araçlar olarak kullandığını göstermektedir. Özellikle Karabağ'daki statü düzenlemeleri, ilerleyen yıllarda ortaya çıkacak bölgesel krizlerin altyapısını hazırlamıştır.

Cumhuriyet döneminde Türkiye ile Sovyet Rusya arasında diplomatik yakınlaşma kurulmasına rağmen Ermeni meselesi ilişkiler üzerindeki olumsuz etkisini sürdürmüştür. 17 Aralık 1925'te imzalanan Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Paktı iki ülke arasında olumlu hava oluşturmuşsa da Sovyet yönetimi Güney Kafkasya'daki sınır düzenlemelerinde Ermenistan lehine adımlar atmaya devam etmiştir (Sarı, 2006, s. 105). SSCB'nin 1927'de Mehri-Cebrayıl bölgesindeki 24 köyü ve Zengazur'daki bazı arazileri Ermenistan'a bağlaması, ardından Nahçıvan çevresindeki Türk köylerinin bir kısmını Ermenistan'a dahil etmesi, Türkiye'de Sovyetlerin Ermeni meselesini uluslararası bir politika olarak kullanmayı sürdürdüğü düşüncesini güçlendirmiştir (Kesgin, 2017, s. 189). Türkiye açısından bu gelişmeler, sınır güvenliği ve Kafkasya'daki Türk nüfusunun geleceği bakımından güvenlik kaygılarını artırmıştır. Güvenlik ikilemi teorisine göre bir devletin kendi güvenliğini sağlamaya dönük attığı adımların karşı tarafta tehdit algısı oluşturması, güvenlik sarmalını derinleştirmektedir (Ersoy Ceylan & Kardaş, 2018, s. 193). Sovyetlerin Kafkasya'daki nüfus ve sınır politikaları da Türkiye tarafından benzer biçimde kuşatma girişimi olarak değerlendirilmesi söz konusu teoriyle açıklanabilmektedir.

1930'lu yıllarda Sovyet yönetiminin "Sovyet Ermenistanı bütün Ermenilerin ana vatanıdır" tezini savunması ve bu doğrultuda propaganda faaliyetleri yürütmesi, Ermeni meselesinin Türk-Rus ilişkilerindeki etkisini devam ettirmiştir (Taşçıoğlu, 2017b, s. 296; Doğan, 2018, s. 98-99). Sovyet yönetimi bu söylemle dünya üzerindeki Ermeni nüfusunu Sovyet Ermenistan'ına yönlendirmeye çalışırken, Türkiye bu propagandayı ileride Doğu Anadolu üzerinde yeniden hak iddiaları oluşturabilecek siyasî hazırlık şeklinde değerlendirmiştir. Güvenlik ikilemi teorisinin temelinde yer alan tehdit algısı burada açık biçimde görülmektedir. Sovyetler Birliği propaganda faaliyetlerini ideolojik birlik ve nüfus politikası kapsamında değerlendirirken, Türkiye aynı faaliyetleri doğrudan toprak bütünlüğüne yönelik potansiyel risk şeklinde yorumlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında SSCB'nin Türkiye'den Kars ve Ardahan'ı istemesi, Ermeni meselesinin Türk-Sovyet ilişkilerindeki güvenlik boyutunu daha görünür hâle getirmiştir. Sovyetler Birliği'nin Montrö rejiminin değiştirilmesini ve Boğazlarda asker bulundurmaya talep etmesiyle birlikte Ecmiyadzin Katogikosluğu'nun Sevr'de Ermenilere

verilmesi öngörülen bölgeler üzerinde hak iddia etmesi, Ermeni meselesinin Sovyet dış politikasında yeniden aktif araç olarak kullanılmasına yol açmıştır (Doğan, 2018, s. 175). 1947 yılında New York'ta Dünya Ermeniler Birliği Kongresi'nin toplanması ve burada Kars ile Ardahan'ın Sovyet Ermenistan'ına bağlanmasının gündeme getirilmesi de bu sürecin devamı niteliğindedir (Kesgin, 2017, s. 189). Türkiye bu gelişmeleri doğrudan egemenlik tehdidi olarak değerlendirmiş ve Batı bloğuna yönelmiştir. Truman Doktrini, Marshall Planı ve Türkiye'nin NATO'ya katılması, Sovyet baskısının Türk dış politikasında yarattığı güvenlik refleksinin sonucu olmuştur. Böylece Güvenlik ikilemi teorisinin ortaya koyduğu biçimde, tehcir etrafında geliştirilen söylemler, Türkiye'nin uluslararası ittifak tercihlerine kadar etki eden güvenlik sorunlarından biri hâline gelmiştir (Gök & Mavruk, 2022, s. 986-987).

1965 yılı sonrasında Sovyet desteğiyle Ermeni iddialarının uluslararası alanda daha görünür hâle gelmesi de Türk-Rus ilişkilerindeki güven sorununu devam ettirmiştir. Ermeni çevrelerinin 24 Nisan'ı "Ermeni Soykırım Günü" ilan etmesi ve 1967'de Erivan'da anıt inşa edilmesi, Sovyet desteğiyle yürütülen hafıza siyasetinin önemli örneklerinden biri olmuştur (Sarı, 2006, s. 109; Kesgin, 2017, s. 191). Türkiye açısından Erivan'daki anıt yalnızca sembolik yapı değil, Ermeni iddialarının uluslararası kamuoyunda kurumsallaştırılması anlamına gelmiştir. Devlet politikaları teorisi burada tarihsel anlatıların devlet destekli ideolojik araçlara dönüştürülebileceğini göstermektedir. Sovyetler Birliği tarihsel hafızayı dış politika ve propaganda faaliyetlerinin parçası hâline getirirken, Türkiye bunu uluslararası alanda siyasî baskı oluşturma girişimi olarak değerlendirmiştir.

1970'li yıllarda ASALA'nın ortaya çıkışı ise meselenin güvenlik boyutunu daha da belirginleştirmiştir. Taşcıoğlu'nun belirttiği üzere örgütün bazı militanlarının SSCB tarafından Kırım'daki askerî akademilerde eğitilmesi ve KGB ile GRU tarafından desteklenmesi, Türkiye'de Sovyetlerin Ermeni örgütlerini dolaylı biçimde desteklediği yönündeki düşünceleri artırmıştır (Taşcıoğlu, 2017b, s. 293; Doğan, 2018, s. 159). ASALA'nın Türk diplomatlarına yönelik saldırıları, Türkiye açısından Ermeni meselesini doğrudan ulusal güvenlik sorunu hâline getirmiştir. Güvenlik ikilemi teorisi bakımından tarafların tehdit tanımları burada yeniden göz önüne gelmiştir. Sovyetler Birliği kendi bölgesel etkisini koruma amacıyla Ermeni hareketlerine alan açarken, Türkiye bunu dış destekli güvenlik tehdidi şeklinde değerlendirmiştir. Böylece diplomatik krizler sadece tarih tartışmalarıyla kalmamış doğrudan güvenlik olayları üzerinden de şekillenmiştir (Ayık, 2025, s. 113).

1980 sonrasında Karabağ sorununun ortaya çıkması da Türk-Rus ilişkilerinde yeni gerilim alanı yaratmıştır. Sovyet yönetiminin zamanla Ermeni taleplerine daha yakın politika izlemesi, Türkiye’de Rusya’nın Güney Kafkasya’daki dengeyi Ermenistan lehine şekillendirdiği düşüncesini güçlendirmiştir. Ermenistan’ın 23 Ağustos 1990 tarihli Bağımsızlık Bildirgesi’nde 1915 olaylarının tanınmasını devlet görevi sayması ve Türkiye’nin doğu bölgelerini “Batı Ermenistan” olarak tanımlaması, Türkiye’nin güvenlik kaygılarını daha da artırmıştır (Kesgin, 2017, s. 208; Taşçıoğlu, 2017b, s. 295). Türkiye bu söylemleri geleceğe dönük siyasî hedeflerin parçası olarak değerlendirmiştir. Güvenlik ikilemi teorisinin etnik ve toplumsal güvenlik boyutu burada öne çıkmaktadır. Çünkü bu noktada tarihsel söylemler geçmişe ilişkin tartışma olmaktan çıkarak sınır ve kimlik tartışmalarını etkileyen güvenlik meseleleri şeklinde algılanmıştır (Kocabaş, 2025, s. 39).

1992 Nahçıvan krizi de bu güvenlik kaygılarının somut örneklerinden biri olmuştur. Ermenistan’ın saldırılarının Nahçıvan’a yönelmesi üzerine Türkiye Moskova ve Kars Antlaşmaları’nı hatırlatarak sert açıklamalarda bulunmuş, ancak Rusya’nın askerî müdahale halinde Kars ve Moskova Antlaşmaları’nın gözden geçirilebileceğini açıklaması Türkiye’nin geri adım atmasına neden olmuştur (İşyar, 2004, s. 423-424). Bu gelişme, Rusya’nın tarihî antlaşmaları gerektiğinde siyasî baskı unsuru olarak kullanabildiğini göstermiştir. Devlet politikaları teorisi açısından bakıldığında, büyük güçlerin tarihsel anlaşmaları güncel jeopolitik çıkarları doğrultusunda yeniden yorumlayabilmesi, dış politika araçlarının askerî ve diplomatik baskı mekanizmaları üzerinden de işlediğini ortaya koymaktadır (Bakan & Şahin, 2018, s. 138).

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra da Rusya Federasyonu’nun yaklaşımı büyük ölçüde devam etmiştir. Rusya’nın 1995 yılında sözde Ermeni soykırımını tanıyan tavsiye kararı alması ve Vladimir Putin’in 2001 yılında Erivan’daki anıtı ziyaret ederek kullandığı ifadeler, Ermeni meselesinin Rus dış politikasında diplomatik araç olarak kullanılmayı sürdürdüğünü göstermiştir. Benzer şekilde 2015 yılında Rus uçağının düşürülmesinden hemen sonra Duma’ya “Ermeni soykırımı” iddialarının inkârını suç sayan yasa tasarısının sunulması, güncel krizlerde bu meselenin yeniden gündeme getirilebildiğini ortaya koymuştur (Taşçıoğlu, 2017b, s. 297-298). Böylece Ermeni meselesi, Türk-Rus ilişkilerinde güvenlik politikalarını, diplomatik dengeyi ve bölgesel güç mücadelesini etkileyen kalıcı dış politika başlıklarından biri olarak varlığını sürdürmüştür.

3.3.2. İç Politikaya Etkileri

1915 Tehcirinin Türkiye’nin iç politikasına etkileri, Cumhuriyet döneminde özellikle güvenlik politikaları ve resmî devlet söylemi üzerinden belirginleşmiştir. Güvenlik ikilemi

teorisine göre devletler, dışarıdan yönelen tehdit algısı karşısında kendi güvenliklerini koruyabilmek için çeşitli siyasal ve kurumsal tedbirler geliştirirler. Ancak bu tedbirler zamanla yalnızca dış tehditlere karşı alınmış önlemler olarak kalmayıp iç politikayı da şekillendiren kalıcı reflekslere dönüşebilmektedir (Payam, 2024, s. 29). Türkiye’de Ermeni meselesi de özellikle diaspora faaliyetleri, yabancı devletlerin tutumu ve ASALA saldırılarının ardından bu çerçevede değerlendirilmiş; konu tarihsel bir tartışmanın ötesinde devletin güvenliği, ülkenin bütünlüğü ve kamu düzeniyle ilişkilendirilen bir mesele hâline gelmiştir (Bilgin & Deveci Bozkuş, 2019, s. 3). Devlet politikaları teorisi açısından bakıldığında ise Türkiye’nin iç politikasında Ermeni meselesine yönelik yaklaşımlar, farklı dönemlerde değişen ve hükümetlerden bağımsız biçimde gelişen belirli bir kurumsal devamlılık göstermiştir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarında Ermeni meselesi kamuoyunda sınırlı biçimde yer almakta ve daha çok Lozan sonrasında kapanmış bir mesele olarak görülmekteydi. Ancak 1965 yılında tehcirin ellinci yılı nedeniyle diaspora örgütlerinin düzenlediği anma etkinlikleri ve “soykırımın tanınması” yönündeki kampanyalar, Türkiye’de konunun yeniden gündeme taşınmasına yol açmıştır. Özellikle Beyrut, Paris, Los Angeles ve Boston gibi şehirlerde yapılan gösteriler ile yabancı basında çıkan haberler, Ankara hükümeti tarafından Türkiye’ye yönelik siyasi baskının bir parçası şeklinde değerlendirilmiştir (Göksel, 2014). Güvenlik ikilemi teorisinin öngördüğü biçimde, diaspora çevrelerinin uluslararası alandaki girişimleri Türkiye’de tehdit algısını artırmış; bu durum devletin daha savunmacı ve merkeziyetçi politikalar geliştirmesine neden olmuştur. Bu süreçte Türk basınında “Ermeni propagandası” ifadesi yaygın biçimde kullanılmaya başlanmış; devlet kurumları ise konuya ilişkin daha sistemli bir politika geliştirme arayışına yönelmiştir (Göksel, 2014).

1970’li yıllarda ASALA’nın gerçekleştirdiği saldırılar, Ermeni meselesinin Türkiye’nin iç politikasındaki yerini daha da sertleştirmiştir. 27 Ocak 1973’te Los Angeles’ta Türkiye Başkonsolosu Mehmet Baydar ile Konsolos Bahadır Demir’in Gurgen Yanikian tarafından öldürülmesi, sonraki yıllarda yaşanacak saldırıların başlangıcı niteliğinde olmuştur. Ardından ASALA ve JCAG gibi örgütler tarafından Türk diplomatlarına yönelik çok sayıda suikast düzenlenmiştir. 1975’te Paris Büyükelçisi İsmail Erez’in öldürülmesi, 1977’de Vatikan Büyükelçisi Taha Carım’a yapılan saldırı, 1982’de Ottawa Askerî Ataşesi Atilla Altıkat’ın öldürülmesi ve 1983’te Paris Orly Havalimanı saldırısı bu sürecin en dikkat çekici örnekleri arasında yer almıştır. Özellikle Orly saldırısında yalnızca Türk siyasi hedefler değil, siviller de hayatını kaybetmiş ve olay Avrupa kamuoyunda da geniş yankı uyandırmıştır (Humbaracı, 2011, s. 65). Türkiye’de ise bu saldırılar, Ermeni meselesinin doğrudan ulusal

güvenliğe yönelik tehdit olarak değerlendirilmesine neden olmuş; devletin meseleye yaklaşımı diplomatik savunma çizgisinden çıkarak güvenlik merkezli bir yapıya dönüşmüştür. Güvenlik ikilemi teorisinde ifade edildiği üzere, devletin güvenliğini artırmak amacıyla geliştirdiği sert güvenlik refleksleri, zamanla iç politikada da etkili olmuş ve konu etrafında daha katı bir resmî söylem oluşmuştur (Nefes, 2021).

Bu dönemde devletin geliştirdiği politikalar yalnızca diplomatik girişimlerle sınırlı kalmamıştır. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan tarih kitaplarında Ermeni meselesine ilişkin bölümler yeniden düzenlenmiş; özellikle 1980’li yıllardan itibaren ders kitaplarında “Ermeni iddiaları” başlığı altında devletin resmî tezleri anlatılmıştır. Üniversitelerde konuya ilişkin sempozyumlar düzenlenmiş, Türk Tarih Kurumu ve çeşitli resmî kurumlar tarafından Ermeni meselesine dair yayın faaliyetleri artırılmıştır (Turan & Öztan, 2018, s. 152). Bu durum devlet politikaları teorisine göre değerlendirildiğinde devletler, ulusal kimlik ve güvenlik açısından hassas gördükleri konularda ortak bir söylem oluşturmaya çalışmaktadır. Türkiye’de de Ermeni meselesi konusunda eğitim kurumları, akademik çalışmalar ve resmî yayın politikaları bu anlayış doğrultusunda şekillenmiştir. Böylece mesele yalnızca siyasi arenada tartışılan bir tez olmaktan çıkarak eğitim ve kamu politikalarının da parçası hâline gelmiştir (Turan & Öztan, 2018, s. 153).

2001 yılında Fransa Parlamentosu’nun “Ermeni Soykırımı”nı tanıyan yasayı kabul etmesi, Türkiye’de iç politikada ciddi tartışmalara yol açmıştır. Dönemin koalisyon hükümeti Başbakanı Bülent Ecevit karara sert tepki göstermiş; TBMM’de siyasi partiler tarafından ortak kınama bildirileri yayımlanmış ve Fransa’ya yönelik ekonomik yaptırım tartışmaları gündeme gelmiştir (Erat, 2020, s. 302). Benzer biçimde ABD Kongresi’nde farklı dönemlerde gündeme gelen tasarılar da Türkiye’de milliyetçi söylemlerin güçlenmesine neden olmuştur. İktidar ve muhalefet partileri birçok kez ortak açıklamalar yapmış, mesele “milli dava” olarak tanımlanmıştır. Bu süreçte dış parlamentolarda alınan kararlar, Türkiye’de yalnızca diplomatik gelişmeler olarak değerlendirilmemiş; devletin tarihsel meşruiyetine ve ulusal kimliğine yönelik müdahaleler şeklinde algılanmıştır. Güvenlik ikilemi teorisi ile açıklanabileceği gibi, dışarıdaki baskılar arttıkça içeride daha sert savunma refleksleri ortaya çıkmış ve siyasal partiler arasında fikir ayrılıkları unutulmuş ve konuya ilişkin ortak bir devlet çizgisi oluşmuştur (Nefes, 2021).

Bu süreçte devlet kurumları arasında koordinasyon sağlamak amacıyla 2001 yılında ASİMKK (Asılsız Soykırım İddialarıyla Mücadele Koordinasyon Kurulu) kurulmuştur. Kurul; Dışişleri Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı ve çeşitli kamu kurumlarını ortak bir politika çerçevesinde bir araya getirmiştir. ASİMKK’nın amacı yalnızca

dış ülkelerdeki iddialara cevap vermek değil, Türkiye’de konuya ilişkin ortak devlet söylemini oluşturmak ve kamuoyunu yönlendirmektir. Bu nedenle kurulun faaliyetleri eğitimden medyaya kadar geniş bir alana yayılmıştır. Devlet politikaları teorisinin öngördüğü biçimde, farklı kamu kurumlarının aynı güvenlik perspektifi etrafında birleştirilmesiyle Ermeni meselesi kurumsal devlet politikası hâline getirilmiştir. Söz konusu politika devletin iç meselelerdeki tutumunu da şekillendirmiştir (Akın, 2023).

2000’li yıllarda ise Ermeni meselesi iç ilişkilerde, ifade özgürlüğü ve kamuoyu tartışmaları açısından yeni bir boyut kazanmıştır. Agos Gazetesi Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink’in 19 Ocak 2007’de İstanbul Şişli’de uğradığı silahlı saldırı sonucu öldürülmesi, Türkiye’de büyük yankı uyandırmıştır. Dink, yazılarında Türkler ile Ermeniler arasındaki tarihsel sorunların konuşulması gerektiğini savunmuş; bu nedenle uzun süre kamuoyunda tartışmaların odağında yer almıştır. Suikast sonrası düzenlenen cenaze törenine yüz binlerce Türk vatandaşının katılması ve “Hepimiz Hrant’ız” sloganlarının atılması, Ermeni meselesinin Türkiye’de doğrudan iç politik gerilimlerle de bağlantılı olduğunu ve bu gerilimlerin kamuoyunu da etkilediğini göstermiştir (Turan & Öztan, 2018, s. 356). Olay sonrasında İstanbul ve Trabzon emniyet ve istihbarat birimlerinin ihmalleri yoğun biçimde tartışılmış; devletin güvenlik politikaları iç ve dış baskı grupları tarafından eleştirilmiştir. Konuya ilişkin güvenlik merkezli yaklaşımlar uzun yıllar boyunca toplumsal tartışma alanında kalmış, bu konudaki farklı görüşlerin zaman zaman “devlet karşıtı” veya “milli çıkarlara aykırı” şeklinde değerlendirilmesine neden olmuştur (Turan & Öztan, 2018, s. 364).

2015 ve sonrasında Türkiye siyasetinde Ermeni asıllı milletvekilleri de görev yapmaya başlamıştır. Nitekim mevcut dönemde parlamentoda yer alan Garo Paylan (HDP), Markar Esayan (AK Parti), Selina Özuzun Doğan (CHP) ve Sevan Sıvacıoğlu (AK Parti) gibi Ermeni asıllı milletvekilleri, Türkiye’nin iç siyasetinde hem sembolik bir demokratikleşme göstergesi olmuş hem de azınlık haklarının yasal güvencelerle korunmasında aktif birer aktör olarak yer almışlardır (Özer, 2015, s. 1). Siyasi yelpazenin farklı noktalarında konumlanan bu isimler, azınlık vakıflarının seçim yönetmelikleri ve mülkiyet hakları gibi kronikleşmiş yapısal sorunlarını meclis gündemine taşıyarak yürütme üzerinde denetleyici bir güç oluştururken, aynı zamanda Türkiye’nin toplumsal barışı ve tarihsel süreçle ilgili tabuları yıkan bir söylem geliştirilmesine katkı sağlamışlardır. Bu vekillerin varlığı, Ermeni toplumunun Türkiye’nin genel siyasi iradesiyle bütünleştiğini göstererek iç politikada temsil kapsayıcılığını artırmış ve azınlık kimliğinin ötesinde "vatandaşlık hukuku" çerçevesinde daha kapsayıcı bir siyaset dilinin inşasında köprü görevi görmüştür (Bilgin & Deveci Bozkuş, 2019, s. 832).

Bütün bu gelişmeler, tehcir sonrası dönemde Ermeni meselesinin Türkiye'nin iç politikasında kalıcı bir gündem oluşturduğunu göstermektedir. Diaspora faaliyetleri, ASALA saldırıları, yabancı parlamentoların kararları ve Hrant Dink suikastı gibi olaylar, devletin güvenlik merkezli politikalarını güçlendirmiş; konu zamanla eğitim politikalarından siyasal söylemlere kadar geniş bir alanda etkili olmuştur (Çevikbaş, 2020, s. 55). Güvenlik ikilemi teorisinin ortaya koyduğu biçimde, dışarıdan gelen tehdit algısı devletin iç politikadaki reflekslerini belirlemiş; devlet politikaları teorisinin işaret ettiği şekilde ise bu refleksler kurumsallaşarak uzun vadeli resmî politikalara dönüşmüştür (Yorulmaz, 2020, s. 5261).

3.4. SOSYOLOJİK ETKİLER VE GÖÇMEN İLİŞKİLER AĞI / KÜLTÜREL TRAVMA TEORİSİ

Ermeni tehcirinin Anadolu üzerindeki bir diğer önemli etkisi ise sosyolojik alandadır. Tehcir Kanununun sosyolojik etkileri, Osmanlı Devleti'nin son yıllarından başlayarak Cumhuriyet dönemine ve günümüz Türk-Ermeni ilişkilerine uzanan geniş bir zaman diliminde toplumsal yaşama yansımıştır. Bu etkiler, doğrudan tehcir sürecinin kendisinden ziyade, tehcirin sonrasında şekillenen siyasal anlatılar, kolektif hafıza inşası ve diaspora faaliyetleri aracılığıyla kalıcı hâle gelmiştir (Muratyan, 2011, s. 14).

Tehcirden sonra Türkiye'de kalan Ermeni nüfusu, Cumhuriyet yönetimine sadakat gösterse de Millî Mücadele sürecinde yaşanan düşmanlık algısı nedeniyle sosyal uyum zorlukları yaşamış ve zamanla iç ve dış göçler ile (İstanbul, yurt dışı) daha da azalmıştır (Cülük, 2020, s. 1). Günümüzde ise Ermeni kimliği, 1915 Tehcirinin yarattığı mağduriyet psikolojisi etrafında güçlü bir şekilde inşa edilmiştir. Bu travmatik olay, sadece tarihi bir olay ya da zorunlu göç olmaktan çıkıp, Ermeni bireylerini bir arada tutan ve onları "öteki" (Türkler) karşısında tanımlayan merkezi bir kimlik nesnesine dönüşmüştür (Kalfaoğlu, 2015, s. 146). Bu bölümde Ermeni tehcirinin toplumlar üzerindeki sosyolojik etkileri Göçmen İlişkiler Ağı teorisi ve Kültürel Travma teorisi ile açıklanacaktır. Nitekim İlişkiler Ağı teorisi; diaspora toplulukları arasında kurulan sosyal bağların ortak kimliğin korunmasında ve topluluk içerisindeki dayanışmanın sürdürülmesinde belirleyici bir rol oynadığını savunurken (Shıralıyev, 2022, s. 219), kültürel travma teorisi; savaş, salgın hastalıklar ve zorunlu göç gibi travmatik olayların toplumlar üzerinde uzun vadeli ve nesiller boyu aktarılabilen etkiler bırakabildiğini vurgulamaktadır (Öztürk, 2024a, s. 47).

3.4.1. Anadolu'da Kalan Ermeni Nüfusunun Sosyolojik Durumu

Tehcir Kanunu, Osmanlı sınırları içerisindeki Ermeni nüfusun büyük bir bölümünün yer değiştirmesine yol açsa da Anadolu'da Ermeni varlığı tamamen ortadan kalkmamıştır.

Devlet otoritesi tarafından Ermenilerin bir kısmının tehcirden muaf tutulmuş olmakla birlikte bu süreçte yerel halkın tutumu da Anadolu’da kalan Ermenilerin sosyal durumunu belirleyen unsurlardan biri olmuştur. Birçok bölgede Müslüman komşular, Ermenileri saklayarak ya da onları kendi aile bireyleri gibi göstererek korumuş, kimi zaman çocukları “evlatlık”, kadınları ise “hizmetçi” olarak göstererek tehcirden muaf tutmuştur (Demirel, 2005, s. 483). Bu tür örnekler özellikle İç ve Batı Anadolu şehirlerinde yaygındır. Kütahya’da Ermeni nüfusun neredeyse tamamı yerinde kalmış, sosyal hayat büyük ölçüde kesintiye uğramamıştır; dükkânlar açık kalmış, kiliselerde ibadet devam etmiştir. Konya Ereğlisi’nde de yerel halkın tehcire karşı çıktığı ve Ermenilerin korunmasına yönelik tutum sergilediği görülmektedir. Bu örnekler, tehcir sürecinde toplumsal ilişkilerin her yerde aynı biçimde kopmadığını, bazı yerlerde komşuluk ilişkilerinin ve yerel dayanışmanın Ermenilerin korunmasında etkili olduğunu göstermektedir.

Türk kuvvetlerinin zaferiyle sonuçlanan Millî Mücadele’nin ardından imzalanan Lozan Barış Antlaşması, Ermenilerin Anadolu toprakları üzerinde bir yurt kurma hayallerini hukuken sona erdirmiş ve Türkiye’deki Ermeni nüfusunu diğer gayrimüslim azınlıklarla eşit statüde düzenlemiştir (Eryılmaz & Bektaş, 2017, s. 42). Böylece Anadolu’da kalan Ermeniler, Osmanlı dönemindeki yaygın sosyal varlıklarından farklı olarak daha dar, daha şehir merkezli ve daha temkinli bir cemaat yapısı içerisinde yaşamaya başlamıştır. Ancak Elâzığ gibi şehirlerde uyum sağlayabilen Ermeniler 1970’li yıllara kadar mesleklerini sürdürmüş; terziilik, dişçilik ve eczacılık gibi alanlarda faaliyet göstermeye devam etmiş ve yerel halk tarafından sevilmiş ve saygı görmüşlerdir. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ne sadakat gösteren Ermeni vatandaşlar, bağış kampanyaları düzenleyerek ve kamu hizmetlerinde yer alarak yeni devlete destek olmuşlardır (Elibol, 2007, s. 148). Bu durum ise, kültürel travma teorisinin travmatik deneyimlerin tüm topluluklar üzerinde aynı düzeyde ve aynı biçimde etkili olmayabileceği yönündeki yaklaşımıyla da ilişkilendirilebilir. Çünkü travmatik hafızanın toplumsal etkisi, yaşanan coğrafya ve gündelik sosyal ilişkiler doğrultusunda farklı biçimlerde şekillenebilmektedir (Selimbeyoğlu, 2022, s. 2).

Ancak Millî Mücadele yıllarında yaşanan gelişmeler, Anadolu’da kalan Ermenilerin savaş yılları ve tehcir döneminde zaten kırılğan hale gelen toplumsal uyum sürecini daha da zorlaştırmıştır. Çünkü Güney Cephesi’nde bazı Ermeni lejyonlarının faaliyetleri ve Fransız kuvvetleriyle iş birliği yaptığı iddiaları, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti’nde Ermenilere yönelik derin bir güvensizlik yaratmıştır (Yücel, 2020, s. 494-495). Bu durum, pek çok Ermeni’nin ülkeyi tamamen terk etmesine ve geride kalanların ise yerel topluma tam entegrasyon için çabalamasına neden olmuştur (Günay, 2006, s. 47). Bu süreç ise itme-çekme

teorisi ile açıklanabilmektedir. Savaş sonrası dönemde ortaya çıkan güvenlik kaygıları, toplumsal güvensizlik ortamı ve ekonomik belirsizliklerin Ermeniler açısından Anadolu'dan ayrılmayı teşvik eden itici faktörlere dönüştüğü görülmektedir. Buna karşılık Avrupa ve Amerika gibi merkezlerin sunduğu daha güvenli yaşam koşulları ve mevcut akrabalık ilişkileri ise çekici unsurlar olarak öne çıkmıştır. Anadolu'da kalan ve tehcir sonrası geri dönen Ermenilerin bir kısmı, Cumhuriyet döneminde de savaşın getirdiği olumsuz imaj ve toplumsal gerilim nedeniyle eski sosyal ortama uyum sağlamada zorluk yaşamış, aynı zamanda sosyal konum bakımından da eski eski gücünü kaybetmiştir.

Tehcir sonrasında Anadolu'daki sosyal yapı yalnızca Ermeni toplumunun sayısal olarak küçülmesiyle değil, Ermenilerden boşalan alanlarda oluşan yeni ilişkilerle de değişmiştir. Kırsal bölgelerde Ermenilerden boşalan köyler, Kürt aşiretlerinin yerleşik hayata geçmesini hızlandırmıştır. Daha önce göçebe yaşam süren bu gruplar Ermenilerden kalan evlere ve arazilere yerleşerek tarımla uğraşmaya başlamışlardır. Bu gelişme, bölgedeki aşiret yapısının ve feodal ilişkilerin dönüşümüne de sebep olmuştur (Yetişgin, 2014, s. 681). Uzun vadede göçmen yerleştirme politikaları ve mülkiyet düzenlemeleri aracılığıyla ortaya çıkan bu dönüşüm hem kırsal hem de kentsel alanlarda yeni sosyal ilişkilerin oluşmasına ve Anadolu'nun kültürel hafızasının yeniden şekillenmesine neden olmuştur (Koçal, 2015, s. 231).

Öte yandan tehcir sonrasında kültürel hafıza alanında da önemli kayıplar yaşanmıştır. Boşalan alanlardaki tarihî ve dinî yapılar bu süreçten etkilenmiş; birçok Ermeni kilisesi ve manastırı savaş yıllarında depo veya karargâh olarak kullanılmış, bazı yapılar ise bakımsızlık veya taş ihtiyacı nedeniyle tahrip edilmiştir. Erzurum, Van ve Bitlis gibi şehirlerde Ermeni mimarisine ait birçok yapı zamanla ortadan kalkmıştır. Tarihçiler bu sürecin bölgenin sosyo-kültürel hafızası açısından önemli bir kayıp olduğunu vurgulamaktadır (Zeyrek, 2007, s. 59). Bununla birlikte Cumhuriyet döneminde birçok Ermenice yer adı Türkçe isimlerle değiştirilmiş, ancak yerel halkın dilinde bazı Ermenice kelimeler ve tabirler varlığını sürdürmüştür. Bu durum, iki toplumun yüzyıllar boyunca süren birlikte yaşam deneyiminin kültürel bir yansıması olarak değerlendirilmektedir (Guliyeva, 2004, s. 9).

Bu dönüşüm dil alanında da kendisini göstermiştir. Cumhuriyet döneminde Anadolu'da kalan Ermenilerin önemli bir kısmı gündelik yaşamda Türkçeyi kullanmaya başlamış, özellikle büyük şehirlerde yaşayan ailelerin çocuklarını Türkçe eğitim veren okullara göndermesi kültürel uyum sürecini hızlandırmıştır. Ticaret hayatında Türkçenin yaygınlaşması ve kamusal alanın giderek Türkleşmesi de bu dönüşümde etkili olmuştur. Buna rağmen Ermeni cemaatinin bir bölümü, kilise ve cemaat yapıları aracılığıyla dinî ve kültürel

kimliğini korumaya çalışmıştır (Topçu, 2026, s. 250-251). Bu durum, Anadolu’da kalan Ermenilerin bir yandan yeni toplumsal düzene uyum sağlamaya çalıştığını, diğer yandan cemaat kimliğini koruma çabasını sürdürdüğünü göstermektedir. Kültürel travma yaklaşımı ile bu olguya getirilebilecek açıklama; zorunlu göç ve savaş gibi kırılma dönemleri sonrasında toplulukların kimliklerini koruyabilmek amacıyla dinî kurumlar, dil ve cemaat yapıları etrafında daha güçlü dayanışma ilişkileri geliştirebilmeleridir (Selimbeyoğlu, 2022, s. 6).

Bununla birlikte Ermeni nüfusun büyük bir bölümünün Suriye bölgesine sevk edilmiş olması, Ermeni kilise teşkilatında da idari değişikliklere yol açmıştır. İstanbul’daki Ermeni Patrikhanesi lağvedilerek Kudüs’e taşınmış; Sis ve Akdamar Katogikoslukları birleştirilerek yeni kurulan Kudüs Patrikhanesi’ne bağlanmıştır. Bu yeni yapılanmanın başına Sis Katogikosu Sahak Efendi getirilmiştir (Halaçoğlu, 2001, s. 81). Bu gelişme, yerinden edilmenin sadece nüfusun fiziksel hareketiyle sınırlı olmadığını; cemaat yapıları, dini kurumlar ve idari örgütlenmeler üzerinde de etkiler yarattığını göstermektedir.

Neticede tehcirden sonra Anadolu’da kalan Ermeni nüfusu, eski toplumsal konumundan farklı olarak daha sınırlı, daha şehir merkezli ve daha kırılğan bir cemaat yapısı içerisinde varlığını sürdürmüştür. Savaşın ve Millî Mücadele yıllarının yarattığı güvensizlik, Ermenilerin sosyal uyumunu zorlaştırmış; buna karşılık yerel düzeyde komşuluk ilişkileri, mesleki bağlar ve gündelik temaslar bazı bölgelerde birlikte yaşama imkânının tamamen ortadan kalkmadığını göstermiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yılları, devlete bağlı kalan Ermeni vatandaşların varlığıyla, Lozan’da azınlık haklarının güvence altına alındığı çok dinli ve çok kültürlü bir yapının devam ettirildiği bir dönem olmuştur (Koçal, 2015, s. 229). Ancak tehcir sonrasında oluşan güven kaybı, göç eğilimi, dil değişimi, şehir merkezlerine çekilme ve kültürel hafızadaki aşınma, Anadolu’daki Ermeni toplumunun sosyolojik yapısını kalıcı biçimde değiştirmiş; Ermeni nüfusunun konumunu ve hukuki statüsünü yeniden şekillendirmiştir.

3.4.2. Toplumsal Yaşama Uzun Vadeli Etkiler

Türk ve Ermeni toplumları arasında zedelenmiş olan güven ilişkisinin toplumsal sonuçları uzun vadede daha çok belirginleşmiştir. Tehcir öncesi ve sonrası meydana gelen olaylar nedeniyle iki toplum arasında yaşanan toplumsal ayrışma, zamanla tarihsel bir olgunun ötesine geçerek kimlik temelli bir algı sorununa dönüşmüştür (Muratyan, 2011, s. 38). Nitekim kültürel travma teorisine göre toplulukların yaşadığı bu büyük kırılmalar, zamanla ulusal kimliğin parçası hâline gelerek “biz” ve “öteki” ayrımını güçlendirebilmektedir (Öztürk & Emen, 2024, s. 53). Bu noktada özellikle Osmanlı coğrafyası dışına yerleşen Ermeniler arasında, 1915 olaylarının kuşaklar boyunca aktarılan

ortak bir anlatı hâline gelmesi bu duruma örnek teşkil etmektedir. Diaspora toplulukları, yaşananları yalnızca tarihsel bir olay olarak değil, aidiyet duygusunu güçlendiren temel bir unsur olarak ele almıştır. Bu süreçte savaş şartları, tehcirin güvenlik gerekçeleri ve Osmanlı Devleti'nin aldığı koruyucu tedbirler büyük ölçüde geri planda bırakılmış; olaylar tek taraflı bir mağduriyet çerçevesinde aktarılmıştır. Böylece tarihsel bir mesele, zamanla siyasal kimliğin temel dayanaklarından biri hâline gelmiştir. Burada söz konusu olan durum, sınırlı ve seçici bir tarih okuması üzerinden şekillenen bir kolektif hafıza inşasıdır (Çoban Öztürk, 2015, s. 156).

Ermeni kimliğinin inşasında din (Ermeni Apostolik Kilisesi), dil ve ortak tarih (soykırım) gibi unsurlar, diasporayı ve Ermenistan Ermenilerini bir arada tutan en önemli bağlar olarak görülmektedir (Candaş Yardım, 2024, s. 153). Nitekim Türk araştırmacılara göre; diasporanın "soykırım" iddialarını sürekli gündemde tutmasının nedeni batı toplumlarında (ABD, Fransa) asimilasyon tehdidiyle karşılaştığı için Ermeni kimliğini bu şekilde canlı tutmaya çalışmasıdır. Bu mağduriyet psikolojisi, terör örgütlerinin (ASALA, JCAG) 1970'li yıllarda Türk diplomatları hedef alan eylemlerinin de temel psikolojik kaynağını oluşturmuştur (Dilek & Yüksel, 2019, s. 14-15). Kültürel travma teorisine göre travmatik geçmiş anlatılarının kolektif kimliğin merkezine yerleşmesi, bazı durumlarda toplumsal kutuplaşmayı ve karşıt aidiyet algılarını da güçlendirebilmektedir (Öztürk, 2023, s. 243). Bu nedenle tarihsel travmanın siyasal ve toplumsal söylem içerisinde sürekli yeniden üretilmesi, bazı radikal örgütlerin kendi eylemlerini meşrulaştırma aracı olarak kullandıkları psikolojik zeminin oluşmasına katkı sağlamıştır.

Bu durum, kültürel travma teorisinin travmatik hafızanın kuşaklar boyunca yeniden üretilmesi yaklaşımıyla ilişkilendirilebilmektedir. Ayrıca göçmen ilişkiler ağı (network) teorisine göre diaspora toplulukları arasında kurulan akrabalık, soydaşlık ve kurumsal bağlar; ortak kimliğin korunmasını, travmatik hafızanın aktarılmasını ve diaspora içerisindeki dayanışmanın sürdürülmesini kolaylaştırmaktadır (Yaman, 2012, s. 284). Özellikle diaspora örgütlenmeleri, dernekler, kiliseler ve sosyal ağlar aracılığıyla oluşturulan ilişkiler, Ermeni kimliğinin farklı coğrafyalarda süreklilik kazanmasına katkı sağlamıştır.

Bu bakımdan Ermenistan Ermenileri, 1915 travmasının etkisiyle kendilerini ülke olarak haksızlığa uğramış, sürekli tehdit altında ve Batı'dan destek görmeyi hak eden bir konumda görmektedirler (Candaş Yardım, 2024, s. 148). Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi önündeki en büyük engelin Türkiye'nin 1915 olaylarını soykırım olarak tanınamaması olduğuna inanmaları bu travmanın ne kadar merkezi olduğunu göstermektedir (Kaymaz Mert, 2021, s. 71). Bu açıdan değerlendirildiğinde kültürel travma yaklaşımına göre

travmatik tarihsel deneyimler, yalnızca geçmişte yaşanan olaylar olarak kalmamakta; toplulukların güncel siyasal tutumlarını, aidiyet ilişkilerini ve “biz” algısını da etkilemektedir (Hergüvenç & Çağla, 2025, s. 3). Bu nedenle 1915 tehciri, Ermeni toplumu içerisinde geçmişin hatırlanmasının ötesinde, ulusal kimlik bilincinin ve siyasal söylemin temel unsurlarından biri olarak varlığını sürdürmektedir.

Türkiye açısından bakıldığında ise bu sürecin toplumsal yaşama etkisi, sürekli bir savunma psikolojisi ve dış baskı algısı üretmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Ermeni diasporasının özellikle 1965’ten itibaren yoğunlaştırdığı propaganda ve lobicilik faaliyetleri, tehcir meselesini akademik bir tartışma alanı olmaktan çıkararak uluslararası siyasetin gündelik araçlarından biri hâline getirmiştir. Bu süreç göçmen ilişkiler ağı teorisi açısından, diaspora topluluklarının farklı ülkelerde kurdukları sosyal, siyasal ve kurumsal bağlar aracılığıyla ortak hafızayı canlı tutmaları ve bu hafızayı uluslararası alanda etkili bir siyasal söyleme dönüştürmeleriyle açıklanabilir (Görgün, 2017, s. 1324). Her yıl 24 Nisan’da çeşitli ülkelerde alınan kararlar ve yapılan açıklamalar, Türk toplumunda tarihsel gerçeklerin göz ardı edildiği ve siyasî çıkarların ön planda tutulduğu yönünde güçlü bir kanaatin oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, Türk toplumu düzeyinde adalet ve çifte standart algısını pekiştirmiştir (Humbaracı, 2011, s. 36).

Tehcir meselesinin uzun vadeli etkileri, toplumsal hafızada yaşanan seçicilik üzerinden de anlaşılabilir. Ermeni kayıpları uluslararası kamuoyunda sürekli gündemde tutulurken, aynı dönemde Ermeni çetelerinin faaliyetleri neticesinde hayatını kaybeden Türk sivillerin yaşadıkları büyük ölçüde görmezden gelinmiştir. Benzer şekilde, Hocalı’da yaşanan ve açık biçimde sivil halka yönelik bir katliam niteliği taşıyan olayların sınırlı sayıda ülke tarafından tanınması, geçmişe yönelik adalet arayışının Türk toplumu nezdinde tutarsız ve taraflı olarak algılanmasına sebep olmuştur (Hacıfazlıoğlu, 2024, s. 346). Kültürel travma teorisi açısından bu seçici hafıza, tarihsel olayların farklı topluluklar tarafından farklı biçimlerde anlamlandırıldığını ve bazı acıların kolektif hafızada sürekli yeniden üretilirken bazılarının geri planda bırakılabildiğini göstermektedir (Doğan, 2025, s. 80). Bu durum, tarihsel olayların evrensel ilkeler yerine siyasal tercihlere göre değerlendirilmesinin toplumsal uzlaşmayı nasıl zedelediğini açıkça göstermektedir. Bu kapsamda tehcirin toplumsal yaşama uzun vadeli etkileri, yalnızca göç ve nüfus hareketleriyle açıklanamayacak kadar kapsamlıdır. Bu etkiler; birlikte yaşama kültürünün zedelenmesi, toplumsal güven duygusunun aşınması, diaspora merkezli anlatıların uluslararası alanda belirleyici hâle gelmesi ve geçmişin güncel siyasetin sürekli bir malzemesi hâline gelmesi şeklinde kendini göstermiştir. Tehcir meselesinin sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi için, tek taraflı anlatılar yerine dönemin

savaş koşullarının, karşılıklı kayıpların ve sonrasında yürütülen siyasî kampanyaların birlikte ele alınması ve bilimsel verilere dayanarak sürecin tarafsız bir şekilde analiz edilmesi gerekmektedir (Cülük, 2020, s. 6-7).

3.4.2.1. Diaspora kimliği ve kolektif hafızanın inşası

Diaspora olgusu, yalnızca fiziksel bir yer değiştirme sürecini değil, aynı zamanda kimliğin yeniden inşa edildiği uzun soluklu bir toplumsal dönüşümü ifade etmektedir. Diaspora toplulukları, bir yandan geldikleri coğrafyadan taşıdıkları kültürel, dini ve tarihsel unsurları muhafaza etmeye çalışırken, diğer yandan yerleştikleri ülkelerin siyasal ve toplumsal yapısına uyum sağlamak zorunda kalmaktadır. Bu çift yönlü süreç, kaçınılmaz olarak hibrit/melez kimliklerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Ermeni diasporası da bu bağlamda homojen bir yapıdan ziyade, farklı coğrafyalarda, farklı siyasal ve kültürel koşullar altında şekillenmiş çok katmanlı kimlikler üretmiştir (Muratyan, 2011, s. 11). Göçmen ilişkiler ağı (network) teorisine göre diaspora topluluklarının farklı ülkelerde kurdukları sosyal ve kurumsal bağlar, ortak kimlik unsurlarının korunmasını ve yeni kuşaklara aktarılmasını kolaylaştırmaktadır (Shıralıyev, 2022, s. 220). Bu nedenle diaspora kimliği hem göç edilen ülkenin koşullarıyla hem de diaspora içerisindeki sosyal ilişkiler ve dayanışma ağlarıyla da şekillenmektedir.

Ermeni diasporasını diğer birçok diaspora örneğinden ayıran temel unsur, bu çeşitliliğe rağmen belirli bir tarihsel anlatı etrafında güçlü bir kolektif hafıza diğer bir deyişle toplumsal bellek inşa edebilmiş olmasıdır. Dil, mezhep, siyasi aidiyet ve sınıfsal konum gibi ayrımlar Ermeni diasporasında belirgin olsa da 1915 olayları ve bu olayların “soykırım” olarak tanınması talebi, tüm bu farklılıkları aşan bir üst kimlik unsuru olarak işlev görmektedir (Eryılmaz & Bektaş, 2017, s. 40). Bu durum, kolektif hafızanın geçmişini hatırlatan bir olgu olmasının yanında, bugünü düzenleyen ve siyasal tutumları belirleyen aktif bir mekanizma olduğunu da göstermektedir. Bu açıdan kültürel travma teorisine göre değerlendirildiğinde travmatik tarihsel olayların, zamanla toplulukların ortak hafızasında merkezi bir yere yerleşerek kolektif kimliğin ve ulus bilincinin kurucu unsurlarından biri hâline gelebildiği anlaşılmaktadır (Derin, 2020, s. 48). Nitekim 1915 olayları, Ermeni diasporasında sadece tarihsel bir hatırlama alanı olarak kalmamış, aynı zamanda toplumsal aidiyetin ve ortak kimlik algısının temel referans noktası hâline gelmiştir.

Ermeni diasporasında kolektif hafıza, büyük ölçüde travmatik bir tarih anlatısı etrafında şekillenmiştir. 1915 olayları, Ermeni diasporası için hem tarihsel bir dönüm noktası hem de ulusal kimliğin kurucu miti haline gelmiştir. Bu anlatı, diasporayı oluşturan farklı grupların kendi içlerindeki siyasi, dilsel ve dini ayrımları ikincil hale getirmekte ve heterojen

bir yapıyı ortak bir tarihsel anlatı üzerinden harekete geçirmeye çalışmaktadır. Bu bağlamda 1915 olayları etrafında şekillenen kolektif hafıza, diasporada “kim Ermenidir?” sorusuna verilen en güçlü cevaplardan biri haline gelmiştir. Bu tarihi hafızanın sürekliliği, Ermeni diasporasında aile yapısının ve kurumsal ağların güçlü olmasıyla yakından ilişkilidir (Muratyan, 2011, s. 14). Zira aile içi anlatılar, geniş akrabalık bağları, kiliseler, diaspora okulları, dernekler ve sivil toplum kuruluşları aracılığıyla 1915 anlatısı yeni nesillere sistematik biçimde aktarılmaktadır. Bu aktarım süreci, yeni kuşaklara tarihsel bilginin iletilmesi yanında, duygusal bir aidiyetin ve siyasal bir sorumluluk bilincinin inşa edilmesi anlamına da gelmektedir. Göçmen ilişkiler ağı teorisi açısından bakıldığında bu kurumlar ve sosyal ağlar, diaspora içerisindeki bilgi akışını ve kimlik sürekliliğini sağlayan temel yapılar olarak işlev görmektedir (Yaman, 2012, s. 292). Bu nedenle 1915 olayları, diasporada aile tarihinin ayrılmaz bir parçası olarak algılanmakta; bireysel hafızadan ortak toplumsal hafızaya taşınmaktadır (Çoban Öztürk, 2015, s. 148). Kültürel travma teorisine göre söz konusu travmatik deneyimlerin aile anlatıları ve kurumsal yapılar aracılığıyla kuşaklar boyunca aktarılması, toplumsal belleğin sürekliliğini sağlayan en önemli unsurlardan biridir (Öztürk, 2024b, s. 40).

Ermeni diasporasında kolektif hafızanın bu denli merkezi bir konuma sahip olması, diasporanın siyasal faaliyetlerini de doğrudan şekillendirmiştir. Özellikle Amerika Birleşik Devletleri, Fransa ve bazı Avrupa ülkelerinde diaspora örgütleri, 1915 olaylarının soykırım olarak tanınması hedefi doğrultusunda yoğun lobi faaliyetleri yürütmüştür. Parlamentolar nezdinde alınan kararlar, anma günleri, akademik ve kültürel etkinlikler bu toplumsal belleğin kamusal alanda sürekli yeniden üretilmesini sağlamaktadır. Bu süreçte kolektif hafıza, bir hatırlama pratiğinden ziyade, siyasal taleplerin meşruiyet kaynağına dönüşmektedir (Laçiner, 2005, s. 355-356). Söz konusu dönüşüm göçmen ilişkiler ağı teorisinin, siyasal etki kapasitesi yorumuyla açıklanabilmektedir. Zira ilişkiler ağı teorisine göre diaspora topluluklarının farklı ülkelerde oluşturdukları örgütlü sosyal ve kurumsal yapılar, ortak söylemlerin uluslararası alanda yayılmasını ve siyasal baskı gücüne dönüşmesini kolaylaştırmaktadır (Görgün, 2017, s. 1319). Bu durum Türk-Ermeni ilişkileri açısından belirleyici sonuçlar doğurmaktadır. Ermeni diasporası, Türkiye ile Ermenistan arasında yürütülen normalleşme girişimlerinde çoğu zaman üçüncü bir aktör olarak ortaya çıkmakta ve uzlaşma süreçlerine temkinli ya da çoğu zaman karşıt bir tutumla yaklaşmaktadır. Bunun temel nedeni, diasporanın kolektif hafızasında 1915 olaylarının uzlaşmaya açık bir tarihsel mesele değil, kimliğin vazgeçilmez ve pazarlık konusu yapılamaz bir unsuru olarak yer almasıdır. Diaspora açısından bu konuda atılacak her adım, kimliğin zayıflaması veya hafızanın aşınması riski olarak algılanmaktadır (Çoban Öztürk, 2015, s. 155-156). Kültürel travma teorisi açısından değerlendirildiğinde bu

durum, travmatik hafızanın Ermeni sosyolojisinde güncel siyasal tutumları ve toplumsal refleksleri belirleyen aktif bir kimlik unsuru hâline geldiğini göstermektedir.

Ermenistan’da yaşayan Ermeniler ile diaspora arasındaki fark da bu noktada belirginleşmektedir. Araştırmalar, Ermenistan’da yaşayan Ermeniler için güncel sosyo-ekonomik sorunların ve devletin geleceğine ilişkin kaygıların 1915 meselesinden daha öncelikli olduğunu göstermektedir. Buna karşın diaspora için 1915 olayları, geçmişten ziyade bugünü tanımlayan ve geleceğe dair siyasal pozisyonları belirleyen bir kimlik unsurudur (Muratyan, 2011, s. 12). Bu farklı öncelikler, diaspora ile Ermenistan arasındaki ilişkilerde de zaman zaman gerilim yaratmaktadır. Ermeni diasporasında hibrit/melez kimlikler yaygın olmakla birlikte, bu kimlikleri aşan ve birleştiren temel unsur kolektif hafıza etrafında şekillenen 1915 anlatısıdır. Bu kolektif hafıza yani Ermeni toplumsal belleği, diasporanın kimliğini korumasını sağladığı gibi, Ermeni siyasal hareketliliğinin de ana eksenini oluşturmaktadır. Nitekim Türk-Ermeni ilişkilerinin geleceğini değerlendirmek için, devletler arası diplomatik süreçlere bakıldığı kadar, Ermeni diasporasının tarihsel anlatı ve 1915 olayları konusunda şekillenen tutumlarına ve bu tutumların siyasal etkilerine de odaklanmak gerekmektedir (Çoban Öztürk, 2015, s. 146-147). Bu durum, kültürel travma teorisinin toplumların tarihteki travmatik deneyimlerinin gelecek dönemlerdeki sosyolojik algısını ve siyasal yönelimlerini şekillendiren; bu yönüyle süreklilik arz eden bir unsur olduğu yönündeki yaklaşımıyla da açıklanabilmektedir (Derin, 2020, s. 47).

3.4.2.2. Terör eylemlerinin toplumsal etkileri

Ermeni meselesinin tarihsel süreç içerisinde geçirdiği dönüşüm toplumsal algı ve güvenlik duygusu üzerinde de derin ve kalıcı etkiler yaratmıştır. Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni diasporası merkezli olarak yürütülen terör eylemleri, meselenin niteliğini köklü biçimde değiştirmiş; tehcir konusunu tarihsel bir tartışma alanından çıkararak, doğrudan şiddet ve tehdit unsurları ile ilişkilendirilen bir güvenlik sorununa dönüştürmüştür. Bu dönüşüm hem Türk toplumunun Ermenilere ve Ermeni iddialarına yönelik algısını sertleştirmiş hem de Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin iç ve dış güvenlik politikalarını yeniden şekillendirmiştir (Bilgin & Deveci Bozkuş, 2019, s. 39-40). Bu noktada kültürel travma teorisine göre toplumsal şiddet ve siyasal çatışma süreçlerinin etkileri, doğrudan mağdur olan bireylerle sınırlı kalmayıp, geniş toplum kesimlerinin sosyal hafızası ve güvenlik algısı üzerinde de kalıcı etkiler bırakabilmektedir (Öztürk & Emen, 2024, s. 53). Bu nedenle söz konusu terör eylemleri, Türk toplumunda Ermeni meselesinin tarihsel bir tartışmadan ziyade güvenlik ve tehdit eksenli bir mesele olarak algılanmasına yol açmıştır.

1960'lı yıllardan itibaren Ermeni diasporası tarafından başlatılan propaganda faaliyetleri, 1973 yılıyla birlikte açık bir terör sürecine evrilmiştir. ASALA ve JCAG gibi örgütlerin öncülüğünde yürütülen bu terör dalgası, özellikle yurt dışında görev yapan Türk diplomatlarını, resmi görevlileri ve ailelerini hedef almıştır. Bu saldırılar rastlantısal değil, bilinçli ve planlı stratejik tercihler sonucunda gerçekleştirilmiştir (Turan & Öztan, 2018, s. 218). Hedef alınan kişilerin büyük bölümünün Türkiye'nin dış politikasında söz sahibi olan veya gelecekte söz sahibi olma potansiyeli taşıyan isimler olması, terörün yalnızca bir intikam aracı olmadığı, Türkiye'nin diplomatik kapasitesini zayıflatmayı amaçlayan sistematik bir baskı mekanizması olarak kurgulandığını göstermektedir. Göçmen ilişkiler ağı teorisi açısından bakıldığında diaspora içerisindeki sosyal ve kurumsal ağlar; bilgi akışının, örgütsel koordinasyonun ve siyasal hareketliliğin uluslararası ölçekte sürdürülebilmesini kolaylaştırmıştır (Shıralıyev, 2022, s. 219). Diaspora toplulukları arasında gelişen iletişim ve dayanışma ağları, propaganda faaliyetlerinin ve siyasal söylemlerin farklı ülkelerde eş zamanlı biçimde yayılmasına zemin hazırlamıştır. Bu terör eylemleri, Türk toplumunda Ermeni meselesine ilişkin algının köklü biçimde değişmesine neden olmuştur (Hacıfazlıoğlu, 2024, s. 335). 1915 olayları ve tehcir süreci uzun yıllar boyunca tarihsel ve akademik bir tartışma konusu olarak değerlendirilirken, 1970'lerden itibaren bu mesele doğrudan kanlı saldırılar, suikastlar ve tehditlerle birlikte anılmaya başlanmıştır. Bu durum, Ermeni iddialarının Türk kamuoyunda büyük ölçüde meşruiyetini yitirmesine ve “terörle özdeşleştirilen” bir söylem alanına hapsolmasına yol açmıştır. Toplum nezdinde Ermeni diasporasının yürüttüğü faaliyetler, hak arayışından ziyade Türkiye'yi köşeye sıkıştırmaya yönelik düşmanca girişimler olarak algılanmıştır (Çevikbaş, 2020, s. 54-55).

Terör eylemlerinin en belirgin etkilerinden biri, güvenlik duygusunun sınır ötesi bir tehdit algısı çerçevesinde yeniden şekillenmesidir. Zira ASALA ve benzeri örgütlerin saldırıları, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının ülke içinde olduğu kadar, yurt dışında da hedef olabileceğini göstermiştir. Diplomatlarla yönelik suikastlar, Türk dış temsilciliklerini potansiyel saldırı alanlarına dönüştürmüş; bu durum hem görev yapan personelin hem de Türk kamuoyunun güvenlik algısını derinden sarsmıştır (Hacıfazlıoğlu, 2024, s. 337). Devletin diplomatik temsilcilerinin dahi korunamadığı algısı, toplumsal düzeyde ciddi bir güvensizlik hissi yaratmıştır. Bu süreçte Ermeni terörü, yalnızca bireysel can kayıplarına yol açmamış; aynı zamanda Türkiye'nin dış politikasını baskı altına alan bir araç olarak kullanılmıştır. ASALA eylemleri ile eş zamanlı olarak, Ermeni diasporası birçok Batılı ülkede soykırım iddialarını gündeme taşımış, terör yoluyla oluşturulan korku ve dikkat ortamı propaganda faaliyetleri ile desteklenmiştir. Bu strateji sayesinde 1915 olayları, Batı kamuoyunda büyük ölçüde tek taraflı bir anlatı çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır. Terör, bu anlatının

görünürlüğünü artıran ve Batılı devletlerin Türkiye üzerindeki siyasi baskılarını meşrulaştıran bir araç işlevi görmüştür (Çevikbaş, 2020, s. 53). Bu sosyolojik etki kültürel travma yaklaşımıyla değerlendirildiğinde, tekrar eden şiddet olaylarının, toplumsal hafızada sürekli tehdit algısının oluşmasına ve travmatik deneyimlerin uzun süre canlı kalmasına neden olabildiği anlaşılmaktadır (Öztürk, 2024a, s. 46).

Toplumsal algı açısından dikkat çekici bir diğer husus, Ermeni terörünün Türk toplumunda Ermenilere yönelik genelleyici ve sert tutumların oluşmasına zemin hazırlamasıdır. Terör eylemleri, bireysel failerle sınırlı olmasına rağmen, algı düzeyinde tüm Ermeni diasporası ve hatta Ermeni kimliği ile ilişkilendirilmiştir. Bu durum, Türk-Ermeni ilişkilerinde duygusal kopuşu derinleştirmiş, karşılıklı güvenin yeniden tesis edilmesini zorlaştırmıştır. Özellikle tehirci yaşamamış üçüncü ve dördüncü kuşak Ermenilerin, kolektif hafıza ve terör söylemi üzerinden Türk düşmanlığı ile yetiştirilmesi, toplumlar arası empati ve anlayış duygularını büyük ölçüde zorlaştırmıştır (Hacıfazlıoğlu, 2024, s. 346). Kültürel travma teorisi bakımından bu durum, travmatik tarih anlatılarının kuşaklar boyunca aktarılmasıyla birlikte karşıt kimlik algılarının güçlenebildiğini ve toplumsal kutuplaşmanın kalıcı hâle gelebildiğini göstermektedir (Hergüvenç & Çağla, 2025, s. 19-20).

Diğer taraftan 1983 yılında Paris Orly Havalimanı'nda gerçekleştirilen saldırı, Ermeni terörünün algılanışında önemli bir kırılma noktası oluşturmuştur. Bu saldırıyla birlikte Batılı ülkeler, ASALA gibi terör örgütlerinin sadece Türkiye'yi değil, kendi vatandaşlarını da tehdit ettiğini fark etmişlerdir. Bu tarihten sonra ASALA ve diğer terör örgütlerine verilen örtük veya açık destek azalmış, örgütler içeriden ayrılıklar yaşamış ve etkinlikleri giderek zayıflamıştır. Ancak bu durum, terörün Türk toplumunda yarattığı travmanın ve güvenlik kaygısının ortadan kalkmasını sağlamamıştır. Aksine, yaşanan kayıplar ve hedefli suikastlar, uzun süreli bir tehdit algısının yerleşmesine neden olmuştur (Humbaracı, 2011, s. 66).

Terör eylemlerinin güvenlik boyutunun yanı sıra, Ermeni meselesinin toplumsal algı düzeyinde kalıcı biçimde olumsuzlaşmasında da belirleyici olduğu görülmektedir. ASALA ve benzeri örgütlerin eylemleri, soykırım iddialarının barışçıl yollarla tartışılmasını imkânsız hale getirmiş; mesele, akademik zeminden koparak güvenlik merkezli bir çerçeveye sıkışmıştır. Bu durum, Türkiye'nin tezlerini anlatmasını zorlaştırmış, her türlü tartışmanın terörle gölgelendiği bir atmosfer yaratmıştır (Hacıfazlıoğlu, 2024, s. 338). ASALA ve diğer örgütlerin terör eylemleri Türk toplumunda yalnızca can kayıplarına yol açmamış; toplumsal algıyı dönüştüren, güvenlik duygusunu zedeleyen ve Türk-Ermeni ilişkilerinin geleceğini olumsuz yönde etkileyen sonuçlar doğurmuştur. Terör, Ermeni diasporasının yürüttüğü siyasal ve propaganda faaliyetlerinin ayrılmaz bir parçası haline gelmiş; bu durum Ermeni

meselesinin Türkiye açısından kronik bir güvenlik sorunu olarak algılanmasına neden olmuştur. Bugün dahi birçok ülke parlamentosunda alınan kararların arka planında, bu dönemde oluşturulan algı ve baskı mekanizmalarının izlerini görmek mümkündür (Hacıfazlıoğlu, 2024, s. 340). Bu noktada kültürel travma yaklaşımıyla ifade edilen, toplumsal hafızada yer eden şiddet deneyimlerinin, olayların sona ermesinden sonra da güvenlik algısını ve toplumsal refleksleri etkilemeye devam ettiği görüşü doğrulanmaktadır (Öztürk, 2023, s. 244).

3.4.3. Medya, Eğitim ve Kamuoyunda Tehcir Algısı

Tehcir meselesine ilişkin algılar, Türkiye ve Ermenistan toplumlarında tarihsel belgeler ve akademik çalışmalar üzerinden anlatıldığı gibi; medya söylemleri, eğitim müfredatları ve kamuoyunu yönlendiren politik-diplomatik faaliyetler aracılığıyla da şekillenmektedir. Bu süreçte, tarihsel olayların aktarım biçimi kadar, bu aktarımların hangi araçlarla ve hangi amaçlarla yapıldığı da belirleyici olmaktadır. Özellikle eğitim ve medya alanında kullanılan dil, toplumların birbirini algılamasında ve karşılıklı önyargıların oluşmasında önemli bir rol üstlenmektedir (Humbaracı, 2011, s. 89).

Hrant Dink Vakfı'nın CRRC-Ermenistan ve KONDA iş birliğiyle hazırladığı “Sınırın Ötesindeki Algılar: Kamuoyunun Gözünden Türkiye-Ermenistan İlişkileri” başlıklı araştırma, Ermenistan toplumunda Türkiye'ye yönelik algıların büyük ölçüde tarih eğitimi ve aile içi anlatılar yoluyla şekillendiğini ortaya koymaktadır. Araştırmaya göre Ermenistan halkının önemli bir kısmı, Türkiye ve Türkler hakkındaki bilgisini okulda verilen tarih derslerinden ve kuşaktan kuşağa aktarılan aile hikâyelerinden edinmektedir. Bu durum, 1915 olaylarının Ermenistan'da hem tarihsel bir olgu olarak hem de toplumsal bir travma ve kimlik unsuru olarak ele alındığını göstermektedir. Söz konusu travmanın nesiller boyunca aktarılması, Türk toplumuna yönelik olumsuz algıların ve nefret duygusunun süreklilik kazanmasına yol açmaktadır (Hrant Dink Vakfı, 2023, s. 48). Bu bakımdan kültürel travma teorisine göre toplumsal travmaların eğitim, medya ve aile içi anlatılar aracılığıyla yeni nesillerin de sosyal hafızasında yeniden üretildiği görülmektedir (Hergüvenç & Çağla, 2025, s. 10). Bu nedenle tehcir meselesi, tarihsel bir olay olmanın ötesinde, toplumsal kimlik ve aidiyet algısını etkileyen bir alan hâline gelmiştir.

Bu algı üretim sürecinde eğitim kurumlarının özel bir yeri bulunmaktadır. Türk araştırmacılar tarafından, Ermeni toplumunda çocukların erken yaşlardan itibaren soykırım anlatılarıyla karşı karşıya bırakıldığı, müzeler ve görsel materyaller aracılığıyla bu anlatıların pekiştirildiği ifade edilmektedir. Bu tür uygulamalar, tarih öğretiminin bilgilendirici bir çerçeveden ziyade duygusal ve yönlendirici bir içerik kazandığına işaret etmektedir. Eğitim

yoluyla aktarılan bu söylem, yalnızca geçmişî açıklamakla kalmamakta; aynı zamanda yeni nesillerin Türk toplumuna karşı olumsuz bir tutum geliştirmesine de zemin hazırlamaktadır (Taşçıoğlu, 2019, s. 75). Bu husus kültürel travma teorisi açısından analiz edildiğinde eğitim kurumlarının, travmatik hafızanın kurumsal düzeyinde yeniden üretildiği başlıca alanlardan biri olduğu söylenebilir (Doğan, 2025, s. 78).

Medya da bu algıların güçlenmesinde önemli bir araç olarak öne çıkmaktadır. Uluslararası medya ve bazı yabancı parlamentolarda gündeme gelen karar tasarıları, Ermeni iddialarının küresel ölçekte yayılmasına katkı sağlamaktadır. Bu süreçte, Türk diplomatlarına yönelik suikastlar, akademisyenlere ve siyasetçilere yönelik tehdit iddiaları ve çeşitli baskı girişimleri, Türkiye kamuoyunda Ermeni meselesinin tarihi bir mesele olmasıyla birlikte, siyasi ve ideolojik bir araç de olarak kullanıldığı yönünde bir algının oluşmasına neden olmuştur. Özellikle Avrupa Parlamentosu'nda alınan "soykırım" kararlarının, tartışmalı raporlara ve baskı iddialarına rağmen kabul edilmiş olması, Türk kamuoyunda bu sürecin meşruiyetine dair ciddi soru işaretleri doğurmuştur (Hrant Dink Vakfı, 2023, s. 70). Bu husus, göçmen ilişkiler ağı (network) teorisinin diaspora topluluklarının oluşturdukları sosyal ve kurumsal ağlar aracılığıyla ulusötesi etki alanı oluşturabildiği yönündeki yaklaşımıyla açıklanabilmektedir. Diaspora topluluklarının medya kuruluşları, dernekler, vakıflar, akademik çevreler ve lobi faaliyetleri üzerinden geliştirdikleri ilişkiler ağı; ortak söylemlerin uluslararası kamuoyuna taşınmasını sağlamaktadır. Bu ağlar, diaspora topluluklarının siyasal etkinliğini artırırken, kamuoyu oluşturma faaliyetlerinin daha örgütlü ve etkili biçimde yürütülmesine de imkân tanımaktadır (Yaman, 2012, s. 297).

Akademik alanda da benzer bir tablo ile karşılaşmaktadır. Soykırım iddialarını reddeden veya eleştirel bir bakış açısıyla ele alan bazı yabancı tarihçilerin tehdit edildiği, baskı altına alındığı ya da akademik itibarsızlaştırma kampanyalarına maruz kaldığı yönündeki iddialar, Türkiye'de kamuoyunun meseleye daha sert ve savunmacı bir tutumla yaklaşmasına yol açmıştır. Bernard Lewis, Justin McCarthy ve Stanford Shaw gibi isimler etrafında yaşanan tartışmalar, akademik özgürlük meselesini tehcir algısının merkezine yerleştirmiştir. Bu durum, tarihsel bir olayın bilimsel yöntemlerle tartışılmasından ziyade, politik baskılarla şekillendirildiği yönündeki düşünceleri güçlendirmiştir (McCarthy, 1984, s. 94). Nitekim kültürel travma teorisine göre toplumsal hafızanın siyasal ve ideolojik çerçeveler içerisinde yeniden yorumlanması, tarihsel olayların akademik zeminden uzaklaşarak kimlik merkezli tartışmalara dönüşmesine neden olabilmektedir (Öztürk, 2024b, s. 40).

Türkiye'de ise medya ve eğitim alanında daha temkinli bir söylemin benimsendiği görülmektedir. Uluslararası normlar ve Birleşmiş Milletler ile UNESCO'nun nefret söylemi

ve önyargıların azaltılmasına yönelik ilkeleri doğrultusunda, ders kitaplarında diğer milletleri incitebilecek ifadeler yer verilmemesi yönünde düzenlemeler yapılmıştır. Buna karşın, Ermenistan okullarındaki ders kitaplarında Türklere yönelik suçlayıcı, hakaret içeren ve nefret söylemi barındırdığı iddia edilen anlatıların yer alması, Türk kamuoyunda karşılıklı anlayışın gelişmesini zorlaştıran bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Bu karşılıklı, iki ülkenin eğitim politikalarının tehcir meselesine yaklaşımında belirgin bir ayrışma olduğunu göstermektedir (Taşçıoğlu, 2019, s. 74). Bu durumu, kültürel travma teorisinin farklı toplumların aynı tarihsel olayı kendi kolektif hafıza ve kimlik çerçeveleri içerisinde farklı biçimlerde anlamlandırabildiği yönündeki yaklaşımıyla da ilişkilendirmek mümkündür (Derin, 2020, s. 50).

Öte yandan, bireysel temas ve doğrudan deneyimlerin algıları dönüştürücü bir etkisi olduğu da araştırma bulgularında ortaya konmaktadır. Nitekim Türkiye'ye seyahat eden veya Türklerle birebir iletişim kuran Ermeniler arasında daha olumlu ve ılımlı değerlendirmelerin geliştiği görülmektedir. Özellikle genç kuşaklarda, televizyon dizileri, filmler ve dijital medya aracılığıyla daha geniş bir perspektifin oluştuğu; kültürel benzerliklerin ve ortak yaşam pratiklerinin daha fazla fark edildiği belirtilmektedir (Laçiner, 2005, s. 361-362). Bu yönüyle medya, toplumlar arası önyargıları pekiştiren özelliğinden uzaklaşarak, aynı zamanda ilişkileri dönüştürebilen bir araç olabileceğini de göstermektedir. Aynı zamanda doğrudan toplumsal temasın, kültürel travmanın ürettiği karşılıklı önyargıları yumuşatabilme potansiyeline sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tehcir algısı medya, eğitim ve kamuoyu etkileşimi yoluyla sürekli olarak yeniden üretilmektedir. Eğitim müfredatları ve medya söylemleri, tarihsel olayları belirli bir ideolojik çerçeve içerisinde sunarak toplumsal hafızayı şekillendirmekte; bu durum karşılıklı güvensizlik ve önyargıların kalıcı hâle gelmesine neden olmaktadır. Ancak bireysel temas, tarafsız medya anlatıları ve eleştirel tarih yaklaşımı, bu algıların dönüşmesi açısından önemli bir potansiyel taşımaktadır. Bu nedenle, tehcir meselesinin kamuoyunda ele alınış biçimi, yalnızca geçmişle sınırlı kalmamakta, günümüz Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin de sosyolojik temelini oluşturmaktadır (Hrant Dink Vakfı, 2023, s. 177). Bu yönüyle teorik açıdan sosyolojik bir değerlendirme yapıldığında, toplumsal hafızanın yeniden üretim biçiminin, toplumlar arası ilişkilerin geleceğini, kurulabilecek diyalogları ve iş birliği imkânlarını etkileyen en önemli unsurlardan biri olarak öne çıktığı anlaşılabilmektedir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Sonuç

Bu çalışmada, 1915 yılında Osmanlı Devleti tarafından uygulanan Ermeni tehcirinin tarihsel arka planı, uygulanma süreci ve Anadolu coğrafyası üzerindeki etkileri göç teorileri çerçevesinde incelenmiştir. Çalışmada, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan Ermeni meselesinin tarihsel gelişim süreci ele alınmış; tehcir kararına giden siyasal, askerî ve toplumsal gelişmeler değerlendirilerek tehcir uygulamasının Anadolu'nun demografik yapısı, toplumsal ilişkileri, ekonomik düzeni ve siyasal süreçleri üzerindeki etkileri analiz edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda, Osmanlı arşiv belgeleri, nüfus verileri, resmî kayıtlar ve konuya ilişkin akademik literatür birlikte değerlendirilmiş; tehcir süreci sadece tarihsel bir tartışma konusu olarak değil, aynı zamanda zorunlu göç ve yerinden edilme süreci çerçevesinde ele alınmıştır.

Çalışmada öncelikle Osmanlı Devleti içerisindeki Ermeni nüfusunun tarihsel konumu, demografik yapısı ve diğer topluluklarla olan ilişkileri incelenmiştir. Özellikle Osmanlı millet sistemi içerisinde Ermeni toplumunun sosyal ve ekonomik hayattaki yeri değerlendirilmiş; 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük devletlerin Osmanlı üzerindeki politikalarının Ermeni meselesinin ortaya çıkış sürecine etkileri ele alınmıştır. Bu süreçte milliyetçilik hareketlerinin yayılması, büyük devletlerin müdahaleleri, Ermeni komitelerinin faaliyetleri ve Birinci Dünya Savaşı koşullarında ortaya çıkan güvenlik sorunları birlikte değerlendirilerek tehcir kararının oluştuğu tarihsel ortam açıklanmaya çalışılmıştır.

Araştırma sonucunda, tehcir uygulamasının yalnızca sevk ve iskân süreciyle sınırlı kalmadığı, Anadolu coğrafyasının demografik ve toplumsal yapısında uzun süre etkisini sürdüren sonuçlar ortaya çıkardığı görülmüştür. Özellikle Ermeni nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde meydana gelen nüfus değişimleri, boşalan yerleşim alanlarının muhacir iskân politikalarıyla yeniden yapılandırılması ve Cumhuriyet dönemine uzanan nüfus hareketleri, Anadolu'nun sosyal yapısında önemli değişikliklere neden olmuştur. Bunun yanında tehcir sonrasında üretim, ticaret ve mülkiyet ilişkilerinde meydana gelen değişimler, ekonomik yapının yeniden şekillenmesinde etkili olmuştur.

Çalışmada tehcirin siyasal etkileri de değerlendirilmiş; Ermeni meselesinin Osmanlı Devleti'nin son döneminden başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nin iç ve dış politikasını etkileyen önemli sorun alanlarından biri hâline geldiği görülmüştür. Özellikle diaspora faaliyetleri, uluslararası platformlarda yürütülen siyasi tartışmalar, Avrupa ülkeleri ve ABD'de alınan kararlar ile Ermenistan'la ilişkiler, meselenin günümüzde de siyasal etkilerini

sürdürdüğünü göstermektedir. Bunun yanında tehcirin toplumsal hafıza, kimlik algısı ve kültürel ilişkiler üzerindeki etkileri de araştırma kapsamında incelenmiş; zorunlu göç sürecinin yalnızca fiziksel yer değiştirmeye yol açmadığı, aynı zamanda kuşaklar boyunca aktarılan tarihsel hafıza ve toplumsal algılar üzerinde de etkili olduğu değerlendirilmiştir.

Araştırmada kullanılan göç teorileri ise, tehcir sürecinin farklı alanlardaki etkilerinin anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Tehcir kavramının içeriği ve göçle ilgili teorik yaklaşımları birlikte değerlendirdiğimizde, Ermeni tehcirinin tek bir göç teorisiyle bütünüyle açıklanamayacak kadar kapsamlı bir olgu olduğu görülmüştür. Tehcir sürecinin ortaya çıkışı ve uygulanışı; savaş koşulları, devlet güvenlik politikaları, etnik gruplar arası ilişkiler, uluslararası gelişmeler ve nüfus hareketleri gibi çeşitli unsurlarla ilişkilidir. Bu nedenle çalışmada itme-çekme, yerinden edilme ve zorla göç, güvenlik ikilemi ve devlet politikaları, dünya sistemi / merkez-çevre, göçmen ilişkiler ağı ve kültürel travma teorileri temelinde tehcir süreci değerlendirilmiştir. Ancak bu teorilerin her birinin tehcir sürecini açıklamakta aynı ölçüde etkili olamadığı, farklı boyutlarda açıklama sağladığı da gözlemlenmiştir. Bazı teoriler tehcir kararının alınması ve uygulanmasını açıklamada daha güçlü bir çerçeve sunarken, bazıları ise tehcir sonrasında ortaya çıkan göç hareketleri, diaspora oluşumu ve kolektif hafıza süreçlerinin anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

İtme-çekme teorisi Ermeni tehciri bağlamında değerlendirildiğinde; kuramın zorunlu göç süreçlerini açıklamada sınırlı kaldığı görülmüştür. Bilindiği üzere tehcir, bireylerin daha iyi ekonomik koşullara ulaşmak amacıyla gerçekleştirdiği gönüllü bir göç hareketi olmayıp savaş koşulları ve güvenlik kaygıları çerçevesinde uygulanan zorunlu bir yer değiştirme sürecidir. Çalışmamıza konu olan Ermeni Tehciri de Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya çıkan güvenlik endişeleri, isyan hareketleri ve bazı Ermeni grupların Rus kuvvetleriyle ilişkilendirilmesi gibi gelişmeler sonrasında Osmanlı yönetiminin tehcir kararını almasıyla ortaya çıkmıştır (Günay, 2009; Şengül, 2014; Demirel, 2019). Eskişehir ve Kütahya örneklerinde tehcir öncesinde gönüllü göçü zorlayacak güçlü ekonomik baskıların bulunmadığını da burada belirtmek gerekir (Alkaya, 2006; Tiftik, 2009). Bu nedenle tehcirde belirleyici olan itici faktörler ekonomik nedenlerden çok güvenlik ve savaş koşullarıyla bağlantılıdır ve bu açıdan söz konusu teorinin yaklaşımını çok kavrayıcı değildir.

Tehcir sürecindeki çekme faktörleri de klasik göç teorilerindeki çekişi kapsamdan farklıdır. Normal şartlarda çekici faktörler hedef bölgenin sunduğu ekonomik ve toplumsal fırsatlarla ilişkilidir. Ancak tehcirde sevk edilen nüfusun gönderileceği bölgeler bireylerin tercihlerine göre değil, devlet tarafından belirlenen iskân alanlarına göre tayin edilmiştir (Richmond, 1994, s. 26). Bunun yanında tehciire tabi tutulmayan bazı grupların bulunması da

sürecin bütün Ermeni nüfusunu kapsayan tek tip bir uygulama olmadığının göstergesidir (Arşiv. BOA. DH. ŞFR. nr. 53/295). Coğrafi uzaklık, ulaşım araçlarının yetersizliği, savaş şartları ve iâşe sorunları gibi unsurlar ise çekici olmaktan çok engelleyici unsurlar olup sevk sürecinde yaşanan ulaşım ve iâşe güçlükleri ile yolculuk şartları, bu engellerin tehcir sürecinde etkili olduğunu göstermektedir (Demir, 2008, s. 13; Tiftik, 2009, s. 110-111).

Öte yandan tehcir sonrasında ortaya çıkan diaspora sürecinde, itme-çekme dinamiklerinin daha belirleyici olduğu görülmektedir. Çünkü farklı ülkelere dağılan Ermeni topluluklarının yerleşim tercihlerinde ekonomik imkânlar, akrabalık bağları ve kültürel yakınlık gibi unsurlar etkili olmuştur (Kalfaoğlu, 2015, s. 54). Bu nedenle itme-çekme teorisi, tehcir kararının kendisini açıklamada sınırlı kalsa da tehcir sonrasında ortaya çıkan yerleşim tercihleri ve göç hareketlerini anlamada belirli ölçüde açıklayıcı bir çerçeve sunmuştur. Araştırma konumuzda itici faktörler büyük ölçüde güvenlik ve savaş temelli, çekici faktörler ise bireysel tercihten çok devlet politikalarıyla belirlenmiştir. Araya giren engeller ve kişisel faktörler süreci etkileyen önemli değişkenler olsa da göç kararının serbest iradeye dayanmadığı açıktır. Bu nedenle Ermeni tehcirinin etkilerinin kavranabilmesi için itme-çekme teorisinin yanında zorunlu göç, yerinden edilme ve güvenlik temelli yaklaşımların da dikkate alınması gerekmiştir (Piguet, 2018, s. 21).

Yerinden edilme ve zorla göç teorisinin, Ermeni Tehciri gibi olayların değerlendirilmesinde daha doğrudan bir açıklama gücüne sahip olduğu görülmüştür. Zorla göç teorisi açısından bakıldığında bireylerin kendi serbest tercihleriyle gerçekleşmeyen tehcir, bu teorinin unsurlarıyla pek çok yönden bağdaşmaktadır. Çünkü tehcir, devletin savaş ve güvenlik koşulları çerçevesinde aldığı kararlar doğrultusunda şekillenen zorunlu bir yer değiştirme sürecidir. Bu süreçte göçmenlerin hareket alanı, güzergâhı, konaklama bölgeleri, sevk usulleri ve yerleştirilecekleri alanlar büyük ölçüde merkezi otorite tarafından belirlenmektedir. Bu yönüyle tehcir, Richmond'un vurguladığı biçimde özgür iradenin sınırlı olduğu bir zorla göç örneğidir (Richmond, 1994, s. 46). Petersen'in tipolojisi bakımından ise, bireylerin karar alma gücünün ortadan kalktığı ve dışsal otoritenin belirleyici olduğu bir yerinden edilme süreci söz konusudur (Petersen, 1958, s. 261). Ermeni tehcirini zorla göç teorisi çerçevesinde ele almak, olayı yalnızca sevk kararına indirgenmeden, yerinden edilme sürecinin aşamalarıyla birlikte değerlendirilmesini de gerektirmiştir. Kunz'un zorla yerinden edilen toplulukların hareketini yerinden edilme, geçiş ve varış toplumuna uyum evreleri üzerinden ele alan yaklaşımı bizim için bu bakımdan açıklayıcı olmuştur (Kunz, 1973, s. 127; Kunz, 1981, s. 44). Tehcir sürecinde sevk kararının alınması, göç güzergâhlarının belirlenmesi, güvenlik, iâşe, barınma, ulaşım ve yerleştirme meseleleri bu aşamalı yapının

parçalarıdır. Şenol'un tehcirin güzergâhı, yolculuk sırasında sağlanan yardımlar ve demografik etkilerine ilişkin incelemesi ile Demirel'in Elâzığ örneğinde güvenlik, ulaşım, yetersiz beslenme ve hastalık sorunlarına dikkat çekmesi, zorla göç süreçlerinde devlet kapasitesi ve idari koordinasyonun belirleyici olduğunu bize göstermiştir (Şenol, 2006, s. 36-38; Demirel, 2019, s. 51-52; Betts & Sterck, 2022, s. 78).

Güvenlik ikilemi ve devlet politikaları teorisi de Ermeni Tehcirinin özellikle ortaya çıkış koşullarını ve devlet kararına dönüşme sürecini açıklamada bize önemli bir çerçeve sunmuştur. Ermeni Tehciri bağlamında güvenlik ikilemi teorisi, Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşulları içinde Osmanlı Devleti'nin cephe gerisinde algıladığı tehditleri ve bu tehditlere verdiği tepkileri anlamada açıklayıcıdır. Doğu cephesinde Rus ordusuyla yürütülen savaş, bazı Ermeni grupların Ruslarla iş birliği içinde hareket etmesi, yer yer isyan ve sabotaj faaliyetlerinin ortaya çıkması ve savaş şartlarının merkezî otoriteyi zorlaması, devletin güvenlik algısını belirgin biçimde sertleştirmiştir (Çelik, 2015, s. 83; Şengül, 2014, s. 18). Bu ortamda tehcir, devletin varlığını koruma, cephe gerisini güvence altına alma ve savaş sürecinde denetimi sağlama amacıyla alınmış bir güvenlik önlemi olarak ortaya çıkmıştır (Demir, 2023, s. 1410). Güvenlik ikilemi açısından tehcir sürecinde fiilî saldırılar kadar niyetler konusundaki belirsizliğin de önem taşıdığı görülmüştür. Ermeni toplumunun homojen olmaması, bazı grupların devlete sadakat göstermesine rağmen bazılarının ayrılıkçı veya silahlı faaliyetlerle ilişkilendirilmesi, devlet nezdinde tehdidin sınırlarını belirsizleştirmiştir (Fearon, 1998, s. 124). Karşılıklı güvensizlik, tarafların attıkları adımların diğer tarafta yeni bir tehdit algısı üretmesiyle derinleşmiştir (Kydd, 1997, s. 135). Berlin Antlaşması sonrasında artan dış müdahaleler, misyoner faaliyetleri ve etnik taleplerin uluslararası zeminde görünür hâle gelmesi de yerel düzeyde karşılıklı şüpheyi beslemiştir. Bu şartlarda savunma ile saldırının birbirinden açık biçimde ayırt edilememesi, güvenlik ikilemini daha da sertleştirmiştir (Ayna, 2018, s. 19-23).

Ermeni Tehciri bu çerçevede değerlendirildiğinde, savaş koşullarında ortaya çıkan güvenlik kaygılarının devlet tarafından sevk ve iskân politikasının benimsenmesine yol açtığı kanısı oluşmuştur. Kanımızca, Osmanlı yönetimi, cephe güvenliği, coğrafi yakınlık, isyan ihtimali ve dış bağlantılar gibi unsurları dikkate alarak tehdit algısını kurumsallaştırmış ve bunu idarî sevk kararlarıyla uygulamaya koymuştur (Mutlu, 2016, s. 4). Güvenlik ikilemi, savaş koşullarında artan belirsizlik, tehdit algısı, karşılıklı korku ve etnik gerilimlerin nasıl bir güvensizlik sarmalı yarattığını ortaya koyarken (Tang, 2009, s. 592), devlet politikaları teorisi bu ortamın nasıl idarî kararlara ve sevk-iskân uygulamalarına dönüştüğünü açıklamaktadır (Kaufmann, 1996, s. 161). Bu nedenle güvenlik ikilemi ve devlet politikaları teorisi bu

Çalışma açısından, tehcir kararının ortaya çıkışını ve uygulama mantığını anlamada zorla gc teorisini tamamlayan önemli bir yaklaşım olmuştur.

Dünya sistemi / merkez-evre teorisi, tehcir sürecini doğrudan açıklayan bir teori olmamakla birlikte Osmanlı Devleti'nin son döneminde uluslararası sistem içindeki konumunu ve büyük glerin evre bölgeler üzerindeki etkisini anlamada bizim açımızdan kısmen açıklayıcı olmuştur. Dünya sistemi yaklaşımına göre merkez konumundaki büyük glerin evre bölgeler üzerindeki ekonomik ve siyasal etkileri, bu bölgelerdeki toplumsal ve etnik ilişkileri de dolaylı biçimde etkileyebilmektedir (Şahin & Evkaya, 2016, s. 335). Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldan itibaren dünya kapitalist sistemiyle daha yoğun biçimde bütünleşmesi ve büyük glerin imparatorluk üzerindeki etkilerinin artması, imparatorluk içerisindeki siyasal ve toplumsal dengeler üzerinde çeşitli gerilimler oluşturmuştur. Bu çerçevede tehcir süreci savaş koşulları ve güvenlik kaygılarıyla birlikte Osmanlı Devleti'nin küresel sistem içerisindeki konumu ve uluslararası ilişkiler bağlamı içerisinde de kısmen değerlendirilebilir (Şensivas, 2024, s. 8). Bununla birlikte dünya sistemi yaklaşımı, tehcir sonrası dönemde Anadolu'da gerçekleşen ekonomik dönüşümü ve iktisadi kollardaki nitelikli Ermeni gücünün ayrılmasıyla ortaya çıkan boşluğun meydana getirdiği etkilerin yorumlanmasında daha işlevsel olmuştur. Tehcir sonrasında Osmanlı yönetimi tarafından Ermenilere geri dönüş izni verilmiş olmasına rağmen önemli bir kısmının geri dnmemeyi tercih etmesi ya da geri dönenlerin ilerleyen süreçte ekonomik kaygılar nedeniyle Anadolu'dan Avrupa ve Amerika gibi gelişmiş ülkelere göç etmesi, merkez-evre ilişkileri çerçevesinde değerlendirilmiştir. Dünya sistemi yaklaşımına göre merkez konumunda bulunan gelişmiş ülkeler ekonomik fırsatlar ve daha yüksek yaşam standartları nedeniyle evre bölgelerde yaşayan nüfus için güçlü çekim merkezleri oluşturmaktadır (Arı, 2022, s. 3788). Bu bağlamda Osmanlı coğrafyasından ayrılan ya da Anadolu'da kalmaya devam eden bazı Ermenilerin zamanla gelişmiş ülkelere yönelmesi, merkez ülkelerin sunduğu ekonomik ve sosyal imkânların yarattığı çekim etkisiyle açıklanabilmiştir (Uslu Ak, 2021, s. 1754). Bu durum dünya sistemi kuramının özellikle tehcir sonrasında ekonomik kaygı ve fırsatlar nedeniyle ortaya çıkan g eğilimlerini anlamada kısmen açıklayıcı bir ereve sunduğunu da göstermiştir.

Göçmen ilişkiler ağı kuramı da Ermeni tehcirini doğrudan açıklayan bir teori olmamakla birlikte tehcir sonrasında Ermeni nüfusunun farklı coğrafyalara yayılması ve diaspora topluluklarının oluştmasını anlamada kullanılmıştır. Anadolu'dan ayrılan Ermenilerin zamanla Orta Doğu, Avrupa ve Amerika'da oluşturdıkları sosyal ağlar, sonraki glerin gerçekleşmesini kolaylaştırmış ve diaspora yapısının güçlenmesine katkı sağlamıştır. Bununla

birlikte tehcir devlet politikaları ve savaş koşulları çerçevesinde gerçekleştiği için, bu kuram tehcirin nedenlerini açıklamakta sınırlı kaldığı dikkate alınarak daha çok tehcir sonrası göç hareketlerinin sürekliliğini açıklamada için kullanılmıştır.

Kültürel travma teorisi ise Ermeni Tehcirinin toplumsal hafıza, kimlik ve aidiyet üzerindeki etkilerini açıklamada bize önemli bir katkı sunmuştur. Tehcir sürecinde Ermeni nüfusunun önemli bir kısmı yaşadığı bölgelerden ayrılmış, aile yapıları parçalanmış ve yerleşim alanlarında büyük değişimler meydana gelmiştir. Bu tür ani nüfus hareketleri toplumsal yapı üzerinde uzun süre etkisini sürdüren kırılmalar meydana getirebilmektedir (Doğan, 2025, s. 79). Tehcir sonrasında farklı ülkelere dağılan Ermeni toplulukları, ortak hafızalarını kiliseler, okullar, dernekler ve aile anlatıları aracılığıyla korumaya çalışmışlardır. Kültürel travma teorisinde bu tür kurumlar hafıza taşıyıcıları olarak değerlendirilmektedir. Hamzayev'in belirttiği gibi diaspora içinde geliştirilen örgütlenmeler, tehcir hafızasının korunmasında etkili olmuştur (Hamzayev, 2018, s. 39-42). Kalfaoğlu'nun alan araştırmaları da tehcir anlatılarının kuşaklar boyunca aktarıldığını ve kimlik oluşumunda önemli yer tuttuğunu göstermiştir (Kalfaoğlu, 2015, s. 54). Bu nedenle kültürel travma teorisi, tehcirin nedenlerini değil, tehcir tecrübesinin toplumsal hafıza ve kimlik üzerindeki etkilerini anlamada tamamlayıcı bir yaklaşım olarak kullanılmıştır.

Tüm bu değerlendirmeler ışığında, Ermeni tehcirinin açıklanmasında, varsayımlarımızın doğrulanmasında en temel kuramsal çerçevenin yerinden edilme ve zorla göç teorisi ile güvenlik ikilemi ve devlet politikaları teorisi olduğu görülmüştür. Yerinden edilme ve zorla göç teorisi, tehcirin bireylerin serbest iradesine dayanan bir göç değil, savaş koşullarında devlet kararıyla yürütülen zorunlu bir nüfus hareketi olduğunu ortaya koymuştur. Güvenlik ikilemi ve devlet politikaları yaklaşımı ise Osmanlı Devleti'nin güvenlik algısının nasıl idarî sevk ve iskân politikalarına dönüştüğünü anlamayı mümkün kılmıştır. Bunun dışındaki göç teorileri bize sürecin bütününe yorumlamada tamamlayıcı bir çerçeve sunmuştur. Örneğin; itme-çekme teorisi, dünya sistemi yaklaşımı, göçmen ilişkiler ağı kuramı ve kültürel travma teorisi tehcirin doğrudan nedenlerinden çok, sürecin Anadolu'ya uzun vadeli etkilerinin anlaşılmasına katkı sağlayan yaklaşımlar olmuştur. Bu kapsamda çalışmamızın üçüncü bölümünde demografik etkiler yerinden edilme ve zorla göç teorisi, ekonomik etkiler dünya sistemi yaklaşımı, politik etkiler güvenlik ikilemi ve devlet politikaları teorisi, sosyolojik etkiler ise göçmen ilişkiler ağı ve kültürel travma teorisi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Tehcirle ilgili bulguların yorumlanmasında yukarıda belirttiğimiz teoriler/kuramlar analitik bir çerçeve oluşturmuşlardır.

Günümüzde Ermeni meselesi, tarihsel bir tartışma konusu olmanın yanında uluslararası ilişkiler, toplumsal hafıza ve kamuoyu açısından etkisini sürdüren bir mesele niteliği taşımaktadır. Bu nedenle konunun bilimsel yöntemler çerçevesinde, farklı kaynakların karşılaştırmalı biçimde değerlendirilmesiyle incelenmesi önem taşımaktadır. Özellikle tarih, siyaset bilimi, sosyoloji ve uluslararası ilişkiler alanlarında yapılacak yeni çalışmaların, tehcir sürecinin daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Bulgular ve Tartışma

Çalışmada ulaşılan veriler birlikte değerlendirildiğinde, çalışmanın temel varsayımlarının büyük ölçüde doğrulandığı görülmektedir. Çalışmanın ilk varsayımı, Ermeni tehcirine ilişkin farklı taraflara ait kaynakların birlikte ve göç teorilerine dayanılarak değerlendirilmesinin daha nesnel sonuçlara ulaşılmasını sağlayacağı yönündeydi. Araştırma sürecinde kullanılan Osmanlı arşiv belgeleri, nüfus kayıtları, yabancı ülke raporları, Ermeni kaynakları ve modern akademik çalışmalar birlikte incelendiğinde, meselenin tek taraflı açıklamalarla değerlendirilemeyecek kadar karmaşık bir yapıya sahip olduğu ve tek bir göç teorisi ile ilişkilendirilerek açıklanamayacak kadar da kapsamlı olduğu anlaşılmıştır. Özellikle nüfus hareketleri, geri dönüşler, diaspora oluşumu ve ekonomik dönüşüm süreçleri konusunda farklı kaynak gruplarının birbirini tamamen dışlamadığı, bazı noktalarda birbirini tamamlayan veriler sunduğu görülmüş; tehcirin çeşitli alanlardaki etkilerinin de farklı göç teorileriyle incelenebileceği saptanmıştır. Bu durum, çalışmanın yalnızca tarihsel anlatıya dayanmaması gerektiğini; sosyal, ekonomik ve siyasal sonuçların birlikte değerlendirilmesinin daha sağlıklı sonuçlar ortaya koyduğunu göstermiştir.

İkinci varsayımda, tehcirin yalnızca tarihsel bir gelişme olmadığı, aynı zamanda göç teorileri ile açıklanabilecek zorunlu bir yer değiştirme hareketi olduğu ileri sürülmüştür. Elde edilen bulgular bu varsayımı doğrulamaktadır. İncelenen veriler, sevk sürecinin bireysel tercihlere dayanmadığını, savaş koşulları, güvenlik kaygıları ve devlet müdahalesiyle geliştiğini göstermektedir (Günay, 2009, s. 565). Bu yönüyle tehcir, zorla göç ve yerinden edilme teorisinin temel özellikleriyle büyük ölçüde örtüşmektedir. Özellikle hareket güzergâhının, yerleşim bölgelerinin ve sevk kararının merkezi otorite tarafından belirlenmesi, sürecin klasik gönüllü göç örneklerinden ayrıldığını ortaya koymaktadır. Bunun yanında tehcirin yalnızca göçe tabi tutulan topluluk üzerinde değil, geride kalan bölgelerin nüfus yapısı üzerinde de etkiler doğurduğu anlaşılmıştır. Anadolu'daki demografik boşlukların yeni iskân politikalarıyla doldurulması, zorunlu göçün hareket eden nüfustan çok göçün gerçekleştiği coğrafyayı da dönüştürdüğünü göstermektedir.

Üçüncü varsayımda ise tehcirin Anadolu üzerindeki etkilerinin büyük ölçüde göç teorileri aracılığıyla açıklanabileceği ifade edilmiştir. Çalışma kapsamında ulaşılan veriler bu varsayımın da büyük ölçüde doğrulandığını göstermektedir. Demografik etkiler incelendiğinde, zorla göç ve yerinden edilme teorisinin özellikle nüfus azalması, mekânsal dönüşüm, yeniden iskân uygulamaları ve geri dönüş süreçlerini açıklamada işlevsel olduğu ancak bazı istatistiksel verileri açıklamakta sınırlı kaldığı görülmüştür. 1914 ve 1927 nüfus verileri arasındaki farklılıklar, Anadolu'daki etno-dini yapının kısa süre içerisinde büyük ölçüde değiştiğini ortaya koymaktadır. Ermeni nüfusunun azalmasıyla birlikte bazı bölgelerde nüfus yapısı yeniden şekillenmiş, özellikle Müslüman muhacirlerin iskânı ile yeni yerleşim düzenleri oluşturulmuştur. Bunun yanında İstanbul gibi merkezlerde Ermeni nüfusun varlığını sürdürmesi, tehcirin her bölgede aynı biçimde uygulanmadığını ve bölgesel ilişkilerdeki farklılıkların süreci etkilediğini göstermiştir.

Araştırmanın dördüncü varsayımı, tehcirin ekonomik etkilerinin göç teorileri ve özellikle Dünya Sistemi/Merkez-Çevre yaklaşımıyla açıklanabileceği yönündeydi. Bulgular, bu varsayımın büyük ölçüde doğrulandığını; ancak bazı alanlarda teorilerin açıklama kapasitesinin sınırlı kaldığını göstermektedir. Üretim ve ticaret alanında ortaya çıkan boşluklar, Ermeni nüfusunun özellikle zanaat, ticaret ve aracılık faaliyetlerindeki rolü dikkate alındığında daha net anlaşılmaktadır. Merzifon, Çüngüş, Diyarbakır, Harput ve İzmir gibi örnekler, belirli meslek gruplarında yoğunlaşan Ermeni nüfusun ayrılmasıyla birlikte ekonomik hayatın geçici aksaklıklar yaşadığını ortaya koymaktadır. Özellikle ticaret ağları, müşteri ilişkileri ve mesleki uzmanlık alanlarında oluşan boşluklar, yalnızca iş gücü kaybı değil, ekonomik dolaşımın zayıflaması anlamına da gelmiştir. Dünya Sistemi yaklaşımı, bu dönüşümü sermaye ve üretim araçlarının yeniden dağılımı üzerinden açıklamada önemli katkı sağlamıştır. Ancak emval-i metruke uygulamaları, muhacir iskânı, savaş ekonomisi ve güvenlik kaygılarının iç içe geçtiği bazı alanlarda tek bir teorik yaklaşım yeterli olmamıştır. Özellikle mülkiyetin yeniden dağılımı meselesi, yalnızca ekonomik dönüşüm veya yalnızca güvenlik politikası çerçevesinde açıklanamayacak kadar geniş kapsamlı bir görünüm ortaya koymuştur. Bu nedenle ekonomik etkiler konusunda göç teorilerinin açıklayıcı gücü yüksek olmakla birlikte, bazı başlıklarda sınırlı kaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Beşinci varsayım, tehcirin yalnızca fiziksel bir nüfus hareketi oluşturmadığı; aynı zamanda toplumsal hafıza, kimlik ve psikolojik etkiler doğurduğu yönündeydi. Çalışma kapsamında incelenen veriler, bu varsayımın da doğrulandığını göstermektedir. Özellikle kültürel travma yaklaşımı ve göçmen ilişkiler ağı teorisi, tehcir sonrası oluşan diaspora yapısını, kimlik algısını ve kolektif hafıza süreçlerini açıklamada önemli katkı sağlamıştır.

Anadolu'dan ayrılan Ermeni nüfusun farklı ülkelerde diaspora toplulukları oluşturmaları, tehcirin etkilerinin yalnızca Anadolu ile sınırlı kalmadığını ortaya koymaktadır. Diaspora topluluklarının tarihsel hafızayı kimlik unsuru hâline getirmesi, tehcirin toplumsal ve psikolojik etkilerinin uzun vadede devam ettiğini göstermektedir. Bunun yanında Anadolu'da kalan Ermeni nüfusunun zaman içerisinde şehir merkezlerinde yoğunlaşması, Türkçe kullanımının artması ve kültürel uyum süreçlerinin hızlanması da zorunlu göçün toplumsal sonuçlarına örnek oluşturmaktadır. Böylece tehcirin etkilerinin yalnızca demografik veya siyasal alanlarla sınırlı olmadığı; toplumsal ilişkiler, aidiyet duygusu ve kolektif hafıza üzerinde de kalıcı sonuçlar doğurduğu anlaşılmıştır.

Altıncı varsayımda ise itme-çekme teorisinin tehcir sürecini doğrudan açıklamakta yetersiz kalacağı, ancak diğer teorileri destekleyici nitelikte kullanılabileceği ileri sürülmüştür. Araştırma bulguları bu varsayımı doğrulamaktadır. Çünkü tehcirin ilk aşaması doğrudan devlet müdahalesi ile gerçekleşen zorunlu bir yer değiştirme hareketidir ve bu süreç gönüllü göç mantığıyla açıklanamamaktadır (Yücel, 2020, s. 496). Buna karşılık savaş sonrasında Anadolu'dan Avrupa, Amerika ve Orta Doğu'ya yönelen Ermeni göçlerinde ekonomik imkânlar, güvenlik arayışı, diaspora bağlantıları ve sosyal ağların etkili olduğu görülmektedir. Özellikle 1920 sonrasında gelişen diaspora hareketleri, itme-çekme yaklaşımı ile göçmen ilişkiler ağı teorisinin açıklayıcı yönünü ortaya koymaktadır. Bu nedenle itme-çekme teorisinin tehcirin kendisini açıklamaktan çok, tehcir sonrasında gelişen ikincil göç hareketlerini anlamada yardımcı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Genel olarak değerlendirildiğinde çalışma boyunca ulaşılan bulgular, Ermeni tehcirinin yalnızca savaş dönemine ait geçici bir uygulama olarak değerlendirilemeyeceğini göstermiştir. Tehcirin; demografik yapı, yeniden iskân politikaları, ekonomik ilişkiler, toplumsal hafıza, diaspora oluşumu ve devlet politikalarıyla birlikte ele alınması gereken geniş kapsamlı bir nüfus hareketi olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle konunun yalnızca tarihsel anlatılar veya siyasal söylemler üzerinden değerlendirilmesi, sürecin ortaya çıkardığı toplumsal dönüşümü açıklamak açısından yetersiz kalmaktadır. Göç teorileri ise tehcirin Anadolu üzerindeki etkilerini anlamada önemli bir analiz çerçevesi sunmuş; özellikle demografik, ekonomik ve sosyolojik dönüşümlerin açıklanmasında işlevsel sonuçlar ortaya koymuştur. Bununla birlikte çalışmada kullanılan teorilerin her başlığı tek başına açıklamakta yeterli olmadığı, bazı alanlarda birden fazla teorik yaklaşımın birlikte değerlendirilmesinin daha dengeli sonuçlar verdiği anlaşılmıştır. Bu durum, Ermeni tehciri gibi çok katmanlı tarihsel olayların tek yönlü açıklamalar yerine disiplinler arası yaklaşımlarla incelenmesi gerektiğini göstermektedir.

Bu çalışma kapsamında ulaşılan bulgular, Ermeni tehcirine ilişkin literatürde uzun yıllardır devam eden tartışmaların büyük ölçüde olayın hangi perspektiften ele alındığıyla bağlantılı olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle tarih yazımında mesele çoğu zaman ya yalnızca güvenlik politikaları çerçevesinde ya da yalnızca mağduriyet merkezli yaklaşımlarla değerlendirilmiştir (Papuççular, 2021, s. 95). Bu durum, tehcirin ortaya çıktığı savaş koşulları ile süreç sonrasında meydana gelen toplumsal dönüşümlerin birlikte ele alınmasını zorlaştırmıştır. Araştırma sürecinde incelenen kaynaklar ise tehcirin tek bir nedene dayanan basit bir nüfus hareketi olarak değerlendirilemeyeceğini; savaş ortamı, güvenlik kaygıları, uluslararası müdahaleler, demografik değişimler ve toplumsal hafıza süreçlerinin birbirini etkilediği daha karmaşık bir yapı ortaya çıkardığını göstermektedir.

Literatürdeki temel tartışma alanlarından biri, tehcirin güvenlik politikası mı yoksa etnik temelli bir tasfiye hareketi mi olduğu meselesidir. Çalışma kapsamında incelenen Osmanlı arşiv belgeleri, sevk ve iskân talimatnameleri, yerel uygulamalar ve bazı bölgelerdeki muafiyet örnekleri, devletin öncelikli kaygısının savaş koşullarında cephe gerisi güvenliğini sağlamak olduğunu göstermektedir (Berber, 2021, s. 51). Buna karşılık sevk sürecinde yaşanan ölümler, hastalıklar, güvenlik sorunları ve göç güzergâhlarında ortaya çıkan insani kayıplar da tarihsel sürecin önemli gerçekleri arasında yer almaktadır. Bu nedenle tehciri yalnızca “zorunlu güvenlik tedbiri” ya da yalnızca “planlı imha politikası” şeklinde tek yönlü kavramlarla açıklamak, olayın tarihsel bağlamını tam olarak karşılamamaktadır. Çalışma boyunca ulaşılan veriler, savaş ortamının yarattığı olağanüstü koşulların devlet politikaları üzerindeki etkisini ortaya koyarken; aynı zamanda zorunlu yer değiştirmenin toplumsal sonuçlarının da uzun vadede devam ettiğini göstermektedir (Aybar, 2017, s. 482).

Araştırmada kullanılan göç teorileri, bu tartışmaların daha geniş bir sosyal bilimler perspektifiyle değerlendirilmesine katkı sağlamıştır. Özellikle yerinden edilme ve zorla göç teorisi, tehcirin tarihteki önemli bir olay olmasının yanında, devlet müdahalesiyle gerçekleşen zorunlu nüfus hareketi olarak incelenmesine imkân tanımıştır. Bu yaklaşım, sürecin etkilerinin sadece sevk edilen nüfus üzerinde kalmadığını göstermiş ve göçün gerçekleştiği bölgelerde meydana gelen demografik ve ekonomik değişimleri de açıklamada işlevsel olmuştur. Bunun yanında güvenlik ikilemi yaklaşımı, savaş koşullarında oluşan karşılıklı güvensizlik ortamının devlet politikalarını nasıl etkilediğini anlamada önemli katkı sağlamıştır. Özellikle Birinci Dünya Savaşı koşullarında Osmanlı Devleti’nin parçalanma korkusu, isyan hareketleri ve dış müdahale kaygıları birlikte değerlendirildiğinde, güvenlik politikalarının bu dönemde sertleştiği anlaşılmıştır (Atasoy, N. 2019, s. 56).

Ekonomik etkiler konusunda ise teorik çerçevenin bazı alanlarda sınırlı kaldığı anlaşılmıştır. Emval-i metruke uygulamaları, mülkiyetin el değiştirmesi, üretim ilişkilerindeki dönüşüm ve sermaye aktarımı gibi konular yalnızca göç teorileri ile açıklanabilecek süreçler değildir. Bu noktada savaş ekonomisi, devlet politikaları ve merkez-çevre ilişkileri de belirleyici hâle gelmektedir. Özellikle bazı bölgelerde Ermeni nüfusun ticaret ve zanaat alanındaki etkinliği dikkate alındığında, tehcir sonrasında ortaya çıkan ekonomik boşlukların kısa sürede doldurulamadığı görülmektedir. Buna karşılık muhacir iskânı ve yeni mülkiyet düzenlemeleri ile birlikte ekonomik yapının zaman içerisinde yeniden şekillendiği anlaşılmaktadır (Alptekin, 2016, s. 82; Üngör, 2012, s. 245). Bu durum, tehcirin ekonomik sonuçlarının da nüfus hareketleriyle sınırlı kalmayıp, savaş koşullarının oluşturduğu yeniden yapılanma süreciyle birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Çalışmada dikkat çeken bir diğer husus, tehcirin farklı bölgelerde aynı sonuçları doğurmamış olmasıdır. Doğu Anadolu'da güvenlik kaygıları ve çatışma ortamı daha belirleyici olurken, Batı Anadolu ve İstanbul gibi bölgelerde farklı uygulamalar görülmüştür (Kazgan, 1983, s. 314). Nitekim Kütahya gibi şehirlerde tehcir kapsamı dar tutulmuş, Maraş ve Van gibi şehirlerde ise sevk uygulamaları daha yoğun şekilde gerçekleştirilmiştir (Akçam, 2013, s. 105). Yerel yöneticilerin tutumu, nüfus yapısı, ekonomik ilişkiler ve savaşın bölgesel etkileri bu farklılıkların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Kütahya Mutasarrıfı Faik Ali Bey'in, Ermenilerin isyana karışmaması nedeniyle merkezden gelen emri uygulamayı reddetmesi ve Kütahya'daki Ermeni halkının tehcir kapsamı dışında tutulmasını sağlaması bunun örneğidir (Ata, 2004, s. 302). Bu nedenle tehcir sürecinin bütün Anadolu'da aynı biçimde uygulandığını ileri süren yaklaşımlar, yerel uygulamaları yeterince dikkate almamaktadır.

Toplumsal hafıza ve diaspora meselesi de çalışmanın önemli tartışma alanlarından biri olmuştur. Özellikle kültürel travma yaklaşımı, tehcirin etkilerinin yalnızca savaş yıllarıyla sınırlı kalmadığını göstermektedir. Diaspora toplulukları içerisinde 1915 olaylarının kimlik inşasının merkez unsurlarından biri hâline gelmesi, tarihsel hafızanın siyasal ve toplumsal ilişkiler üzerindeki etkisini devam ettirdiğini ortaya koymaktadır. Bunun yanında Türkiye'de kalan Ermeni nüfusunun zaman içerisinde şehir merkezlerinde yoğunlaşması, kültürel uyum süreçleri ve aidiyet tartışmaları da zorunlu göçün toplumsal sonuçlarının farklı yönlerini göstermektedir (Kazgan, 1983, s. 324). Böylece tehcirin etkilerinin yalnızca geçmişe ait tarihsel bir mesele olarak kalmadığı; günümüz siyasal tartışmaları, diaspora ilişkileri ve toplumsal hafıza üzerinde de etkisini sürdürdüğü anlaşılmaktadır.

Araştırma sürecinde dikkat çeken önemli noktalardan biri de literatürdeki siyasal yaklaşımın akademik değerlendirmelerin önüne geçebilmesidir. Özellikle Ermeni meselesi üzerine yapılan bazı çalışmalarda konunun doğrudan politik pozisyonlar üzerinden ele alındığı, bunun da tarihsel olayların daha dengeli değerlendirilmesini zorlaştırdığı görülmektedir (Şensivas, 2024, s. 2). Bu çalışma kapsamında konu yalnızca tek taraflı kaynaklar üzerinden ele alınmamış; Türk, Ermeni ve yabancı araştırmacılara ait çalışmalar birlikte değerlendirilerek daha dengeli bir analiz oluşturulmaya çalışılmış ve farklı bakış açılarının karşılaştırmalı biçimde incelenme imkânı sağlanmıştır. Böylece meseleye yalnızca ulusal tarih anlatıları ve siyasal söylemler üzerinden değil, göç, toplumsal değişim, güvenlik ve hafıza çalışmaları çerçevesinde yaklaşmanın daha dengeli sonuçlar ortaya koyabileceği anlaşılmış olup konunun göç teorileri ve sosyal bilimler perspektifiyle de incelenebileceği görülmüştür.

Sonuç olarak çalışma boyunca elde edilen bulgular ve yapılan değerlendirmeler, Ermeni tehcirinin tek taraflı açıklamalarla ele alınamayacak kadar geniş ve ayrıntılı bir tarihsel süreç olduğunu göstermektedir. Tehcir; savaş koşulları, güvenlik kaygıları, nüfus hareketleri, ekonomik dönüşüm, toplumsal hafıza ve uluslararası siyaset gibi birbirini etkileyen birçok unsurun kesişim noktasında ortaya çıkmıştır. Bu nedenle konunun yalnızca tarihsel olay anlatılarıyla ya da siyasal söylemlerle açıklanmaya çalışılması, sürecin toplumsal sonuçlarını anlamada yetersiz kalmaktadır. Göç teorileri ise bu tarihsel süreci anlamlandırmada önemli bir analiz alanı sunmuş; özellikle zorunlu yer değiştirme, yeniden iskân, diaspora oluşumu ve kültürel travma gibi süreçlerin açıklanmasına katkı sağlamıştır. Bununla birlikte çalışma, teorilerin her başlığı tek başına açıklamakta yeterli olmadığını; tarihsel olayların sosyal, siyasal ve ekonomik koşullarla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini de ortaya koymuştur.

Öneriler

Çalışmamız kapsamında geliştirilen ve aşağıda yer alan önerilerimizle hem politika yapıcılara katkı sağlamak hem bu konuda farkındalığı artırmak hem de gelecek çalışmalar için bir yol açmak amaçlanmıştır. Bu önerilerin, konuya ilişkin mevcut bilgi birikiminin geliştirilmesine ve daha sağlıklı değerlendirmelerin yapılmasına katkı sunacağı düşünülmektedir.

Politika Yapıcılar İçin Farkındalık ve İş Birliğini Artırma Önerileri

Tarafımızca öncelikle; Ermeni meselesinin yaklaşık bir asırdır devam eden siyasi ve diplomatik yükünün hafifletilmesi amacıyla, Türkiye Cumhuriyeti'nin politika yapıcıları için

geleneksel yaklaşımların ötesine geçen, stratejik ve çok çeşitli kamu diplomasisi faaliyetleri geliştirilmesi önerilmektedir. Bu bağlamda, devletten devlete diplomasi kanallarının tıkanıklığı göz önüne alınarak, halktan-halka ve devletten-halka yönelik iletişim stratejileri tasarlanması düşünülebilir. Bu anlamda, özellikle kamu diplomasisinin, aldatma veya yalanlardan arınmış, gerçeklere dayanan nesnel bilgiyle ikna etme amacını taşıyan bir araç olduğu dikkate alınarak bu yolu etkin bir biçimde kullanacak şekilde hareket edilebilir.

Öte yandan Türkiye'nin tarihi arşiv belgelerinin şeffaflığının ve açık erişime sunulduğu gerçeğinin, uluslararası akademik platformlarda ve medyada sürekli ve ikna edici bir dille vurgulanması sağlanabilir. Ayrıca ortak tarih komisyonu kurulmasına yönelik girişimlerin devam ettirilmesi, özellikle Osmanlı arşivlerinin araştırmacılara açık tutulması, karşılaştırmalı tarih çalışmalarının teşvik edilmesi ve ortak akademik projelerin desteklenmesi, konunun siyasal tartışmaların ötesinde bilimsel yöntemlerle ele alınmasına katkı sağlayabilir. Bunun yanında tarih, sosyoloji, uluslararası ilişkiler ve göç çalışmaları gibi farklı disiplinlerin birlikte yer aldığı araştırmaların teşvik edilmesi, Ermeni tehcirinin toplumsal ve siyasal sonuçlarıyla birlikte daha kapsamlı biçimde değerlendirilmesine imkân sağlayacaktır. Bu durum, meselenin siyasi alandan çıkarılarak tarihçilerin incelemesine bırakılmak istendiği yönündeki iddiaları güçlendirecektir.

Ermeni meselesi üzerine yürütülen akademik çalışmaların, sadece Türkçe ile sınırlı kalmaması, İngilizce, Fransızca, Rusça gibi yabancı dillerde yayınlanması için mali destek ve teşvik mekanizmaları oluşturulabilir. Bu yayınların, Batılı ve Ermeni kamuoyuna ulaşması için uluslararası akademik ağlar ve kütüphaneler aracılığıyla dağıtımı sağlanmalıdır. Üniversitelerde, özellikle sosyal bilimler alanlarında Ermeni dili, tarihi ve kültürü konusunda uzmanlaşmış, yabancı dil bilgisi yüksek akademik kadroların yetiştirilmesine öncelik verilmesi planlanabilir. Bu uzmanların, Türk tezlerini uluslararası konferanslarda ve yayınlarda etkin bir şekilde savunması hedeflenmelidir.

Ermenistan vatandaşlarının, özellikle genç ve aydın kesiminin Türkiye'de lisans ve lisansüstü düzeyde eğitim görmeleri amacıyla burs ve değişim programları geliştirilebilir. Bu tür eğitimsel araçlar, genç zihinlerdeki tarihsel önyargıları ve düşmanlık algılarını kırmada uzun vadede etkili olabilir. Ermeni toplumunun kimliğinin temelini oluşturan mağduriyet psikolojisiyle mücadele etmek için, Türkiye'nin insaniyet odaklı ve acıları paylaşan bir dil kullanması benimsenebilir.

Ekonomik iş birliğinin, dengeli ve karşılıklı çıkar temelli olması için çalışmalar yapılabilir. Kültürel kamu diplomasisi araçları kullanılarak sinema, dizi ve sanat yoluyla Ermeni toplumunun tarihsel ve kültürel ortaklıklarının vurgulanması, iki halkın yüzlerce yıl

barış içinde yaşadığı gerçeğini öne çıkarabilir. Özellikle Türk dizileri gibi popüler kültürel ürünlerin Ermenistan ve diaspora kamuoyunda Türk imajını yumuşatma potansiyelinin etkin şekilde kullanılması planlanabilir.

Dini kamu diplomasisi araçları çerçevesinde, Türkiye'de bulunan Ermeni kültürel ve dini yapıların onarım ve ihyasına devam edilerek, bu eserlerin Ermeni cemaatine ibadet için açılmasıyla Türkiye'nin dini özgürlüklere ve kültürel mirasa saygılı olduğu mesajı verilmelidir. Ancak bu adımların, Ermeni tarafında "gasp edilmiş hakkın iadesi" olarak değil, iyi niyet göstergesi olarak algılanması için iletişim stratejileri geliştirilmelidir.

Sosyal medya ve yeni medya platformları aracılığıyla, Ermeni Diasporası'nın "24 Nisan Anma Günü" gibi siyasi etkinliklerine karşı, Türkiye'nin insani yardım ve kültürel iş birliği gibi proaktif faaliyetlerinin yıl boyu ve yoğun bir şekilde duyurulması sağlanabilir. Bu, olayların algısını reaktif savunmadan yapıcı çözüme doğru kaydırabilir. Türkiye'nin komşu Azerbaycan ile olan stratejik ortaklığı dikkate alınarak, Türkiye-Ermenistan normalleşmesinin Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü şartına bağlanması gerektiği diplomatik söylemde muhafaza edilebilir. Bu, bölgesel istikrar ve Türkiye'nin çıkar önceliklerini yansıtan bir tutum olarak sürdürülmelidir.

Ermenistan ile spor diplomasisi gibi yumuşak güç araçlarının kullanımına devam edilmesi, iki halk arasında duygusal bir bağ kurulmasına yardımcı olabilir. Bu tür etkinliklerin, siyasi gerilimleri bir nebze olsun yumuşatabileceği gözlemlenmiştir. Tehcir sırasında zorla göç ettirilen Ermenilere ait terk edilmiş malların iadesi ve tazmini konusunda Osmanlı Devleti'nin gösterdiği hukuki titizliğin, uluslararası hukuki platformlarda ve kamu diplomasisi faaliyetlerinde güçlü bir argüman olarak kullanılması sağlanmalıdır. Bu, Türkiye'nin kasıtlı imha değil, hukuki bir sevk ve iskân süreci yönettiği tezini destekleyebilir.

Türkiye'de kalan veya geri dönen Ermeni vatandaşların toplumsal, kültürel ve ekonomik entegrasyonlarının önündeki zorlukların tespiti ve çözümü için yerel kamu yönetimleri tarafından özel projeler ve destekler sağlanması düşünülebilir. Bu, Türkiye'nin azınlık haklarına verdiği önemin somut bir göstergesi olarak dışarıya yansıtılabilir. Diasporanın Türkiye'den toprak, tazminat ve tanıma taleplerini içeren politikasına karşı, Türkiye'nin hukuki ve siyasi tezlerinin uluslararası mahkemeler ve parlamentolar nezdinde kararlılıkla savunulması için hukuki uzmanlardan destek alınabilir.

Suriye iç savaşından kaçan Suriye Ermenilerine Türkiye tarafından sağlanan insani yardımın, sosyal ve geleneksel medya aracılığıyla Ermeni kamuoyuna ulaştırılması, Türkiye'nin insani değerlere verdiği önemi vurgulayabilir. Bu, kamu diplomasisi çerçevesinde olumlu bir imaj yaratmaya katkı sağlayabilir. Ermeni meselesi gibi hassas konularda Türk

kamuoyunun bilinç düzeyinin artırılması için, akademik çalışmaların yanı sıra, sade ve anlaşılır bir dille hazırlanan bilgilendirme materyallerinin yaygınlaştırılması uygun olabilir. Bu, Türk halkının da meseleyi tarihsel gerçekler ışığında anlamasını sağlayacaktır.

Bölgesel iş birliğinin güçlendirilmesi amacıyla, Ermenistan'daki iş insanları ve sivil toplum temsilcileri ile Türkiye'deki muhatapları arasında doğrudan temas kurularak, ortak ekonomik ve kültürel projelerin geliştirilmesi için fonlar ayrılması değerlendirilebilir. Bu durum, Ermenistan'ın sosyo-ekonomik durumunu iyileştirerek, siyasi çözüm yolunu açabilir.

Gelecek Çalışmalar İçin Öneriler

Gelecekte yapılacak akademik çalışmaların, Türkiye'nin Ermeni meselesine yönelik uyguladığı kamu diplomasisi faaliyetlerinin Ermenistan halkı ve diasporası üzerindeki algısal etkilerinin nitel ve nicel yöntemlerle periyodik olarak belirlenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu sayede, uygulanan stratejilerin etkinliği bilimsel verilerle ortaya konulabilir.

Ermeni kimliğinin merkezinde yer alan "mağduriyet psikolojisi" gibi psiko-politik unsurların, Ermenistan'daki genç nesil üzerindeki etkileri ve bu travmanın kuşaktan kuşağa aktarılma mekanizmaları derinlemesine sosyolojik araştırmalarla incelenmesi faydalı olacaktır. Ermeni diasporasının uluslararası lobi faaliyetlerinin finansal kaynakları, örgütsel yapıları ve iletişim stratejileri üzerine detaylı, karşılaştırmalı çalışmaların yapılması, Türkiye'nin karşı lobi ve kamu diplomasisi stratejilerini kullanmasına yardımcı olabileceği için önemlidir.

Ermenice, Kürtçe ve Türkçe'nin Anadolu'daki dilsel ve kültürel etkileşim ve dönüşümleri üzerine dilbilimsel ve kültürel coğrafya araştırmaları derinleştirilebilir ve bu çalışmalar kültürel ortaklıkların altını çizerek halklar arası yakınlaşma potansiyelini artırabilir. Sınır ticareti ve ekonomik entegrasyonun Ermenistan'ın iç ekonomisi ve siyasi tercihlerine olan etkileri, kamu yönetimi ve uluslararası iktisat perspektifinden modellenerek, Türkiye'nin Ermenistan'a sunabileceği ekonomik iş birliği avantajlarının analizi yapılmalıdır. Bu, Ermenistan'ın ekonomik ihtiyaçlarını siyasi çözüme bağlama konusunda bilgi sağlayabilir.

Sinema ve dizi gibi kültürel araçların, Ermenistan kamuoyuna ve Batılı hedef kitlelere yönelik Türk imajını iyileştirme gücü ve bu mesajların algılanma biçimi üzerine deneysel çalışmalar tasarlanabilir. Bu, popüler kültürün uluslararası ilişkilerdeki yumuşak gücünü ölçmeye yardımcı olabilir. Ermeni meselesine yönelik kamu diplomasisi faaliyetlerini yürütecek bürokratlar, diplomatlar ve sivil toplum kuruluşu liderleri için psikolojik harp, algı yönetimi ve stratejik iletişim konularında sürekli eğitim programları düzenlenerek kurumsal

kapasitenin artırılması ve bu eğitimlerin uzun vadeli etkileri araştırılabilir. Türk-Ermeni ilişkilerinde uzlaşmayı savunan Ermeni aydınların, gazetecilerin ve akademisyenlerin görüşlerinin ve çalışmalarının çevrilerek ve desteklenerek, uluslararası kamu diplomasisi materyallerinde daha fazla yer alması sağlanabilir. Bu, Ermeni toplumunun kendi içindeki farklı seslerin görünürlüğü artırabilir.

Bölgesel güvenlik ve istikrarın sağlanması amacıyla, Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan arasında, Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik çok taraflı barış süreçlerinin sosyo-politik analizleri ve yeni çözüm haritalarının geliştirilmesi, özellikle jeopolitik riskleri en aza indirme bağlamında incelenmesi hedeflenmelidir. Bu çalışmalar, kamu yönetimi açısından bölgesel iş birliği politikalarının temelini oluşturabilir.

Zorla göç ve yerinden edilme çalışmalarında, Ermeni tehciri örneğinin diğer tarihsel zorla göç olaylarıyla karşılaştırmalı olarak incelenmesi, genel teorik genellemelerin test edilmesi açısından değerli olacaktır. Güvenlik ikilemi teorisinin etnik çatışmalara ve zorla göç süreçlerine uygulanması konusunda daha fazla çalışmaya ihtiyaç bulunmaktadır. Özellikle, bölgesel farklılıkların ve yerel değişkenlerin tehcir sürecini nasıl etkilediğine dair mikro düzeyde yapılacak alan araştırmaları, mevcut literatürdeki boşlukları dolduracaktır.

KAYNAKÇA

- Akça, G. (2007). Osmanlı millet sisteminin dönüşümü. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi*, 57-68.
- Akçam, T. (2006). *A shameful act: The Armenian genocide and the question of Turkish responsibility*. New York, NY: Metropolitan Books/Henry Holt and Company.
- Akçam, T. (2013). *Ermeni meselesi hallolunmuştur: Osmanlı belgelerine göre savaş yıllarında Ermenilere yönelik politikalar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akçam, T., & Kurt, Ü. (2012). *Kanunların ruhu: Emval-i metruke kanunlarında soykırımın izini sürmek*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akçay, E. Y. (2011). Ermeni sorununun tarihsel gelişimi ve son Ermeni açılımı. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 2(4), 1–25.
- Akdemir, H. (2008). *2032 No'lu Trabzon şer'iyeye sicilinin transkripsiyonu ve tahlili* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, Türkiye.
- Akıllı, E. (2016). *Türkiye'de devlet kimliği ve dış politika*. (2. bs.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Akın, A. Z. (2023). Ermeni sorunu ve Türkiye. *Tarih Aklı*. <https://tarihakli.com.tr/tr/ermeni-sorunu-ve-turkiye> adresinden edinilmiştir.
- Aksoy, S. (2018). *Türkiye'nin tek Ermeni köyü Vakıflı (Hatay-Samandağ) üzerine bir toplumsal coğrafya araştırması* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 528129).
- Akyıldız, N. A. (2021). Geleneksel kırsal yerleşimlerde sosyo-kültürel değişimin mekâna yansımaları: Malatya/Darende Günpınar yerleşimi örneği. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 9(29), 84-99.
- Alkaya, A. S. (2006). *Ermeni tehciri ve Eskişehir Ermenileri* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 188857).
- Alptekin, M. Y. (2016). Trabzon örneğinde Anadolu nüfusunun demografik bileşimi ve Türkiye'de ulus-inşası. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 11(21), 59-86.
- Altınay, A. R. (1919). *Kafkas yollarında: Hatıralar ve tahassüsler*. İstanbul: Matbaa-i Orhaniye.
- Altınbaş, D. (2011). Avrupa Birliği kurumlarında “Ermeni meselesi”. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 39, 67-142.
- Altinkaya, E. İ. (2011). *Tanin gazetesine göre Balkan Savaşları'ndan I. Dünya Savaşı'na kadar (Ocak 1913–Ağustos 1914) Ermeni meselesi ve büyük güçler* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, Türkiye.
- An, Ö. F. (2013). Türkiye'nin dış politikasına etkisi bakımından 2015'e doğru Ermeni lobisi. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 45, 131-158.
- Apan, A. (2022). Türkiye'de iç göçün merkez-çevre teorisi kapsamında neden ve sonuçlarına dair bir analiz. *Türk İdare Dergisi*, 94(494), 11-48.
- Arı, F. (2022). Çağdaş göç kuramları ve sosyal uyum arasındaki ilişki üzerine bir değerlendirme. *International Social Sciences Studies Journal*, 8(104), 3785–3798. <http://dx.doi.org/10.26449/sss.65908>
- Armaoğlu, F. (2014). *20. yüzyıl siyasi tarihi: 1914-1995* (20. bs.). İstanbul: Timaş Yayınları.

- Arslan, A. (2005). *Kutsal Ermeni Papalığı: Eçmiyadzin Kilisesi'nde Stratejik Savaşlar*. İstanbul: Truva Yayınları.
- Ata, F. (2004). Divân-ı Harb-i Örfî Mahkemelerinde Ermeni Tehciri Yargılamaları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (15), 297-323.
- Ata, F. (2005). *Divân-ı Harb-i Orfî mahkemelerinde Ermeni tehciri yargılamalarına istatistiksel bir bakış* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara, Türkiye.
- Atasoy, F. (2019). Osmanlı'nın dağılmasını engelleme çabası olarak üç siyasi fikir hareketi. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (45), 1-21.
- Atasoy, N. (2019). *Osmanlı modernleşmesi ve siyasi fikir hareketleri* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Atnur, İ. E. (1994). Osmanlı hükümetleri ve tehcir edilen Rum ve Ermenilerin yeniden iskânı meselesi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 4(14), 121-139.
- Aybar, M. (2017). The Ottoman Empire famine and internal migration: The case of internal Anatolian between 1870-1900. *Mavi Atlas Dergisi*, 5(2), 474-488. <https://doi.org/10.18795/gumusmaviatlas.356653>
- Ayık, Ö. (2025). Orta güçlerin bölgesel güvenlik yaklaşımlarında güvenlik ikilemi ve güvenlik paradoksunun kavramsal analizi. *Iğdır Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13, 108-123. <https://doi.org/10.58618/igdiriibf.1789025>
- Ayna, B. (2018). *İkinci Meşrutiyet ve Millî Mücadele yıllarında Kürt-Ermeni ilişkileri* (Doktora tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 525237).
- Aznevi, F. (2016). 1915 Ermeni Tehciriyle ilgili iddialar karşısında Almanya'nın sorumluluğu ve Alman parlamentosundaki sözde soykırım oylaması. *Ankara Barosu Dergisi*, 2016(3), 514-520.
- Baddeley, J. F. (1989). *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil* (S. Özden, Çev.). İstanbul: Kayihan Yayınları.
- Bakan, S., & Şahin, S. (2018). Uluslararası güvenlik yaklaşımlarının tarihsel dönüşümü ve yeni tehditler. *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 4(2), 135-152.
- Balkan, K. (1984). Urartuluların kökeni ve dilleri. *Belleten Dergisi*, 48(191-192), 513-522.
- Bashanov, M. (2013). *Türkiye'de Ermeni meselesi: Rus Genelkurmay Başkanlığı belgeleri* (İ. Kemaloğlu, Çev.). Türk Tarih Kurumu.
- Başak, T. (2008). *İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Bektaş, H. (1994). *Ermeni isyanları: Göç ettirilme nedenleri ve uygulamada devletin rolü* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 27343).
- Berber, Ş. (2021). I. Dünya Savaşı'nda Ermeni isyanlarının Sivas örneğinde Anadolu coğrafyasına etkisi. *Anasay Dergisi*, (17), 41-71.
- Betts, A. (2017). *Zorunlu göç ve küresel politika* (S. M. Türkaslan, Çev.). Ankara: Hece Yayınları. (Çalışmanın orijinali 2009'da yayımlanmıştır.).

- Betts, A., & Sterck, O. (2022). Sustainable refugee economies. *Journal on Migration and Human Security*, 10(2), 74-89. <https://doi.org/10.1177/23315024221087455>
- Beydilli, K. (1988). 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, 13(17), 365-434.
- Beyoğlu, S. (2003). Osmanlı Devletinde Ermeni nüfusu. *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim*, 4(38), 55-59.
- Beyoğlu, S. (2008). Sevr ve Lozan'da Ermeni sorunu. *Akademik Bakış Dergisi*, 2(3), 125-138. <https://ataum.gazi.edu.tr/view/page/51405> adresinden edinilmiştir.
- Bilgiç, A. (2011). Güvenlik ikilemi'ni yeniden düşünmek: Güvenlik çalışmalarında yeni bir perspektif. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, 8(29), 123-142.
- Bilgin, M. S., & Deveci Bozkuş, Y. (Ed.). (2019). *1000. yılında Türk-Ermeni ilişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Booth, K., & Wheeler, N. J. (2008). *The security dilemma: Fear, cooperation and trust in world politics*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bournoutian, G. A. (2011). *Ermeni Tarihi: Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış* (E. Abadoğlu ve O. Kılıçdağı, Çev.). İstanbul: Aras Yayıncılık.
- Bozok, M. (2025). *William Petersen'in göç teorisi çerçevesinde Afganistan'dan Türkiye'ye göç* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa, Türkiye.
- Brubaker, R. (2012). Religion and nationalism: Four approaches. *Nations and Nationalism*, 18(1), 2-20.
- Budak, M. (2020). Osmanlı Devleti'nin Paris Barış Konferansı'na davet edilmesi ve muhtıralar sunması ile ilgili tartışmalar. *Tarih Dergisi (Turkish Journal of History)*, 71, 445-472. <https://doi.org/10.26650/TurkJHist.2020.021>
- Can, G. A. (2019). *Ermeni tehciri bağlamında Türk-Ermeni ilişkileri ve kamu diplomasisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- Cansız, D. (2019). *II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na Kürt-Ermeni ilişkileri (1908-1915)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Castles, S. (2003). Towards a sociology of forced migration and social transformation. *Sociology*, 37(1), 13-34. <https://doi.org/10.1177/0038038503037001384>
- Cemal Paşa. (1977). *Hatıralar*. İstanbul: Çağdaş Yayınları.
- Cülük, A. (2020, 20 Nisan). 1915 Ermeni tehciri ve bugün düşündükleri (Değerlendirme No. 27). *TASAV Dış Politika ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi*. https://www.tasav.org/media/k2/attachments/DPA_De%C4%9Ferlendirme_27_Ermeni_Tehciri_ve_A.C%C3%BCI%C3%BCk_20.04.2020.pdf adresinden edinilmiştir.
- Çağlayan, K. T. (1997). *British Policy Towards Transcaucasia 1917-1921*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Edinburgh Üniversitesi, İskoçya.
- Çakmak, F. (2018). Zorunlu göç sürecinde mekânın kaybı ve evin yitimiyle başlayan yersiz yurtsuzluğun ürettiği bir travma olarak "kimliğin anonimleşmesi". *Turkish Studies*, 13(18), 349-364. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13811>
- Çaycıoğlu, S. O. (2017). 18. yüzyıl başlarında Rusya'nın Kafkasya siyaseti: I. Petro'nun İran seferi. *Vakanüvis: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2(Özel Sayı), 115-132.
- Çaykiran, G. (2020). *Erzurum, Van, Bitlis Vilayetlerinde Ermeni-Kürt İlişkileri* (Doktora Tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 631290).

- Çelik, H. (2008). Ermeni tehciri ve tehcirden dönen Ermenilerin iskân sorunu. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(16-17), 143–163.
- Çelik, R. (2015). Tehcir sonrası geri dönüş: Ermenilerin ve Rumların yeniden iskânı ve Osmanlı hükümetlerinin aldığı tedbirler. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 10(2), 67-94.
- Çelikkol, A. O. (2015). Ermeni “soykırım” iddiaları, Amerikan Kongresi ve Türkiye. *Bilge Strateji Dergisi*, 7(13), 17–30.
- Çetin, O. (1999). *Bursa (Fethi, etnik yapısı, Müslim-gayrimüslim münasebetlerine kısa bir bakış)*. In *Osmanlı: Toplum* (Cilt IV, ss. 270–276). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çevikbaş, İ. (2020). Ermeni terör örgütü ASALA ve seçilen tehcir travmatolojisi. *Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 49-58.
- Çiçek, K. (2011). Türk-Ermeni ilişkileri ve Ermeni sorunu. *Türkiye Günlüğü Dergisi*, (106), 1-30. <https://bit.ly/3XAcademia> adresinden edinilmiştir.
- Çiftçi, E. (2022, 23 Nisan). 1915'den sonra neleri kaybettik: Ermeni Soykırımı'nın etkileri. *Artı Gerçek*. <https://artigercek.com/guncel/1915den-sonra-neleri-kaybettik-ermeni-soykiriminin-etkileri-207683h> adresinden edinilmiştir.
- Çoban Öztürk, E. (2015). Tarih, travma ve kimlik: Ermeni diasporada kimlik ve kimliğin yeni nesillere aktarımı. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, (52), 141–170.
- Çörekli, L. (2024). ABD'nin Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetleri ve Ermeniler. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(148), 195–205.
- Dan, D. (2018). *Avrupa'da Ermeni lobiciliği: Türkiye-AB ilişkilerine etkisi* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 527252).
- Darkot, B., & Tuncel, M. (1995). *Anadolu. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt 3, s. 113-121). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- De Haas, H. (2021). A theory of migration: The aspirations-capabilities framework. *Comparative Migration Studies*, 9(8), 1-35. <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4>
- De Haas, H., Castles, S., & Miller, M. J. (2019). *The age of migration: International population movements in the modern world* (6th ed.). London: Bloomsbury Academic.
- Demir, A. (2008). Hukuk tarihi açısından 1915 Ermeni tehciri. *e-Akademi: Hukuk, Ekonomi ve Siyasal Bilimler Aylık İnternet Dergisi*, Sayı: 72.
- Demir, E. (2023). Uluslararası Göç Teorileri Üzerine Sosyoekonomik Bir Değerlendirme. *Türkiye Akademik Araştırmalar Dergisi*, 8(4), 1407-1428.
- Demirel, E. (2019). *Tehcir sırasında ve sonrasında Elâzığ ve çevresinde Müslüman Ermeni ilişkileri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, Türkiye.
- Demirel, M. (2005). Türkiye'de kalan Ermeni nüfus. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 21(62), 479-492.
- Derin, G. (2020). Travma ve göç: Bir gözden geçirme. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 5(2), 46-55.
- Deveci Bozkuş, Y. (2020). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler: Osmanlı Türkçesi ile eserler yazan Ermeni entelektüeller (1800-1923). *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 79, 107-142. <https://doi.org/10.32704/erdem.838432>
- Deveci Bozkuş, Y. (2022). Karabağ savaşı sonrası Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri. *Journal of Balkan and Black Sea Studies*, 5(8), 127-154.

- Dilek, M. S., & Yüksel, M. (2019). Amerikan yönetim sistemi (Kongre-Başkan) dâhilinde sözde Ermeni soykırımının tanınmasına yönelik alınmış kararlar üzerine genel bir değerlendirme. *Bölgesel Araştırmalar Dergisi*, 3(2), 11–33.
- Doğan, A. (2025). Göç ve sosyal hizmet: Zorunlu göç yaşayan çocuklar ve travmatik deneyimleri. *Medya ve Kültürel Çalışmalar Dergisi*, 7(1), 73-83. <https://doi.org/10.55055/mekcad.1644326>
- Doğan, H. G. (2018). *Türk-Rus ilişkilerinde sözde Ermeni soykırımının konumu* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 503194).
- Dorigo, G., & Tobler, W. (1983). Push-pull migration laws. *Annals of the Association of American Geographers*, 73(1), 1-17. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.1983.tb01392.x>
- Dündar, F. (2013). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları iskân politikası (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Eker, A. (2025). Yerinden edilme ve fenomenoloji ilişkisinin güncel bağlamı: Kavramsal ve teorik bir analiz. *Istanbul Gelisim University Journal of Social Sciences*, 12(2), 487-504. <https://doi.org/10.17336/igusbd.1532328>
- Elibol, Y. (2007). Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfus meselesi ve demografi araştırmaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 135-160.
- Erdoğan, F. (1998). *Türk Ellerin Hatıralarım*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eroğlu, T. (2008). *Tehcirden Millî Mücadele'ye Ermeni malları (1915-1922)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Erol, M. S., & Aydın, A. F. (2005). Kafkas Seddi projesi ve Türkiye. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 7, 19-35.
- Ersoy Ceylan, T., & Kardaş, T. (2020). Kimlik-güvenlik ilişkisini anlamak: Toplumsal kimlik, sosyal psikoloji ve toplumlar-arası güvenlik ikilemi. *bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 94, 189-215.
- Ertaş, K. (2015). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*. İstanbul: DTA Yayıncılık.
- Eryılmaz, B., & Bektaş, M. (2017). Lozan perspektifinden Türkiye'de azınlık politikaları (1923-2016). *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 5(2), 25-50. <https://doi.org/10.14782/sbd.2017.64>
- Fearon, J. D. (1998). Commitment problems and the spread of ethnic conflict. In D. A. Lake & D. Rothchild (Eds.), *The international spread of ethnic conflict: Fear, diffusion, and escalation* (pp. 107-126). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Genç, S. (2020). Ermeni tehcirinin nüfus ve ekonomi üzerindeki etkileri: Merzifon örneği. *Journal of Universal History Studies (JUHIS)*, 3(2), 293–317. <https://doi.org/10.38000/juhis.773850>
- Genelkurmay ATASE Başkanlığı. (1989). *Geçmişten bugüne Türk-Ermeni ilişkileri*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. (2000). *I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin Türklere yaptığı katliam: Fotoğraflar*. Ankara: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları.

- Genelkurmay Başkanlığı. (2003). *Ermeni komitelerinin amaçları ve ihtilâl hareketleri (Meşrutiyet'in ilanından önce ve sonra)*. Ankara: Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Gibney, M. J. (2013). Is deportation a form of forced migration? *Refugee Survey Quarterly*, 32(2), 116-129.
- Gibney, M. J. (2014). *The ethics and politics of asylum: Liberal democracy and the response to refugees*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Glaser, C. L. (1997). The security dilemma revisited. *World politics*, 50(1), 171-201.
- Glaser, C. L. (2004). When are arms races dangerous? Rational versus suboptimal arming. *International Security*, 28(4), 44-84. <https://doi.org/10.1162/0162288041588400>
- Glaser, C. L., & Kaufmann, C. (1998). What is the offense-defense balance and can we measure it? *International Security*, 22(4), 44-82. <https://doi.org/10.1162/isec.22.4.44>
- Glinka, S. N. (1990). *Opisanie pereseleniya armyan azerbaydjanskih v predeli Rossii*. Baku: Elm.
- Gök, A., & Mavruk, Ç. (2022). Türkiye-Yunanistan arasında güvenlik ikilemi ve silahlanma yarışı: Kardak ve Doğu Akdeniz krizleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 973-993.
- Göksel, D. N. (2014, 1 Mart). Ermenistan ve Türkiye'nin iç siyaseti ilişkilerin gündemini belirliyor. *REPAIR*. <https://repairfuture.net/index.php/tr/soyk-r-m-n-tuerkiye-den-bak-s/ermenistan-ve-turkiye-nin-ic-siyaseti-iliskilerin-gundemini-belirliyor-diba-nigar-goeksel> adresinden edinilmiştir.
- Görgün, M. (2017). Küreselleşme sürecinde göçmen ilişkileri ağının önemi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(Göç Özel Sayısı), 1317-1327.
- Göyünç, N. (2005). *Türkler ve Ermeniler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Guliyeva, V. (2004). Rusların Ermenileri Güney Kafkasya'ya yerleştirme siyaseti ve Azerbaycan topraklarının parçalanması (S. Alyılmaz, Çev.). *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, (2), 7-12.
- Güçlü, Y. (2006). A shameful act? The Armenian question and Turkish responsibility: A review article. *Review of Armenian Studies*, (13), 1-20.
- Güllü, R. E. (2009). Mondros Mütarekesi'nin ardından Ermeni ve Rum patrikhanelerinin iş birliği (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 25(75), 575-604.
- Gümüş, N. (2009). Osmanlı'da birlikte yaşama tecrübesi: Ermeniler örneği. *Milel ve Nihal*, 6(2), 165-198.
- Günay, N. (2009). Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve Maraş-Zeytun Ermenilerinin Tehciri. *Belleten Dergisi*, 73(267), 555-580.
- Günay, B. (2006). *Ermeni meselesi ve tehcir (İzmit Ermenileri ve tehcir)*. İzmit: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Gürün, K. (1985). *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Gürpınar, Ö. (2020). *Ermeni tehcirini anlatmak: 2015 yılında Türkiye, Ermenistan, Lübnan ve Fransa'da okutulan lise tarih ders kitapları üzerine karşılaştırmalı bir analiz* (Doktora tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 616630).

- Güven, M. S. (2012). *Kürt-Ermeni ilişkileri (1828–1908)* (Doktora tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 304264).
- Güzel, D. (2011). “Sosyal yapı” ve “toplumsal yapı” bileşkesinde sosyo-kültürel yapı kavramı. *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları Dergisi*, (34), 83–96.
- Hacıfazlıoğlu, O. T. (2024). Ermeni Sorununun Türkiye ve Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri. *Anadolu Strateji Dergisi*. Cilt 6(2), 331–350.
- Hacıyeva, G. (2021). Osmanlı dönemi İrevan ve Nahçıvan bölgelerinin Ermeni terörüne maruz kalmış Türk kökenli tarihi toponimleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 8(4), 1961-2007.
- Halaçoğlu, Y. (2001). *Ermeni tehciri ve gerçekler (1914-1918)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Halaçoğlu, Y. (2005). *Ermeni tehciri*. İstanbul: Babiâli Kültür Yayıncılığı.
- Halaçoğlu, Y. (2010). *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hamzayev, N. (2018). *19. yüzyıl sonlarından günümüze Ermeni siyasi düşüncesi ve siyasi partiler* (Doktora tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 536949).
- Hergüvenç, B., & Çağla, C. (2025). Kültürel travma: Bulgaristan Türklerinin zorunlu göçü ve asimilasyon politikaları kapsamında bir vaka analizi. *Toplum ve Kimlik Dergisi*, 2(2), 1-24. <https://doi.org/10.5281/zenodo.16413702>
- Herz, J. H. (1950). Idealist internationalism and the security dilemma. *World Politics*, 2(2), 157-180. <https://doi.org/10.2307/2009187>
- Hocaoğlu, M. C. (2006). *Osmanlı Ermenilerinin tehcir yolları (1915)* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 188455).
- Hosking, G. (2011). *Rusya ve Ruslar: Erken dönemden 21. yüzyıla* (K. Acar, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hovannisian, R. G. (Ed.). (1992). *The Armenian genocide: History, politics, ethics*. New York, NY: St. Martin's Press.
- Hrant Dink Vakfı. (2023). *Sınırın ötesindeki algılar: Kamuoyunun gözünden Türkiye-Ermenistan ilişkileri* (CRRC-Ermenistan ve KONDA, Haz.). İstanbul: Hrant Dink Vakfı Yayınları
- Humbaracı, H. (2011). *ASALA terörünün Türk dış siyasetine etkileri* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 383659).
- İlter, E. (1988). *Ermeni meselesi'nin perspektifi ve Zeytun isyanları*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- İşleyen, M. (2020). Anadolu'da Ermeni sanatı. Yayımlanmamış makale taslağı. *Academia.edu*. https://www.academia.edu/42376760/Anadoluda_Ermeni_Sanati adresinden edinilmiştir.
- İşyar, Ö. G. (2004). *Bölgesel ve global güvenlik çıkarları bağlamında Sovyet-Rus dış politikaları ve Karabağ sorunu*. İstanbul: Alfa Basım Yayım.
- Jervis, R. (1976). *Perception and misperception in international politics*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Jervis, R. (1978). Cooperation under the security dilemma. *World Politics*, 30(2), 167-214. <https://doi.org/10.2307/2009958>

- Kalfaoğlu, R. (2015). *Yüzüncü yılında Türk-Ermeni ilişkilerine psiko-politik yaklaşım: Başkent Erivan'da bir anket çalışması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 393467).
- Karaca, E. (2013, 24 Nisan). Soykırım Anadolu'ya ne kaybettirdi? *Bianet*. <https://bianet.org/haber/soykirim-anadolu-ya-ne-kaybettirdi-146085> adresinden edinilmiştir.
- Karaca, T. N. (2003). Ermeni sorunu ile ilgili bir İngiliz kaynağı üzerine eleştirel değerlendirme. *Belleten Dergisi*, 67(249), 519–530. <https://doi.org/10.37879/belleten.2003.519>
- Karacakaya, R. (2005). *Ermeni meselesi*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.
- Karataş, H., & Ayata, A. (2023). Immanuel Wallerstein'in dünyasistemleri teorisi bağlamında göç olgusu. *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 10(21), 381-399.
- Karataş, Y. (2024). Nizamname-i Milliye-i Museviye'den Hahamhane Nizamnamesi'ne Osmanlı Yahudilerinin kurumsal temsiliyeti. *Milel ve Nihal*, 21(2), 267–304. <https://doi.org/10.17131/milel.1517331>
- Karayumak, Ö. (2007). *Ermeniler, Ermeni isyanları, Ermeni katliamları*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Karpat, K. H. (1985). *Ottoman population, 1830-1914: Demographic and social characteristics*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- Karpat, K. H. (1999). Etnik kimlik ve ulus devletlerin oluşumu. İçinde *Osmanlı Ansiklopedisi* (Cilt 2, ss. 17-34). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Kaufmann, C. (1996). Possible and impossible solutions to ethnic civil wars. *International Security*, 20(4), 136-175. <https://doi.org/10.2307/2539045>
- Kaymak, Ö. (2016). *İstanbul'da Rum, Ermeni ve Yahudi cemaatlerinin sosyo-mekânsal inşası* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- Kaymaz Mert, M. (2021). Türkiye ve Ermenistan ilişkilerinin AB ve ABD açısından önemi: 90'lı yıllar açısından bir değerlendirme. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 13(1), 64–86.
- Kazgan, G. (1970). Millî Türk devletinin kuruluşu ve göçler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 30(1-4), 308-331.
- Kesgin, S. (2017). Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin realist dış politika bağlamında incelenmesi. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 3(6), 183–215
- Kılıç, D. (2006). *Osmanlı Ermenileri arasında dini ve siyasi mücadeleler*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Kılıç, O. (2008). Mavi kitap: Sözde Ermeni soykırımı tezinin kutsal kitabı. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 31, 81-104.
- Kırzioğlu, M. F. (1958). *Edebiyatımızda Kars*. İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kırzioğlu, M. F. (1993). *Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi (1451-1590)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kocabaş, V. (2025). Türkiye ile Yunanistan arasındaki güvenlik ikilemi. *Ulusa: Uluslararası Çalışmalar Dergisi*, 9(1), 38-45. <https://izlik.org/JA92RK43DP>.
- Koçal, A. V. (2015). Bir siyasal değişim etkeni olarak göç: Kürt kimliğinin siyasal evriminde göç dinamiği örneği-nedenler ve sonuçlar. *İDEALKENT Dergisi*, 6(15), 214-241.

- Kodaman, B. (2001). *Ermeni macerası: Tarihi ve siyasi bir değerlendirme*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Basımevi.
- Kodaman, T. (1993). *Dağlık Karabağ olayları* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 32272).
- Kodaman, T. (2014). Rusya-İngiltere ve Ermeni meselesi. *Yeni Türkiye Dergisi*, (60), 1–8.
- Kotan, C. (2016). Modern dünya sistemi teorisi bağlamında modern devletin özellikleri. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 11-25.
- Köstüklü, N. (2006). Batı cephesi mıntıkasında millî mücadele karşısı Ermeni-Rum faaliyetleri. İçinde İ. Bal & M. Çufalı (Ed.), *Dünden bugüne Türk-Ermeni ilişkileri* (ss. 471-495). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kunz, E. F. (1973). The refugee in flight: Kinetic models and forms of displacement. *International Migration Review*, 7(2), 125-146. <https://doi.org/10.2307/3002424>
- Kunz, E. F. (1981). Exile and resettlement: Refugee theory. *International Migration Review*, 15(1-2), 42-51. <https://doi.org/10.2307/2545323>
- Kurat, A. N. (2020). *Rusya tarihi: Başlangıçtan 1917'ye kadar* (7. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kurt, H. (2019). *1915 Diyarbekir vilayetinde Ermeni tehciri* (Doktora tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 807130).
- Kurtaran, U. (2011). Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sistemi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 57-71.
- Kurtuluş, F. (2019). *Ermeni tehciri ve alınan önlemler* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 601365).
- Kurtural, S. (2023). Göçün insan toplum ülkeler üzerinde sosyal ve kültürel etkileri. *Euroasia Journal of Social Sciences and Humanities*, 10(35), 11-15. <http://doi.org/10.5281/zenodo.10443004>
- Küçükvatan, M. (2012). Tehcir kararı üzerine Amerika kamuoyunda Ermeni propagandası. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12(24), 87–107.
- Kydd, A. H. (1997). Sheep in sheep's clothing: Why security seekers do not fight each other. *Security Studies*, 7(1), 114-155. <https://doi.org/10.1080/09636419708429337>
- Laçiner, S. (2005). *Türkler ve Ermeniler: Bir uluslararası ilişkiler çalışması*. Ankara: USAK Yayınları.
- Lake, D. A., & Rothchild, D. (1996). Containing fear: The origins and management of ethnic conflict. *International Security*, 21(2), 41-75. <https://doi.org/10.2307/2539070>
- Lee, E. S. (1966). A theory of migration. *Demography*, 3(1), 47-57. <https://doi.org/10.2307/2060063>.
- Malhut, M. (2022). Ermeni Meselesi'nin uluslararasılaşması ve İngiltere. *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, 71, 89–114.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431-466. <https://doi.org/10.2307/2938462>
- McCarthy, J. (1984). *Armenian terrorism: History as poison and antidote*. In *International terrorism and the drug connection* (pp. 85-94). Ankara: Ankara University Press.
- Mearsheimer, J. J. (1990). Back to the future: Instability in Europe after the Cold War. *International Security*, 15(1), 5-56. <https://doi.org/10.2307/2538981>

- Memiş, E. (2005). Ermenilerin kökeni ve geçmişten günümüze Türk-Ermeni ilişkileri. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(1), 1-11.
- Memiş, E., & Köstüklü, N. (2002). *Yeni ve yakın çağda Türk dünyası* (3. Baskı). Konya: Kömen Yayınları.
- Morsümbül, Ş. (2015). Merkez-çevre perspektifinde Türk toplum yapısında gözlemlenen problem alanlarına yönelik sosyolojik bir değerlendirme. *Turkish Studies*, 10(2), 679-696. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7572>
- Muratyan, N. (2011). *Türkiyeli Ermenilerde kolektif korku: Gündelik hayatta korku altında varolma pratikleri* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 288016).
- Mustafayev, B. (2013). Cihan hâkimiyetini Moskoflara öğütleyen Deli Petro'nun vasiyetnamesi ve Ermenistan devletinin kurulmasında etkisi. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(11), 17-27.
- Mutlu, S. (2016). Son dönem Osmanlı nüfusu ve etnik dağılımı. *Nüfusbilim Dergisi*, 25(1), 3-38.
- Mütevellî, A. F. (2001). Ermeni soykırımı iddiaları karşısında gerçekler. *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 12(12), 281-290. https://doi.org/10.1501/OTAM_00000000477
- Nefes, T. S. (2021, 3 Kasım). 1946-1980 yılları arasında Türkiye siyasetinde Ermeni algısı. *Avlaremaz*. <https://www.avlaremaz.com/1946-1980-yillari-arasinda-turkiye-siyasetinde-ermeni-algisi/> adresinden edinilmiştir.
- Orallı, L. E., & Atasever, B. (2023). Modern göç teorileri. *TESAM Strateji Dergisi*, 5, 33-35. <https://tesam.org.tr/wp-content/uploads/2023/05/Levent-Ersin-Oralli-Bulent-Atasever.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Ortaylı, İ. (2014). *Osmanlı Devleti'nden günümüze Ermeniler. İçinde Türk-Ermeni Külliyyatı* (Cilt 3: Birlikte yaşama kültürü, ss. 194-202). Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Öcal, E. E. (2022). 1927 ve 1935 nüfus sayımlarında azınlıklar. *Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 9-30.
- Öke, M. K. (1991). *Ermeni sorunu 1914-1923: Devletin dış politika araç alternatifleri üzerine bir inceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özcan, E. D. E. (2017). Çağdaş göç teorileri üzerine bir değerlendirme. *İş ve Hayat Dergisi*, 2(4), 183-215.
- Özcoşar, İ. (2014). Osmanlı'da Hristiyan cemaatler arası ilişkiler: Ermeni-Süryani örneği. *Mukaddime Dergisi*, 5(2), 1-14.
- Özçelik, İ. (2007). *Ermeni İddiaları ve Gerçekler*. Ankara: TÜRKAR.
- Özçelik, İ. (2017). Millî mücadele döneminde Ermeni meselesi. *Ulakbilge Dergisi*, 5(11), 655-682.
- Özdemir, M. (2007). *I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ülkesinde yaşanan göç hareketleri* (Doktora tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 206107).
- Özdemir, H., Çiçek, K., & Turan, Ö. (2005). *Ermeniler: Sürgün ve göç*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Özel, O. (2007). Muhacirler, yerliler ve gayrimüslimler: Osmanlı'nın son devrinde Orta Karadeniz'de toplumsal uyumun sınırları üzerine bazı gözlemler. *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 5, 79-111.
- Özkan, A. (2015). Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde dönüm noktası: Diyalog tesisinde Zürih protokolleri. *Yeni Türkiye Dergisi*, 78, 652-661.
- Özşavlı, H. (2012). Başlangıçtan I. Dünya Savaşı'na kadar Rus-Ermeni ilişkileri. *JASSS: International Journal of Social Science*, 5(2), 243-268.
- Öztürk, E. (2023). Göç psikolojisi ve göç travması: Sınırlar aşırı bir yaşam deneyimi olarak gelişimsel göçün dissoanalizi. *Artuklu İnsan ve Toplum Bilim Dergisi*, 8(2), 233-253. <https://doi.org/10.46628/itbhssj.1382130>
- Öztürk, E. (2024a). *Dissoanaliz ve dissoanalitik göç kuramı: Göçün yeni tanımları, nedenleri ve türleri*. İçinde X. Uluslararası TURKCESS Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı (ss. 44-49). Ankara: Vizetek Yayıncılık.
- Öztürk, E. (2024b). *Dissoanalitik göç kuramı*. İçinde X. Uluslararası TURKCESS Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı (ss. 37-43). Ankara: Vizetek Yayıncılık.
- Öztürk, E., & Emen, T. (2024). *Kültürel travmadan etno-kültürel empatiye*. İçinde X. Uluslararası TURKCESS Eğitim ve Sosyal Bilimler Kongresi Tam Metin Kitabı (ss. 50-64). Ankara: Vizetek Yayıncılık.
- Paksoy, İ. (2018). *Cihan Harbi'nde Osmanlı Devleti*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Papuççular, H. (2021). Anlatı, Analiz ve Teori: Siyasi Tarih Araştırmalarına Farklı Yaklaşımlar. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (42), 91-102.
- Paşayeva, G., Bağirova, I., Makili-Aliyev, K., & Mehdiyev, F. (2013). SSCB'de yarı-özerkliğin hukuki durumu: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi örneği. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, 14, 69-104.
- Payam, M. M. (2024). *Uluslararası ilişkilerde güvenlik ikilemi (Security dilemma)*. İçinde H. S. Eti (Ed.), Sosyal, beşeri ve idari bilimler temel alanında akademik çalışmalar-IV (2024/4) (ss. 27-40). İstanbul: Artikel Akademi.
- Petersen, W. (1958). A general typology of migration. *American Sociological Review*, 23(3), 256-266. <https://doi.org/10.2307/2089239>
- Piguet, E. (2018). Theories of voluntary and forced migration. In R. McLeman & F. Gemenne (Eds.), *Routledge handbook of environmental displacement and migration* (pp. 17-28). London: Routledge.
- Polat, Z. (2014). Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin sosyo-ekonomik yapısından kentsel kesitler. *Yeni Türkiye Dergisi*, 60, 387-406.
- Posen, B. R. (1993). The security dilemma and ethnic conflict. *Survival*, 35(1), 27-47. <https://doi.org/10.1080/00396339308442672>
- Quinn, E., & Ruiz, I. (2022). Syria's displacement crisis: Demographic dimensions and integration of refugees. *Forced Migration Review*, 69, 15-18.
- Ravenstein, E. G. (1885). The laws of migration. *Journal of the Statistical Society of London*, 48(2), 167-227. <https://doi.org/10.2307/2979181>
- Richmond, A. H. (1994). *Global apartheid: Refugees, racism, and the new world order*. Toronto: Oxford University Press.

- Rousseau, D. L., Gelpi, C., Reiter, D., & Huth, P. K. (1998). Assessing the dyadic nature of the democratic peace, 1918-88. *American Political Science Review*, 90(3), 512-533. <https://doi.org/10.2307/2991764>
- Sarı, M. (2006). Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya'nın Ermeni ve Ermenistan politikası. İçinde H. Selvi (Ed.), *Geçmişten günümüze Ermeni sorunu ve Avrupa* (ss. 75-123). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Türk-Ermeni İlişkileri Araştırma Merkezi.
- Sarımay, Y. (2006). *Osmanlı belgelerinde Ermeni-Rus ilişkileri (1841-1898)*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Selimbeyoğlu, E. (2022). Göç sürecine travma perspektifinden bir bakış. *Toplumsal Politika Dergisi*, 3(1), 1-11.
- Sertçelik, S. (2009). *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci (1678-1714)*. Ankara: TBMM Yayınları.
- Şahin, G. (2017). Türk-Ermeni sosyal ilişkileri ve bu ilişkilerin Ermeni edebî eserlerine yansımaları. İçinde A. Ceylan (Ed.), *Prof. Dr. Salim Cöhlce Armağanı: Türk tarihine adanmış çileli bir ömür* (ss. 214-254). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Şahin, H., & Evkaya, C. (2017). *Göç kuramlarına eleştirel yaklaşım ve göç kuramı denemesi*. İçinde Y. Deniz & F. Bilgin (Ed.), *Ekonomik, siyasal ve sosyal boyutları ile göç* (ss. 329-343). Bursa: TESAM.
- Şeker, M. (2012). *Anadolu'da bir arada yaşama tecrübesi* (2. bs.). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Şengül, H. (2014). *Ermeni tehciri ve Adapazarı Ermenileri* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 356927).
- Şenol, K. S. (2006). *1915 Ermeni tehcirinin sosyo-ekonomik boyutları (Güzergâh, yardımlar, demografi)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Türkiye.
- Şensivas, D. (2024). Kemal Karpat'ın Osmanlı modernleşmesine bakış açısı üzerine bir değerlendirme. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Dergisi*, 2(2), 1-11. <https://doi.org/10.62101/iticudisticaretdergisi.1380010>
- Shiraliyev, M. (2022). *Göç kuramları: Kesişen fırsatlar ve ilişkiler ağı üzerine bir inceleme*. İçinde Küresel iklim krizi ve yeni ekonomik yapı: Gençlerle 360 Derece 8. Uluslararası Öğrenci Kongresi Bildiri Kitabı (ss. 213-222). İstanbul: İKSAD Yayınevi.
- Şihaliyev, E. (2015). Çarlık Rusyası tarafından Ermenilerin Azerbaycan topraklarına göçürülmesi ve akabinde oluşturulan Ermeni vilayeti (1828) (Rus ve Ermeni kaynakları ışığında). *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 4(1), 7-24.
- Sirkeci, İ., & Göktuna Yaylacı, F. (2019). *Küresel hareketlilik çağında göç kuramları ve temel kavramlar*. İçinde F. Göktuna Yaylacı (Ed.), *Kuramsal ve uygulama boyutları ile Türkiye'de sığınmacı, mülteci ve göçmenlerle sosyal hizmetler* (ss. 15-39). London: Transnational Press.
- Tang, S. (2009). The security dilemma: A conceptual analysis. *Security studies*, 18(3), 587-623.
- Taşçıoğlu, Ö. L. (2015). *Türk-Ermeni ilişkilerinde tarihi, siyasi ve hukuki gerçekler*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Taşçıoğlu, Ö. L. (2017a). Rusya'nın Osmanlı dönemindeki Ermeni politikaları. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(51), 245-264.

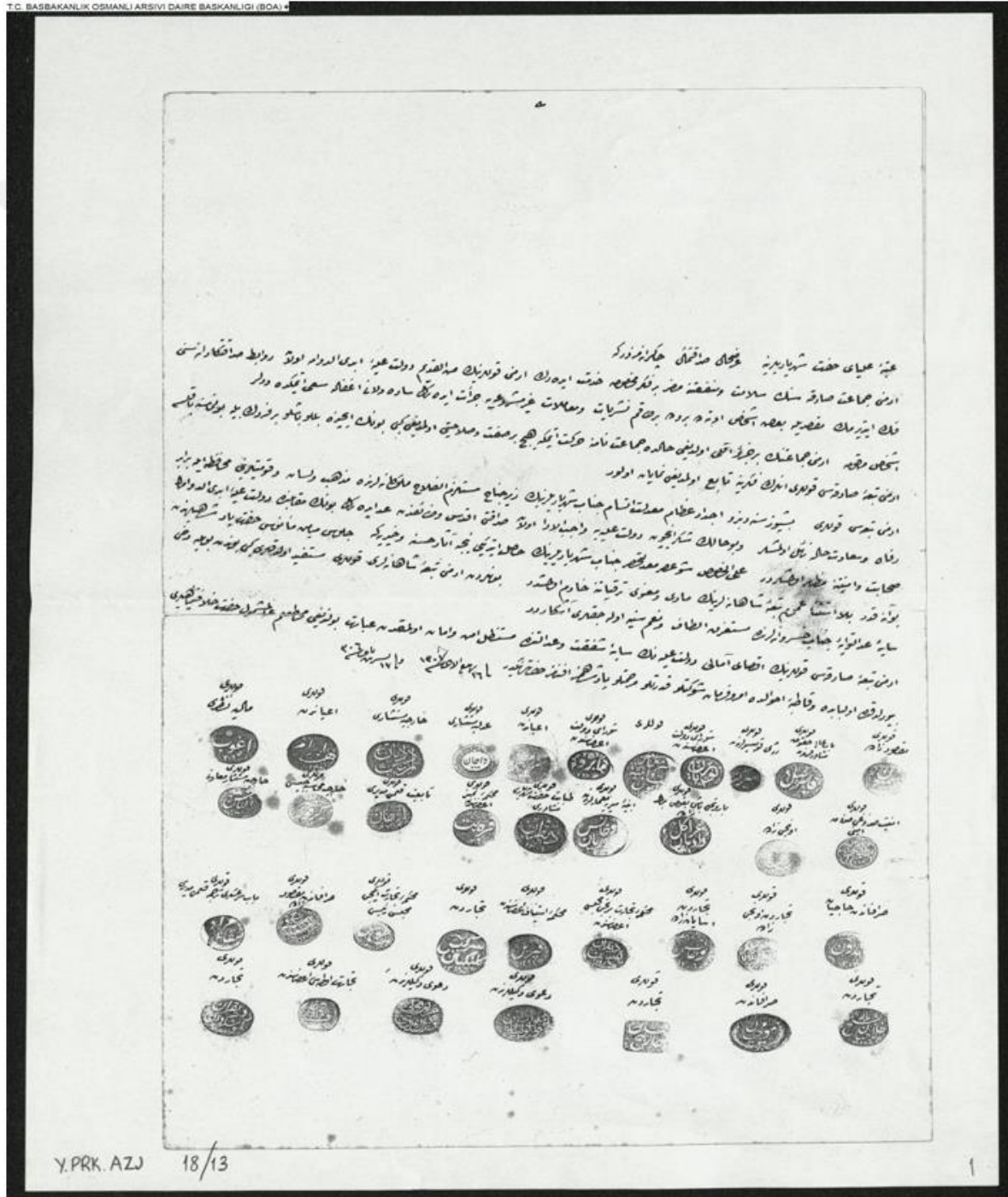
- Taşçıoğlu, Ö. L. (2017b). Rusya'nın Cumhuriyet dönemindeki Ermeni politikaları ve bu politikaların Türk-Ermeni ilişkilerine etkileri. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(61), 289–308.
- Taşçıoğlu, Ö. L. (2018). Fransa'nın Cumhuriyet döneminde izlediği politikalar ve bu politikaların Türkiye ile ilişkilerine etkileri. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(1), 129–147.
- Taşçıoğlu, Ö. L. (2019). *Türk-Ermeni ilişkilerindeki tarihsel gerçekler* (3. bs.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2001). *Ermeniler tarafından yapılan katliam belgeleri (1914–1919)* (Cilt 1). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2007). *Osmanlı belgelerinde Ermenilerin sevk ve iskânı (1878-1920)*. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara.
- Tekin, F. (2011). Kültürel travma olarak zorunlu göç. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (25), 91–100.
- Tiftik, M. A. (2009). *Ermeni tehciri ve Kütahya Ermenileri* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 240445).
- Topçu, İ. (2026). 1927 nüfus sayımı verilerine göre doğum yerleri, tabiiyetler, konuşulan lisanslar ve dinler itibarıyla Türkiye nüfusu. *History Studies*, 18(1), 239–257. <https://doi.org/10.9737/historystudies.1765960>
- Tuğaç, Ç. (2025). Zorunlu göç ve yerinden edilmenin aile dinamiklerine etkisi: Türkiye örneğinde iç ve dış göç deneyimlerine dayalı tematik bir karşılaştırma. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27(Aile Özel Sayısı), 79-102. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.1729556>
- Turan, Ö., & Öztan, G. G. (2018). *Devlet aklı ve 1915: Türkiye'de Ermeni meselesi anlatısının inşası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2008). *TBMM Tutanak Dergisi* (23. Dönem, 3. Yasama Yılı, 11. Birleşim). <https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/tbmm230030110174.pdf> adresinden edinilmiştir.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. (1929). *28 Teşrinievvel 1927 Umumî Nüfus Tahriri, Fasikül III: Usuller, Kanun ve Talimatnameler, Neticelerin Tahlili*. Ankara: Başvekâlet Müdevvenat Matbaası.
- Ulusoy, E. (2017). Diaspora kavramı ve Türkiye'nin diaspora politikalarının modern teori çerçevesinde sosyo-politik bir analizi. *İnsan ve Toplum Dergisi*, 7(1), 139-160. <https://doi.org/10.12658/human.society.7.13.M0167>
- United States Holocaust Memorial Museum. (n.d.). *The Armenian genocide (1915–16): In depth*. *Holocaust Encyclopedia*. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-armenian-genocide-1915-16-in-depth> adresinden edinilmiştir.
- Uslu Ak, B. (2021). Göç kavramı ve kuramları. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8(72), 1749–1758. <http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2579>
- Uyar, H. (2018). Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında ulusal kimlik inşası ve Ermeni cemaati: 1915 sonrasında devralınan sorunlar, cemaat içi anlaşmazlıklar, entegrasyon. *IV. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yeni Yönelimler Sempozyumu'nda sunulan tam metin bildirisi* (ss. 661-680), Tallinn, Estonya.

- Uygur, F. (2016). Osmanlı Devleti'nde Ermeni nüfusu ve Fransız Ermeni ittifakı üzerine bir araştırma. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(60), 175-194. https://doi.org/10.1501/Tarar_00000000648
- Ülkü, R. (2019). *Ermenilerin dilinden Türk-Ermeni ilişkileri; devlete sadakat gösteren Ermeniler (1878-1908)* (Yüksek lisans tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 599048).
- Üngör, U. Ü. (2012). *The making of modern Turkey: Nation and state in Eastern Anatolia, 1913-1950*. Oxford: Oxford University Press.
- Walt, S. M. (1985). Alliance formation and the balance of world power. *International Security*, 9(4), 3-43. <https://doi.org/10.2307/2538540>
- Weeks, J. R. (2015). *Population: An introduction to concepts and issues* (12th ed.). Boston, MA: Cengage Learning.
- Weems, S. A. (2002). *Armenia: Secrets of a "Christian" terrorist state: The Armenian Great Deception Series (Vol. 1)*. Dallas, TX: St. John Press.
- Van Evera, S. (1998). Offense, defense, and the causes of war. *International Security*, 22(4), 5-43. <https://doi.org/10.1162/isec.22.4.5>
- Yaman, G. (2014). Göçmen ilişkiler ağının ulusötesi göçe etkisi: Belçika'daki Emirdağlılar örneği. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 281-299.
- Yanmış, M., & Kahraman, B. (2013). Gençlerin dini ve etnik kimlik algısı: Diyarbakır örneği. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(2), 117-153.
- Yetişgin, M. (2014). Rusların Türk toprakları üzerinde yayılmasının sebepleri üzerine bazı düşünceler. *Yeni Türkiye Dergisi*, (60), 672-702.
- Yıldız, İ. (2018). *II. Meşrutiyet döneminde Ermenilerde devlet toplum ve kimlik tartışmaları (1908-1914)* (Doktora tezi). Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi'nden edinilmiştir. (Tez No. 510253).
- Yıldız, Ö., & Akbulut, G. (2012). 1915'ten günümüze tehcir. *The Journal of Academic Social Science Studies (International Journal of Social Science)*, 5(2), 379-393.
- Yılmaz, E. A., & Özer, Y. E. (2022). İtme çekme kuramı bağlamında Türkiye'deki Suriyelilere yönelik bir alan araştırması: Aydın ili örneği. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 282-295.
- Yorulmaz, M. (2020). Realizm ve liberalizm perspektifinde Arktik bölge güvenliği ve süregelen güvenlik ikilemi. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 16(32), 5973-5993. <https://doi.org/10.26466/opus.773799>
- Yücel, G. (2020). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideolojik terkinde üç tarz-ı siyaset: Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük. *Akademik Hassasiyetler Dergisi*, 7(14), 493-518.
- Zeynalova, A. (2024). Ermenilerin Gürcistan'a yerleşmesi ve talepleri. *Göç ve İskân Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 77-92. <https://doi.org/10.29329/jomiss.2024.1039.6>
- Zeyrek, Y. (2007). *Bu Dosyayı Kaldırıyorum*. İstanbul: Kum Saati Yayınları.
- Zolberg, A. R., Suhrke, A., & Aguayo, S. (1989). *Escape from violence: Conflict and the refugee crisis in the developing world*. New York: Oxford University Press.

EKLER

Ek 1: Ermeni İleri Gelenleri Tarafından Sunulan Sadakat Mahzarı

Ermeni ileri gelenleri tarafından Devlet-i Aliyye'ye sunulan ve bir kısım Ermenilerce çıkarılmaya çalışılan anarşik olayların Ermeni toplumunun büyük çoğunluğu tarafından desteklenmediğini, aksine Devlet-i Aliyye'ye olan sadakatlerinin devam ettiğini beyan eden mahzar (Ülkü, 2019, s. 110).

ÖZ GEÇMİŞ

Melih Dursun TOSUN, ilk ve orta öğrenimini Giresun Alucra Fatih İlköğretim Okulu'nda tamamlamıştır. Lise eğitimini Giresun Alucra Hacı Osman Erilli Anadolu İmam-Hatip Lisesi'nde tamamladıktan sonra, lisans eğitimini Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü'nde sürdürmüş ve 2020 yılında mezun olmuştur. Akademik çalışmalarına devam etmek amacıyla 2023 yılında Bayburt Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı'nda yüksek lisans eğitimine başlamıştır. Kamu görevine Giresun İli Alucra Kaymakamlığı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı Başkanlığı bünyesinde başlamış olup, görevini halen aynı kurumda sürdürmektedir.

